

VOORTGANG

JAARBOEK VOOR NEERLANDISTIEK
XIX

Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam
Nodus Publikationen Münster
2000

VOORTGANG

JAARBOEK VOOR DE NEERLANDISTIEK

VOORTGANG

JAARBOEK VOOR DE NEERLANDISTIEK

XIX

Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam

Nodus Publikationen Münster

2000

Colofon

VOORTGANG, Jaarboek voor de Neerlandistiek XIX, 2000

Redactie:

prof.dr. C. van Bree (UL)
prof.dr. G.R.W. Dobbets (KUN)
dr. E.F.A.J. Ensink (RUG)
prof.dr. Anja de Feijter (KUN)
prof.dr. J.D.F. van Halsema (VUA)
prof.dr. Th.A.J.M. Janssen (VUA)
dr. J. Noordegraaf (VUA)
prof.dr. Gisela Redeker (RUG)
prof.dr. Margaretha H. Schenkeveld (VUA)
prof.dr. Marijke Spies (VUA)
prof.dr. Johanna Stouten (Sorbonne)
prof.dr. A. Verhagen (UL)
prof.dr. H.T.M. van Vliet (Huygens-Instituut, VUA)

Redactiesecretariaat:

p/a Opleiding Nederlands
Faculteit der Letteren
Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105
NL-1081 HV Amsterdam

Abonnement op aanvraag mogelijk.

Tekstverzorging:

Douwe van der Meulen

ISSN 0922-7865

ISBN 3-89323-440-3 (Nodus Publikationen, Postfach 5725, D-48031 Münster)

ISBN 90-72365-65-8 (Stichting Neerlandistiek VU, De Boelelaan 1105, NL-1081 HV Amsterdam)

© Voortgang 2000

Auteursrechten voorbehouden. Overnemen van artikelen of van (een) gedeelte(n) daaruit mag alleen geschieden met schriftelijke toestemming van de redactie, met inachtneming van de bepalingen uit de Auteurswet.

Inhoud

Lida Zutt , 'Toen zich mijn handen tot geen daad meer hieven'. Martinus Nijhoff tussen <i>décadence</i> en Modernisme	7
Lo van Driel , Jezus en de overspelige vrouw. Een 16e-eeuws processiespel van de Middelburgse chirurgijns	43
J.A. van Leuvensteijn , Over <i>Uw Edele</i> , <i>Uwé</i> en <i>Juffrouw</i> . Zijdelingse aanspreking in de <i>Sara Burgerhart</i>	87
Igor van de Bilt , Adriaan Kluit (1735-1807) en de spelling van het Nederlands	95
Henk de Groot , The publications of the "Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" in Japan	143
A. Feitsma , Het Reisplan van Joast Halbertsma	173
Gerrold van der Stroom , Wie was Gerrit Kouwenaars <i>drs van schaffelaar</i> ?	211
Debby Overeem , Het perfectum in bijzinnen ingeleid door <i>toen</i>	223

‘Toen zich mijn handen tot geen daad meer hieven’

Martinus Nijhoff tussen *décadence* en Modernisme

Lida Zutt

*Abstract – The poet Martinus Nijhoff (1894–1953) is placed in different literary movements. More and more he is considered as being one of the most important representatives of European Modernism in Dutch literature. As a young man Nijhoff was somehow fascinated by the literature of *décadence* and *fin-de-siècle*. His first poems are showing traces of interest in these movements. The interest for and being busy with *décadence* showed to be productive for the development of the poet in the direction of Modernism. This development is not only visible in the work of Nijhoff, for other Modernists too *décadence* was a fertile ground for their further development. Some characteristics of *décadence* seemed to be used again in Modernism in a more intellectual way.*

Voor de auteurs van het Nederlandse standaardwerk over het Modernisme *Het Modernisme in de Europese letterkunde* zijn het de grote prozaschrijvers van de eerste decennia van de twintigste eeuw die tot de – achteraf geconstrueerde – literaire stroming van het Modernisme gerekend moeten worden. De roman, het essay, de brief en het dagboek zouden de favoriete genres van de modernistische schrijvers zijn. Voor de poëzie is feitelijk geen ruimte binnen de stroming van het Modernisme. Dichters komen dan ook nauwelijks ter sprake in de studie van D. Fokkema en E. Ibsch. In de Engelse uitgave van hun boek konden de auteurs niet om de Amerikaans / Engelse dichter T.S. Eliot (1888–1965) heen en Eliot wordt in de Engelse uitgave dan ook – met enig voorbehoud – behandeld. Voor de Nederlandse dichter Martinus Nijhoff (1894–1953) is geen plaats in *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. Helemaal ongenoemd wordt hij niet gelaten maar Nijhoff moet het doen met de vermelding van zijn naam bij de term ‘depersonalisatie’, een term die in de modernistische teksten veelvuldig voorkomt en die een begrip aanduidt dat als kenmerkend voor het Modernisme beschouwd wordt.¹ In het hoofdstuk van de studie gewijd aan Du Perron wordt nog opgemerkt dat er ‘Modernistische procédés (worden) aangetroffen bij M. Nijhoff [...]’.² Deze opmerking gaat wel vergezeld van een lange noot. De opvatting dat de poëzie zich moeilijk laat verbinden met het Modernisme – en er dus binnen de beschrijving van het Modernisme geen plaats is voor de dichter Nijhoff – wordt niet door ieder gedeeld. Diverse auteurs hebben laten

zien dat het Modernisme bij de dichter Nijhoff verder gaat dan de 'modernistische procédés'.³ Nijhoff zelf had bewondering voor de auteurs die wij nu als Modernisten beschouwen en hij voelde een zekere verwantschap met hen. In zijn bekende Enschedese lezing wijst hij op de voorbeeldfunctie die auteurs als Proust, Joyce, Eliot, Woolf en anderen voor hem gehad hebben bij het schrijven van zijn grote gedicht 'Awater'. Zij boden hem – naar eigen zeggen – een 'uitstekend houvast' voor zijn gedachtengang bij de voorbereiding van zijn gedicht.⁴ Opvallend in deze lezing is dat wat hem trof in hun werk en wat hij als heel specifiek voor zijn internationale collega's beschouwde, juist die dingen zijn die nu gezien worden als kenmerkend voor het Modernisme.⁵

De constatering dat velen de dichter Nijhoff zien als een vertegenwoordiger van het Modernisme in Nederland sluit niet uit dat Nijhoff met andere gedichten ook binnen andere literaire stromingen geplaatst wordt. Het bijzondere van Nijhoff is, dat de critici hem zien als vertegenwoordiger van heel diverse stromingen. Een van de typeringen van de jonge Nijhoff is die van decadent dichter.⁶ Ik meen dat een aantal gedichten van Nijhoff – met name in zijn eerste bundel – te relateren is aan de *décadence*. Ik meen bovendien dat de *décadence* voor Nijhoff een vruchtbaar concept is geweest in zijn ontwikkeling tot dichter in de richting van het Modernisme. Hierin neemt Nijhoff geen unieke positie in. Er is bij hem iets zichtbaar dat ook bij andere Modernistische auteurs is opgemerkt. Wolfdietrich Rasch meent dat het *décadence*-concept veel en lang invloed gehad heeft en dat veel modernisten hun literaire activiteiten begonnen binnen de sfeer van de *décadence*.⁷

Martinus Nijhoff en de *décadence*

Betekenis van de *décadence* voor de Nederlandse literatuur

Wanneer er gesproken wordt over *décadence*, is er sprake van een cultuur die op zijn einde loopt. Het verval is er zichtbaar maar er is tevens sprake van een steeds verdergaande verfijning waarin het kunstmatige gecultiveerd wordt. In de negentiende eeuw wordt het begrip overgebracht naar het terrein van de kunst. Met name in de laatste decennia van die eeuw zou het *décadence*-begrip werkzaam geweest zijn in beeldende kunst en literatuur. In het algemeen wordt de *décadence* niet gezien als een ontwikkeling die erg vruchtbaar geweest is binnen de Nederlandse literatuur. Toch blijkt bij nadere beschouwing de werkzaamheid van het concept onder het directe oppervlak van het literaire leven groter dan aanvankelijk gedacht. De ontwikkelingen in Frankrijk – waar de *décadence* veel prominenter aanwezig was – werden in Nederland met belangstelling gevolgd en belangrijke publicaties han-

delend over de *décadence*, blijken een rol te spelen in de artikelen van Lodewijk van Deyssel.⁸ Ook in publicaties van anderen als Van Deyssel speelt de *décadence* een rol. Alphons Diepenbrock ziet de geest van Baudelaire rondwaren en zijn verderfelijk werk doen⁹ terwijl dezelfde Diepenbrock Jules Laforgue beschrijft als het slachtoffer van het *décadence*-concept. Laforgue heeft daar – naar de mening van Diepenbrock – zeer aan geleden en is misschien wel gestorven aan het niet meer kennen van de grens tussen zelfprojecties en de objectieve realiteit.¹⁰ Frederik van Eeden vergelijkt auteurs als Jules Laforgue met mooie gekweekte planten die geen zaden en vruchten voortbrengen maar slechts dienen tot 'oogenlust van enkele rijke liefhebbers'. De *décadence* is voor Van Eeden het tot stilstand komen, het verzan- den van een grote cultuurstroom.¹¹ Hoewel de discussie over de *décadence* in het begin van de twintigste eeuw zijn heftigheid verloren heeft, blijkt de *décadence*-voorstelling dan toch nog altijd werkzaam. P.N. van Eyck bespreekt in 1924 in zijn grote essay over de dichter J.H. Leopold deze dichter en zijn werk vanuit een perspectief dat terug te voeren is op die voorstellingen.¹² Het bovenstaande laat zien dat de *décadence*-voorstelling onder de directe oppervlakte van de Nederlandse literatuur zeker werkzaam is geweest en dat deze voorstelling door verschillende schrijvers zowel positief als negatief werd ingezet: het speelde een rol bij het formuleren van een toekomstvisie maar werd ook gebruikt om bepaalde literatuur af te wijzen.

De jonge Nijhoff

In het tweede decennium van de twintigste eeuw schrijft en publiceert Martinus Nijhoff zijn eerste gedichten. Of hij op de hoogte was van de hierboven aangestipte discussie is de vraag. Mogelijk behoorde het tot de literaire achtergrond die hij opdeed tijdens zijn schooljaren. Zeker is wel dat de sfeer van de *décadence* een grote aantrekkingskracht voor hem had. Victor van Vriesland spreekt in zijn *Herinneringen verteld aan Alfred Kossmann* over bijeenkomsten met Nijhoff, waarbij deze vijftienjarigen gedichten lazen. In de beschrijving van deze 'séances' gebruikt Van Vriesland de woorden 'verfijnd' en 'kunstmatige sfeer'. In de boeken die ze lazen en bespraken signaleert hij een 'hang naar het perverse'. 'Wat ons bij de Engelsen aantrok was de houding van dandy en van de man die non-conformistisch tegenover alle klassen van de maatschappij het uiterste, esthetiserende kunstenaarschap nastreeft'.¹³ Van den Akker en Dorleijn noemen de Franse en Engelse fin-de-siècle-poëzie de literaire context waar Nijhoff met Victor van Vriesland in opgroeide. Dat blijkt ook wel uit de namen die tussen Nijhoff en Van Vriesland zouden circuleren. Van den Akker en Dorleijn vermelden in dat verband de namen van Rollinat, Wilde, Douglas, Verlaine, Hofmannsthal en Rilke.¹⁴ Ook van Nijhoff zelf weten we dat hij met veel plezier en interesse

werk van 'decadente' en daarmee verwante schrijvers las. Over zijn leeservaringen in de vijfde klas van de middelbare school merkt hij in een van zijn kritieken op '[...], de Franse leraar lette niet op ons en Verlaine lag dus kalm open naast de Misanthroop, maar bij *The Paradise and the Peri* doken Keats en Wilde op mijn knieën; van Duitse gedichten hield ik niet, want alles viel na Hofmannsthal tegen, [...]'.¹⁵ In de bewaard gebleven brieven aan zijn neef Wouter Nijhoff Pzn. komen boeken als *Pathologieën* en *Pijpe-lijntjes* van Jacob Israël de Haan ter sprake terwijl hij zijn neef meldt dat je *The picture of Dorian Gray* van Oscar Wilde in het Engels zou moeten lezen. Meeuwesse beschrijft Nijhoff vanuit deze brieven als 'de jonge decadent die hij zelf was (en speelde)'.¹⁶

De belangstelling van Martinus Nijhoff voor de *décadence* kan mogelijk ook vanuit een andere invalshoek benaderd worden. Thomas Mann, die de geschiedenis van een handelsfamilie beschrijft in *De Buddenbrooks*, spreekt op een zeker moment zijn waardering uit voor de decadent Hanno. Hij merkt op dat zonder Hanno die het geheimzinnig nieuwe verkent, mensheid en maatschappij geen stap verder gekomen zouden zijn.¹⁷ Misschien zou je iets soortgelijks kunnen zeggen van de jonge Nijhoff. Ook Nijhoff stamde uit een zakenfamilie. Hij zelf, zoon en kleinzoon uit een gerenommeerde uitgeverfamilie, was voorbestemd om de uitgeverij samen met zijn neef voort te zetten. Het was een toekomstperspectief dat hem niet erg lokte. Wanneer hij in een brief aan zijn vrouw over de uitgeverij spreekt, merkt hij op 'Maar meer dan ooit voel ik dan een langzaam verdriet in mijn keel opstijgen, van langzame overweldigende treurigheid bij het besef van zooveel nuttelooze geestkracht. [...] Moet ik het slechtste deel der wereld kiezen?'¹⁸ Uiteindelijk koos hij niet voor de familietraditie maar ging op zoek naar het nieuwe en koos het beste deel, de literatuur.

Waar de belangstelling voor de *décadence* ook vandaan mag komen, de kritieken die Nijhoff rond de jaren twintig schrijft en ook de brieven aan zijn vrouw laten zien dat die er was en dat de *décadence* en haar schrijvers behoorden tot de literaire bagage en achtergrond van Nijhoff. Daarbij bleef het niet. Het concept is ook van betekenis geweest voor zijn poëzie, met name voor de gedichten van zijn eerste bundel. Dit betekent niet dat ik Nijhoff zonder meer in die eerste periode een decadent dichter zou willen noemen maar wel dat de *décadence* hem mogelijkheden verschafte om dat wat hem bezighield te verwoorden. Ik meen dat Nijhoff hiervoor woordcomplexen, ontleend aan de *décadence*, gebruikte en algemeen wordt aangenomen dat in deze periode Jules Laforgue en diens werk van betekenis geweest zijn voor de jonge dichter. Jules Laforgue noemde ik al in verband met de discussies die enkele decennia daarvoor gevoerd werden. Of Nijhoff Laforgue hiervan kende, is mij niet bekend, maar zeker is dat hij hem kende. Nijhoff noemt

Laforgue een aantal malen in zijn kritieken. Zo zegt Nijhoff in zijn bijdrage aan het decembernummer van *De Gids* in 1925, dat hij kort na het verschijnen van zijn bundel *De Wandelaar* in 1916, in een tijdschrift enkele gedichten las van Paul van Ostaïjen, een dichter die hem tot dan toe onbekend was. Hij wist na lezing meteen waar deze dichter in de leer geweest was. 'Ik wist ook terstond waar hij vandaan kwam, dat wil zeggen welke literaire school hij doorlopen had. Het nonchalante spleen van Laforgue en daarna het unanimisme van Jules Romains.'¹⁹ Deze constatering zou betekenen dat Nijhoff toen hij aan de gedichten voor zijn eerste bundel werkte, een meer dan oppervlakkige kennis van de dichter Laforgue bezat. In een andere kritiek noemt Nijhoff Laforgue als degene die het vers libre gebruikte om zich een eigen instrument te verschaffen²⁰ terwijl hij elders opmerkt dat Laforgue met Lautréamont en Rimbaud mogelijk het meeste 'een directe en praktische invloed' gehad heeft op de moderne Franse dichtkunst.²¹ Nijhoff vermeldt hier niet dat Laforgue ook hem beïnvloed heeft en dat ook hij bij de Franse dichter in de leer geweest is, maar zijn gedichten laten dit zien. 'Een heel repertoire van 'decadente' decoraties had hij zich cadeau laten doen', zegt Van Eerd in een artikel over de betekenis van Laforgue en de invloed die van hem is uitgegaan, onder andere op Nijhoff.²² Pierrot, het strikje en de muziek van het draaiorgel: ze spelen een rol in de poëzie van Jules Laforgue, maar ze figureren eveneens in de gedichten van Martinus Nijhoff.

De *décadence* en de gedichten in *De Wandelaar*

De betekenis van de *décadence* voor Nijhoff blijft niet beperkt tot de 'decadente decoraties' ontleend aan Laforgue. In Nijhoffs eerste bundel, *De Wandelaar*, verschenen in 1916, zijn in verschillende gedichten thema's, begrippen en woordclusters zichtbaar die ontleend zijn aan het *décadence*-complex. Dit is meteen al duidelijk in het openingsgedicht – en tevens titelgedicht – van de bundel. Allereerst zijn daar de krachteloosheid en dadeloosheid – kenmerkend voor het verval van de *décadence* – die in het gedicht gethematiseerd worden. In het gedicht heeft het hart de daden laten sterven en worden de handen niet meer tot een daad geheven. De suggestie dat deze dadeloosheid tot een uiterste gaat, wordt gewekt door het gebruik van woorden als 'mijn doode handen', 'sterven' en de zinsnede 'er stroomt geen bloed meer'. Het besef dat het leven een zich bewegen in de richting van de dood is, was sterk aanwezig in de *décadence*. Het is het logische einde van een steeds verdergaande krachteloosheid, de ultieme dadeloosheid.

Behalve van dadeloosheid is er in het gedicht 'De Wandelaar' sprake van een zich afwenden van de wereld van alledag en een gericht zijn op de eigen persoon. De wereld buiten het eigen ik wordt zonder betrokkenheid gadegeslagen. Ook daarmee hebben de personen in het gedicht decadente trekken.

De decadente mens houdt afstand van de wereld en is zichzelf genoeg. Van de kunstenaar uit de Renaissance, die figureert in het gedicht, kan zelfs gezegd worden dat hij zich verliest in een 'verlammende zelfbeschouwing':²³ hij beschouwt in de spiegel 'Van de eigen oogen het ontzaglijk glanzen' en van andere aktiviteit is geen sprake. Naast de thematisering van met de *décadence* verbonden kenmerken geeft het titelgedicht van Nijhoffs eerste bundel nog meer signalen richting *décadence*. In het gedicht wordt de naam van Baudelaire – de dichter die als de peetvader van de *décadence* beschouwd wordt – genoemd terwijl er bovendien enkele woordgroepen voorkomen die als een verwijzing naar Baudelaire opgevat kunnen worden: wandelaar als verwijzing naar de 'flaneur'²⁴ – een bekende verschijning in diens poëzie – en 'mijn eenzaam leven wandelt [...]' als verwijzing naar 'le promeneur solitaire' uit het prozagedicht 'Les joules' eveneens van Baudelaire.²⁵ Daarnaast speelt Salomé – geliefd onderwerp in de beeldende kunst en literatuur van de *décadence* – een rol in het gedicht. Met het woord 'mozaïk' in de laatste regel van het gedicht, gebruikt Nijhoff een woord dat een uit veel kleine delen bestaand geheel aanduidt. De toeschouwer moet daar zelf een eenheid in proberen aan te brengen. Het woord kan gezien worden in relatie met het verlies aan samenhang waarvan in de *décadence* sprake zou zijn.²⁶

Dit alles maakt dat het gedicht 'De Wandelaar' geïnterpreteerd kan worden als boordevol verwijzingen naar de *décadence*. Gezien de prominente plaats die het gedicht 'De Wandelaar' inneemt in de bundel – openings- en titelgedicht – denk ik te mogen zeggen dat Nijhoff hiermee een signaal afgeeft voor de hele bundel. Dit blijkt inderdaad bewaarheid te worden bij verdere lezing. Ook in een aantal andere gedichten in de bundel vind je woordclusters en thema's die te relateren zijn aan de *décadence*. Zo 'drijft een geur van welken en verschalen'²⁷ door één van de gedichten, is er een vrouw 'die het doelloos leven nam als weelde'(26) en is er sprake van het 'vermoeide licht der kandelaren'(27). Dat het kunstmatige gecultiveerd wordt, blijkt uit het gedicht 'Polonaise'(24). Hierin fungeert de tot verval geraakte natuur 'Welkende bloemen in het bloedloos licht', als metafoor voor het kunstlicht in de straat.

Afstand nemen van de *décadence*

Dat de *décadence* Nijhoff mogelijkheden bood voor zijn vroegste gedichten wil niet zeggen dat hij daarmee de richting gevonden had waarin hij verder wilde gaan. Na het verschijnen van de eerste bundel lijkt er eerder sprake van een zich bezinnen en een zoeken naar de voor hem juiste weg. Ik meen

dat Nijhoff met het verschijnen van *De Wandelaar* een periode afsluit. Voor deze mening vind ik ondersteuning in een opmerking die Nijhoff maakte in een vraaggesprek met G.H. 's-Gravesande in 1948. Hierin zegt Nijhoff dat een bundel van zijn hand pas uitgegeven werd, als hij er zeker van was dat hij een periode als afgesloten beschouwde. In hetzelfde interview geeft hij aan dat hij tot zijn achttiende jaar in een soort zwaarmoedigheid geleefd heeft, maar dat er daarna een doorbraak kwam.²⁸ Ook uit brieven uit die tijd blijkt dat hij het gevoel had 'op een wending' te staan. In een brief die hij op 27 juli 1918 aan A. Roland Holst stuurt, heet het: 'Je hebt gelijk dat ik op een wending sta.' Nijhoff geeft toe dat hij de verandering nog niet goed aandurft: 'Er is een traagheid in me, een soort vermoeidheid die ik nog niet weet te overwinnen.' Het is niet gemakkelijk voor hem om zich los te maken. 'Het is de tijd, toen ik tussen de 17 en 21 was, die nog steeds met zijn vreemde geuren en klanken in me blijft.'²⁹ In dit interview gebruikt Nijhoff de woorden 'traagheid', 'vermoeidheid' en hij spreekt over 'vreemde geuren en klanken'. Het zijn formuleringen die – gezien in relatie met wat in het voorgaande gezegd is over de belangstelling van de jonge Nijhoff voor de *décadence* – suggereren dat Nijhoff hier over de fascinatie voor, en het geraakt zijn door die levenssfeer spreekt. Ondanks zijn wil tot veranderen lijkt Nijhoff een zekere gevoeligheid voor de sfeer van de *décadence* te houden en mogelijk was het een aspect van zijn persoonlijkheid. Nog in een brief aan Emmy van Lokhorst die als datum 30 mei 1927 draagt, merkt hij op: 'Ik heb slecht en vermoeid bloed, maar als ik eerlijk blijf kom ik daar door heen'.³⁰ De woorden 'slecht en vermoeid bloed' herinneren nog altijd aan de *décadence*.

Dat Nijhoff zich na het verschijnen van zijn eerste bundel bezint op zijn positie als dichter en op de richting waarin hij verder wil gaan en zich daarbij lijkt af te wenden van de *décadence*, is niet enkel af te lezen aan uitspraken in brieven en interviews. Ook het kritisch proza en enkele latere gedichten laten dit zien. Het vroege kritisch werk van Nijhoff – dat van 1920 tot 1923 voornamelijk in *Het Nieuws van den Dag* verschijnt – laat zien dat de dichter zich bezint op zijn positie als dichter. Het bevat een aantal uitspraken van Nijhoff waarin hij verwoordt hoe en wat poëzie zou moeten zijn en welke de functie van de dichter is. Het recenseren van een nieuwe dichtbundel en de bespreking van een nieuw letterkundig tijdschrift vormden een goede aanleiding om gedachten over inhoud en toekomst van de poëzie te formuleren. Ik denk zelfs dat het verwoorden van zijn mening over het werk van anderen bijdroeg aan het bewust worden en het onder woorden brengen van zijn eigen opvatting. De kritiek die naar mijn mening het duidelijkst laat zien dat Nijhoff zich daarbij afwendt van de *décadence* is het eerste artikel

uit het *Kritisch en Verhalend Proza*, het tweede deel van zijn *Verzameld Werk*. Aan dit artikel zal ik dan ook eerst aandacht besteden.

‘Een brief aan een meisje’

Het – als eerste in het *Verzameld Werk* opgenomen – artikel is getiteld ‘Een brief aan een meisje’ gevolgd door de ondertitel ‘In memoriam Joh. van ’t Lindenhout Jr.’.³¹ Het artikel kwam tot stand op uitnodiging van Albert Verwey en heeft een lange wordingsgeschiedenis. Verwey benaderde Nijhoff al in 1917 met het verzoek een artikel te schrijven over een clubgenoot die in 1916 een einde aan zijn leven maakte. Mogelijk was de opdracht niet geheel duidelijk of plaatste deze Nijhoff voor moeilijkheden, zeker is dat de tekst pas in 1919 gepubliceerd werd in het januarinumnummer van *De Beweging*.³² Naar mijn mening is dit artikel belangrijk bij het schetsen van de ontwikkeling van de dichter Nijhoff en bij het zoeken naar de ideeën die aan deze ontwikkeling ten grondslag lagen. Nijhoff schreef gedurende zijn schrijversloopbaan een drietal teksten dat gezien kan worden – en inmiddels ook zo beschouwd wordt – als een plaatsbepaling van de dichter op een zeker moment in zijn ontwikkeling en als een verantwoording van recent uitgekomen werk. Allereerst is dat de tekst *De pen op papier*, een tekst die in 1926 in *De Gids* verscheen en een jaar later in boekvorm werd uitgegeven. Het is een reactie van de dichter op de voor hem soms nogal teleurstellende ontvangst van zijn bundel *Vormen*. Dan is er de tekst van de ‘Enschedese lezing’, een niet door de dichter uitgegeven concept met variaties voor een lezing die Nijhoff in 1935 voor de volksuniversiteit in Enschede gehouden heeft en die in het *Verzameld Werk* opgenomen is onder de titel ‘Over eigen werk’.³³ In deze lezing sprak Nijhoff over het tot stand komen van zijn grote gedicht ‘Awater’. Enkele jaren later schrijft hij het verhaal ‘Vragen en Antwoorden I’, een verhaal dat – zoals Meeuwesse aantoonde – veel aanwijzingen bevat over het gebruik van *Ulysses* van James Joyce als intertekst voor ‘Awater’. Meeuwesse liet zien dat verschillende formuleringen in het verhaal vaak letterlijk ook in het gedicht ‘Awater’ voorkomen.³⁴ Ik meen dat Nijhoff in een vroeg stadium van zijn schrijverschap met ‘Een brief aan een meisje’ een tekst schreef – die wat betekenis betreft – bij de drie hierboven genoemde teksten thuishoort. Ook ‘Een brief aan een meisje’ kan als een plaatsbepaling en verantwoording gezien worden en daarmee als een sleuteltekst opgevat worden.

De ondertitel van het artikel geeft aan dat het in het artikel om een in memoriam gaat. Joh. van ’t Lindenhout Jr. – de gestorven clubgenoot – wordt beschreven als iemand die in zijn leven een verandering heeft ondergaan. Hij was iemand die graag mijmerde maar op zeker moment laat hij dit mijmeren achter zich. Van ’t Lindenhout wordt na die verandering beschre-

ven in termen en woorden die – ieder op zich misschien niet, maar als geheel gezien zeker wel – wijzen in de richting van de *décadence*, een term die overigens door Nijhoff in zijn artikel niet gebruikt wordt. Met het zich ontwikkelen in de richting van de *décadence*, slaat Van 't Lindenhout een verkeerde weg in naar de mening van Nijhoff: Van 't Lindenhout rekende zich 'krank en misleid' door een 'zoete leugen'. De woorden 'zoete leugen' geven aan dat de richting niet goed is maar ook dat ze iets aantrekkelijks heeft. De 'ziekte van zijn tijd' kreeg hem in zijn greep en hij wilde het 'gistend leven' leren kennen. 'Ziekzijn' heeft voor de decadent een positieve connotatie, het is te prefereren boven gezondheid: het is een toestand die steeds verdergaande – en zelfs uiterste – ervaringen mogelijk maakt. Voor Van 't Lindenhout leidt het tot 'lyrische exaltatie zonder discipline' en tot 'enthousiaste virtuositeit zonder compositie'. Deze constatering is in verband te brengen met het gegeven dat er in de *décadence* sprake is van een uiteenvallen van het geheel en het verloren gaan van het verband. Van 't Lindenhout zocht zijn toevlucht tot 'Palace en Pallas' zoals hij het zelf formuleert, hetgeen wil zeggen dat hij zich overgeeft aan de roes van de alcohol en bevrediging zoekt in de wetenschap. Met name het eerste is een bekend gegeven in de *décadence*. Deze wijze van leven maakt dat Van 't Lindenhout zich 'onherstelbaar ontredde' voelt en er is sprake van 'uiterste spanning'. Het lijkt een leven met tot het uiterste gespannen zenuwen. Soms is er het gevoel een 'princelijk flaneur ten schoonheidshove' te zijn, maar al gauw slaat dit weer om en voelt hij zich een 'machteloos en sprakeloos zwerver'. Van 't Lindenhout lijkt te zoeken naar uiterste ervaringen van genot en schoonheid – inherent aan de *décadence* – maar het maakt hem uiteindelijk niet gelukkig. Nijhoff meent dat Van 't Lindenhout in een moment van rust ingezien moet hebben dat de weg die hij ingeslagen is, niet de juiste is.

Hij heeft gevoeld dat leven niet een steil groeien naar boven is zoals jonge stammen omhoog schieten, maar dat onze groeikracht zich als bij bomen in takken moet verbreden om ons heen. Zo is er voor gezorgd dat de bomen niet de hemel in groeien: het zware sap verdeelt zich in de takken die gesnoeid en gebonden worden om vruchten te gaan dragen.³⁵

De vergelijking die Nijhoff hier gebruikt, laat zien dat Nijhoff de *décadence* – het steil naar boven groeien – als een onvruchtbare ontwikkeling beschouwt. Pas bij groeien in de breedte worden vruchten voortgebracht. Van 't Lindenhout mag dit op zeker moment ingezien hebben, hij heeft echter geen kans gezien van die weg terug te keren en heeft tenslotte een uitweg gezocht in de dood. Een aantal jaren voor Nijhoff zijn artikel schreef, beschreef Alphons Diepenbroek Jules Laforgue als een mogelijk slachtoffer van

de *décadence*.³⁶ Nijhoff lijkt hier met betrekking tot Van 't Lindenhout hetzelfde te zeggen; de *décadence* heeft Van 't Lindenhout waarschijnlijk het leven gekost.

Nijhoff beperkt zich in zijn artikel niet tot het schetsen van de dichter Van 't Lindenhout als een persoon met decadente trekken. Op een zeker moment switcht hij van Van 't Lindenhout naar de 'moderne mens'. Gezien de woorden die hij kiest om deze moderne mens te karakteriseren, mag je zeggen dat deze staat voor de decadente mens, in dit artikel over een dichter denk ik dat je zou moeten zeggen: de decadente kunstenaar. Deze wordt 'oververzadigd' en 'vermoeid' genoemd. Hij weet dat zijn bestaan vergeefs is en dit maakt hem tot een 'pessimist en dilettant'. De dilettant is in de tijd dat Nijhoff zijn artikel schrijft een bekend begrip verbonden met de *décadence*.³⁷ Nijhoff spreekt vervolgens over 'steeds intenser en delicatesse van kleuren- en woordenrijkdom', wat ik beschouw als de aanduiding van de steeds voortgaande verfijning in de kunst van de *décadence*. Ook is er sprake van verlies van samenhang: Nijhoff spreekt over duizend emoties. Wanneer hij dan bovendien nog spreekt over 'sceptische zelfkritiek', over de 'verbijzondering' en de 'scherp verfijnde smaak' maakt hij daarmee het beeld van de decadente mens compleet. Deze decadente mens vindt in dit alles echter geen geluk en hij zoekt op alle mogelijke manieren een uitweg uit deze situatie die hij als pijnlijk ervaart. Als eerste uitweg geeft Nijhoff de dood: de uitweg die Van 't Lindenhout koos. Daarnaast worden ook de vlucht in extase, religie, in een elysium en in de waanzin genoemd.

In het gedeelte van het artikel waarin Nijhoff spreekt over 'de moderne mens' lijken eerdere teksten van andere schrijvers te resoneren. Wanneer Nijhoff zegt 'De persoonlijkheid tracht zich met steeds intenser en delicatesse van kleuren- en woordenrijkdom te handhaven, uit duizend emoties één idee componerend, [...]'³⁸ beschrijft hij wat hij waargenomen en ervaren heeft. Maar de gekozen formulering brengt ook een tekst uit 1886 in herinnering. Lodewijk van Deyssel beschreef toen in zijn artikel 'Over Literatuur' – en Albert Verwey deed iets dergelijks in zijn artikel 'Toen de Gids werd opgericht – de grootse verwachtingen van de kunstenaar van de toekomst. Van Deyssel schetst daarin de kunstenaar van de toekomst, de 'sensitivist'.³⁹ Deze ziet een veelheid van vormen, kleuren en lijnen bewegen. Deze '[...] sentimenten en fantasieën voor zijn geest' worden bij elkaar gebracht door 'de reuzenhand van het intellect'.⁴⁰ Er bestaat enige overeenkomst tussen de formuleringen van Van Deyssel en Nijhoff. In beide wordt een veelheid van ervaringen beschreven die bijeen gebracht moeten worden. Er is echter een groot verschil. Terwijl het bij Van Deyssel gaat om een toekomstbeeld en de opwindende overkomen gaat overheerst, schetst Nijhoff wat daarvan geworden is: de ontredde.⁴¹ Lang voor Nijhoff

heeft Albert Verwey – inmiddels teruggekeerd van het sensitivisme – een beeld geschetst dat bijna identiek is aan Nijhoffs 'moderne mens'. Schrijvend over de oorlog in Zuid-Afrika spreekt Verwey over de 'nieuweren europeeschen mens' en hij dicht hem eigenschappen toe als: 'onmatigheid', 'te grote gevoeligheid voor indrukken', 'te teugellooze opgewondenheid', 'onbegrijpelijk neerslachtig zijn' en in daden 'laksheid en hevigheid'.⁴² Daar tegenover plaatst hij de Boer die leeft in verbinding met de natuur.

Aanvankelijk kan 'Een brief aan een meisje' gezien worden als het herdenken van een overleden clubgenoot die het leven niet meer aankon doordat hij zich in zijn leven en zijn kunst in de richting van de *décadence* bewogen heeft. Deze observaties worden meer algemeen, blijken op meer mensen van toepassing, als Nijhoff spreekt over 'de moderne mens'. Ik meen dat Nijhoff het niet laat bij het spreken over anderen. In zijn formulering 'de moderne mens' spreekt hij ook over zichzelf en over de personages uit zijn gedichten. Eerder heb ik aangegeven dat in een aantal gedichten in Nijhoffs eerste bundel sporen van *décadence* zichtbaar zijn. Daarmee zou dat wat hij over 'de moderne mens' opmerkt ook op hemzelf van toepassing kunnen zijn. Dit wordt nog versterkt door de overeenkomsten in formulering tussen het artikel en de gedichten. In het gedicht 'Polonaise' (24) – waarin sprake is van welkende bloemen als metafoor voor het kunstlicht van de lantaren – wordt gezegd 'ons leven, in verwildering ontwricht'. Ook in het artikel wordt over 'verwildering' gesproken als gevolg van steeds delicatesse en van de veelheid van emoties. In hetzelfde gedicht is 'waanzin' zichtbaar. In het artikel wordt 'waanzin' genoemd als uitweg uit de pijn veroorzaakt door de *décadence*.⁴³ Ook in verschillende andere gedichten komt het woord 'waanzin' voor. Bij 'Pierrot' (25) 'joeg waanzin door mijn lijf heen' na de dans met de geverfde vrouw op een uiterste rand van verbijstering. 'Maria Magdalena' (26) – geportretteerd in een setting van weelde en verval – danst waanzinnig. Ook in het gedicht 'Het einde' (27) is sprake van waanzin maar ook wordt er van 'wanhoop' gesproken. Het woord 'wanhoop' komt niet voor in het artikel, maar dit gevoel spreekt zowel uit de schets van Van 't Lindenhout als van 'de moderne mens'.

Het verwerpen van de *décadence* in andere kritieken en gedichten

De kritische kijk op de *décadence* die Nijhoff in 'Een brief aan een meisje' naar voren brengt, blijft niet beperkt tot dit artikel. Ook in zijn bijdragen aan *Het Nieuws van den Dag* komt de *décadence* – meestal zonder dat het woord genoemd wordt – ter sprake. Het voert te ver om hier al deze plaatsen te vermelden en daar op in te gaan. Ik beperk me hier tot het artikel gewijd aan een nieuw letterkundig tijdschrift: *De Stem* van Dirk Coster en Just Haveelaar. Dat het in dit artikel om de *décadence* gaat, wordt door Nijhoff expli-

ciet gezegd. Hij schetst hier de geschiedenis van de *décadence* – die al zou beginnen in de Renaissance – en geeft aan waar deze voor staat. In de *décadence* vlucht de geest van de mens omhoog en verliest het contact met de natuur en het leven. Voor de geest blijft niet meer over dan ‘zichzelf "in schone heimelijkheid" te belijden, een dilettant van het leven te blijven’. Met betrekking tot de geest gebruikt Nijhoff woorden als ‘ontredderde vlerken’, ‘krachteloosheid’, ‘pessimistisch’, ‘morbide rust’. Het is een situatie die ongewenst is. Naar de mening van Nijhoff hebben Nietzsche en Dostojewsky deze onvruchtbare ontwikkeling doorbroken. Met name Dostojewsky zou geest en natuur weer met elkaar in contact gebracht hebben. Bij hem maakt de geest gebruik van de opperste vermogens van de natuur en dit veroorzaakt een enorme nieuwe energie.⁴⁴ Hiermee overwint hij de *décadence*.

Lieten een aantal gedichten in de bundel *De Wandelaar* een houding zien die te verbinden is met de *décadence*, ook de feitelijke afwijzing van het concept wordt door Nijhoff in enkele gedichten uitgesproken. Heel duidelijk gebeurt dit in het gedicht ‘Aubrey Beardsley’, een gedicht uit Nijhoffs tweede bundel, de bundel *Vormen* uit 1924. In het gedicht worden de steriliteit en de onvruchtbaarheid van de *décadence* tot uitdrukking gebracht. Nijhoff werkt aan dit gedicht in de tijd dat hij met ‘Een brief aan een meisje’ bezig geweest moet zijn en hij gebruikt in het gedicht hetzelfde beeld voor de *décadence* als in het artikel.⁴⁵ Aubrey Beardsley, tekenaar en graficus in de tijd en de sfeer van de *décadence*, propageert in het gedicht het steil omhoog groeien zoals sommige bomen doen. Dit is een steriel groeien, het blijkt zelfs een groeien in de richting van de dood. Er is sprake van het ‘koude hart’ dat ‘De ontroering niet meer kent van de kleur der verven’.⁴⁶ In het gedicht ‘De toast’, een van de nagelaten gedichten van Nijhoff uit de periode 1917–1925 (200–201) – gaat Nijhoff naar mijn mening nog een stapje verder in het afstand nemen van de *décadence*. Hij doet dit door te spotten met de navolgers van Laforgue en Wilde. Het gedicht wijst op het vermaak dat dergelijke decadente schrijvers kunnen bieden aan een ‘geest’lijk mens. Nijhoff doet dit op een dusdanige manier en maakt daarbij gebruik van zoveel ironie, dat de bedoelde schrijvers en de *décadence* zelf daarbij enigszins belachelijk worden gemaakt.

‘Een brief aan een meisje’: niet alleen afwenden

Uit het voorgaande is gebleken dat Nijhoff in ‘Een brief aan een meisje’ de *décadence* – ook voor zichzelf – afwijst. Voortgaan in de richting van de *décadence* is een gevaarlijke, onvruchtbare ontwikkeling. Ik meen dat Nijhoff het daar in zijn artikel niet bij laat, maar ook probeert te formuleren welke ontwikkeling vruchtbaarder zou zijn. In het eerste gedeelte van zijn artikel waarin hij over zijn overleden clubgenoot spreekt, zegt Nijhoff dat

Van 't Lindenhout iets van een troubadour in zich had. Dat zou zichtbaar zijn in de suggestie die van Van 't Lindenhout uitgaat als zou hij verder kijken dan de dingen van elke dag, 'ogen die voorbij de dingen in een zacht landschap schenen te kijken' en 'alsof hij luisterde naar een verre maat waarvan alleen zijn hart de wijs verstond.' Nu treffen we in de bundel *De Wandelaar* een gedicht aan getiteld 'De Troubadour'.⁽⁴³⁾ De troubadour uit het gedicht gooit op zeker moment zijn fluit in een fontein en gaat op zoek naar een 'moeilijker wijsheid'. Daarvoor moet hij verder kijken dan de dingen van elke dag. Het gedicht zegt 'Zijn doel was naar een horizon gericht'. Of hij zijn doel bereikt, zegt het gedicht niet, maar de formulering in de laatste strofe suggereert dat hij iets van die 'moeilijker wijsheid' ervaren heeft. Je vraagt je af wat de overeenkomst is met Van 't Lindenhout, die immers iets van een troubadour in zich had. Gaat Van 't Lindenhout op zoek naar een 'moeilijker wijsheid' als hij zich in de richting van de *décadence* begeeft? Ik zou zeggen van niet, dat was immers een zoete leugen? Misschien had van 't Lindenhout verder moeten blijven kijken achter de dingen van elke dag en zich op de horizon moeten richten zoals de troubadour in het gedicht deed. De drang om verder te kijken, om te zoeken naar wat zich achter de horizon bevindt, wordt in nog een ander gedicht uit de eerste bundel verwoord. In 'Zondagmorgen'⁽³³⁾ beschrijft de dichter hoe de boten in het stille, bleke water drijven en wachten '[...], maar in hun buik zwelt zwaar het groote / verlangen naar den horizon te reizen.' De behoefte en het verlangen om naar en achter de horizon te reiken, wordt in het vervolg van 'Een brief aan een meisje' door Nijhoff als een algemeen menselijk verlangen voorgesteld. Nadat hij het beeld van de steile bomen en de in de breedte groeiende bomen geschetst heeft, spreekt hij over 'Onze drang naar wat achter de einder wenkt, onze droom naar wat boven de sterren zingt, ons eindeloos begeren naar God, [...]'. Dat verlangen maakt dat de mens '[...] zich weerbarstig van de wereld afwendt waarop we gezet zijn, [...]'. Deze drang '[...] wordt vastgehouden en neergeslagen, tot al dit leven zich verlost in het verrichten van daden, zich breekt in het voortbrengen van vruchten.' Maar steeds weer is er dat verlangen en dat zich afwenden van de wereld waaraan de mens lijdt '[...] tot we misschien eens tot het inzicht komen dat we het leven niet leven maar ondergaan, dat we niet leven maar gebeuren.'⁴⁷ Het laatste inzicht dat Nijhoff hier verwoordt – dat we niet leven maar gebeuren – had hij al eerder onder woorden gebracht in zijn gedichten. In 'De Troubadour' zegt de dichter 'En wist dat hij niet leefde, maar gebeurde,' terwijl in gedicht VII (53) van de serie 'De Vervloekte' gezegd wordt 'Dat slechts hij leeft, die 't leven ondergaat'.

Nijhoff verbindt in dat gedeelte van zijn artikel waarin hij spreekt over 'onze drang naar wat achter de einder wenkt' dit verlangen om verder te

kijken dan het leven van elke dag, met het gevaar dat de mens zich daarmee van de wereld afwendt en dat zo het leven onvruchtbaar wordt. Pas wanneer er een beweging is terug naar de aarde 'verlost (het leven zich) in het verrichten van daden' en 'breekt (zich) in het voortbrengen van vruchten.' Het leven wordt dan weer vruchtbaar. Hetzelfde gold voor de bomen uit de vergelijking die Nijhoff gebruikte. Pas wanneer die dichter bij de aarde blijven en in de breedte groeien, brengen ze vruchten voort. Dit beeld voor vruchtbaar en onvruchtbaar leven treffen we in de gedichten van *De Wandelaar* niet aan. Wel wordt er in de gedichten uit deze bundel beeldspraak gebruikt waarin bomen een rol spelen. Zo is er in verschillende gedichten sprake van het sap dat groeikracht geeft en door de boom stroomt. Verwant hieraan is het 'goede bloed' dat het leven stil en zacht maakt zoals in 'Mid-dag'(18). 'Leven is iets heel stils en zachts: een stroom / Dwars door het lichaam als het goede bloed, / Het sap stuwend door de aderen van een boom -'. Het woord 'stuwen' dat in deze regels gebruikt wordt, vinden we ook terug in de regel 'Ging weer een stuwen door mijn bloed,' in het gedicht 'Holland'(35). Bij het zien van de dorpen, de natuur en de mensen in Holland, ervaart de dichter een intens gevoel van leven. In 'Lente' (19) wordt gesproken over het zingen van het nieuwe leven en dat wordt verbonden met het beeld van bomen die bloeien. Het wordt enkele regels verder verwoord in de regel 'O zie de boomen en hun duizend loten!' De gedichten lijken aanzetten te geven voor een beeld dat door Nijhoff in zijn artikel over Van 't Lindenhout tot een compleet beeld gemaakt wordt om het steriele leven van de *décadence* en daarnaast het vruchtbare leven te verbeelden.

De vaststelling dat de gebruikte beeldspraak en formuleringen in een aantal gedichten van *De Wandelaar* identiek of zeer verwant zijn aan die in het artikel 'Een brief aan een meisje', brengt mij tot de overtuiging – zoals ik al eerder aangaf – dat het artikel veel meer is, en wil zijn, dan een in memoriam voor een overleden clubgenoot. Ik meen dat de dichter ook de bedoeling had weer te geven wat hem bewogen heeft toen hij werkte aan de gedichten voor *De Wandelaar*. Het *décadence*-concept was de basis voor een aantal gedichten en dit concept wordt in het artikel door hem verworpen, hij neemt er afstand van. Dat wat verwoord wordt in de gedichten waarin sprake is van leven, van groei en van gerichtheid op het ontdekken van wat nog verborgen is, houdt de dichter vast. Het is iets als een programma de *décadence* voorbij. 'Onze drang naar wat achter de einder wenkt, onze droom naar wat boven de sterren zingt, ons eindeloos begeren naar God, dat zich weerbarstig van de wereld afwendt waarop we gezet zijn, wordt vastgehouden en neergeslagen, tot al dit leven zich verlost in het verrichten van daden, zich breekt in het voortbrengen van vruchten.' Het verlangen om verder te

kijken draagt het gevaar in zich omhoog te schieten en te verijlen. Dat gebeurt hier niet. Er is hier een beweging terug naar de wereld en dat blijkt vruchtbaar te zijn. Van den Akker meent dat het – hierboven gegeven – citaat de uitdrukking is van 'een, soms wanhopig, zoeken naar een nieuwe, andere, metafysische zingeving'.⁴⁸ Zonder te ontkennen dat het citaat gezien kan worden als de uitdrukking van het zoeken naar het metafysische, vraag ik me toch af of het citaat ook niet gezien kan worden als het verlangen om de wereld te leren kennen, of er behalve de vraag naar zin en betekenis van het bestaan ook het verlangen is te weten hoe de wereld in elkaar steekt. Ik meen dat opmerkingen in de kritieken die Nijhoff vanaf 1920 schrijft voor *Het Nieuws van den Dag* doorgaan op wat hier gezegd wordt en daarmee de mogelijkheid bieden het citaat een bredere betekenis te geven. Straks zal ik hierop terugkomen.

De manier van leven die Nijhoff in 'Een brief aan een meisje' als vruchtbaar voorstelt, lijkt hij in geheel andere formuleringen te herhalen in een kritiek in *Het Nieuws van den Dag* waarin hij spreekt over leven en kunst in de Gouden Eeuw. In de tijd van de Gouden Eeuw verzamelde Hooft een uitgelezen kring van grote geesten om zich heen. Dit samenzijn van 'beaux esprits' in 'arcadische afzondering' droeg door de afstand tot het leven van alledag, het gevaar van *décadence* in zich. Daar tegenover stond Huygens. Hij was 'een wereldburger en een stedeling'. Hij leerde van de Italianen 'de zuivere plastiek' en van de Fransen 'de geest van het intellect'. Daarbij hield hij 'zijn Hollandse hart warm en ontroerd' en had hij 'de ronde deugd van eenvoud en moed'.⁴⁹ Het was die combinatie van ontwikkeling en eruditie met eenvoud en een warm hart die Huygens vrijwaarde voor de decadentie. Geest en natuur hielden contact en in alle opzichten was er sprake van een leven in de breedte. Deze gedachte lijkt een constante in het schrijverschap van Nijhoff. Hij verwoordt dit opnieuw wanneer hij eind 1925 zijn gedicht 'Het lied der dwaze bijen' schrijft. Het is de herhaling van de gedachten die hij in zijn eerste kritieken al naar voren bracht.

Onderweg naar het Modernisme

Het lijkt er in de vroege kritieken van Nijhoff even op dat hij zich bij het afzetten tegen en het afwijzen van de *décadence* in het spoor van Dirk Coster begeeft. Nijhoff heeft in die tijd wel waardering voor Dirk Coster en hij gebruikt Coster, naar het schijnt, bij het zich afwenden van de *décadence* en het estheticisme. Van deze Dirk Coster zegt Nijhoff dat hij de estheticus in zichzelf neergehaald heeft en ethicus is geworden. Naar de mening van Nijhoff heeft de tijd waarin zij beiden leven meer aan de ethicus dan aan de

estheticus. 'Hij (de ethicus) is de figuur die de tijd nodig heeft, want hij stelt zich een toekomst, die hij tegemoet gaat.' Wel zegt Nijhoff in dit artikel dat Coster de estheticus in zichzelf *voorlopig* dienstbaar gemaakt heeft.⁵⁰ Hieruit zou je al kunnen concluderen dat Nijhoff niet wil zeggen dat de dichter en schrijver een ethicus moet zijn. In een kritiek gewijd aan Nico van Suchtelen spreekt Nijhoff opnieuw over de taak van de dichter en schrijver. 'Wij hebben geen behoefte aan een fotografische weergave van onze omgeving. Wij hebben behoefte aan een wereld boven de onze. En het zijn de schrijvers die, als zij in oprechtheid als mensen van hun tijd deze behoefte zouden bekennen, een grotere wereld boven de onze zouden projecteren. Zij zouden grote voorbeelden van levenshouding en geestelijke waarde moeten scheppen, groot in fouten en deugden, maar in ieder geval uitstekend boven ons en onze wereld.'⁵¹ Dat Nijhoff met deze uitspraak het realisme in de kunst afwijst, is duidelijk. Dat hij met de woorden 'een wereld boven de onze' het ethisch element in de kunst op de eerste plaats zet, denk ik echter niet. Hij doet zijn uitspraak immers als criticus. Hij benadrukt in de kritiek waaruit deze uitspraak komt, dat het er niet om gaat of de figuren in de romans goed of slecht zijn, maar dat het erom gaat of zij indruk maken. Zulke figuren komt hij tegen in de romans van Dostojewsky maar hij mist ze in de romans van zijn landgenoten die hij in zijn kritieken bespreekt. 'Al hun figuren hebben dezelfde fletse uitdrukkelingsloze trekken van de mensen die men dagelijks bij honderden in de straten tegenkomt.' De woorden 'een grotere wereld boven de onze' in deze kritiek wijzen daarmee veel meer in de richting van creativiteit en verbeeldingskracht die een schrijver bij zijn werk zou moeten gebruiken en willen niet zeggen dat de schrijver een grotere wereld wat betreft normen en waarden zou moeten schetsen.

De taak van de dichter om een wereld boven de onze te projecteren wordt opnieuw door Nijhoff naar voren gebracht in de bijdrage aan *Het Nieuws van den Dag* van 21 augustus 1921. Hij bespreekt hierin de bundels *Lampions in den wind* en *De zonde van Pierrot* van Frederik Chasalle en C.J. Kelk. Opnieuw wordt hier door Nijhoff gesproken over het scheppen van een wereld boven de onze. Aan deze woorden geeft hij in deze bespreking een heel speciale invulling. Nijhoff gaat hier in op de dubbele functie van de taal. Zijn aandacht gaat niet uit naar taal als communicatiemiddel maar naar de taal als een zelfstandig ding van namen, in een lange geschiedenis opgebouwd uit herinneringen, associaties en benamingen. Hij noemt dit de tweede natuur van de taal en deze tweede natuur biedt rijke mogelijkheden. We geloven immers allemaal, zij het misschien onbewust, zegt Nijhoff, dat wat niet in strijd is met de natuur van de taal ook in de natuur van de werkelijkheid bestaan moet, al bleef dat dan misschien tot nu toe verborgen. Degene die dit verborgene naar boven kan brengen is een dichter. 'Wie de wetten

van het woord beheerst is een dichter, een *trouvère*, een "vinder". Hieruit valt te verklaren het gezag van een gedicht. Wat men zó zeggen kan, moet ook waar zijn.⁵² Vanuit die gedachte komt Nijhoff dan tot de omschrijving van de grootste en diepste taak van de dichter: '*niet* het vertolken van zijn gevoel, [...]; *niet* het weergeven van de werkelijkheid, *niet* het beschrijven van wat reeds bestaat en wat wij allen reeds kenden; – de onafhankelijke en verantwoordelijke taak van de dichter is het hanteren van de natuur der taal, zoals boven omschreven. Zijn beheersing en beeldvorming schept andere overzichten, nieuw duidingen, die wij uit het leven en uit de werkelijkheid nog niet vermochten te ontraadselen'.⁵³ Ook hier spreekt Nijhoff uit dat de dichter een wereld boven de bekende wereld projecteert. De wereld die de dichter schept, was nog onbekend en met zijn gedicht vergroot de dichter de kennis en het inzicht van de lezer. De dichter brengt dit teweeg wanneer hij zijn vak verstaat en daarmee de extra dimensie van de taal vrij maakt en hanteert.

De taak die Nijhoff aan de dichter toekent, is belangrijk voor het hier en nu waarin deze leeft. Al heeft de dichter zijn vrijheid en autonomie, hij staat niet buiten de tijd en de wereld om hem heen. '[...] de man die de inhoud van zijn dag voelt als het résumé van al de vroegere tijdperken, waaruit weer naar alle richtingen de toekomst zal openbreken, de man die zijn dag als een geweldig knooppunt beschouwt en die zich ernstig en onpedant verantwoordelijk voelt om die knoop te ontwarren of door te slaan, dat is de man die schrijft wat iedereen denkt (of moest denken), [...]'. Zo iemand noemt Nijhoff een journalist en jonge kunstenaars moeten '[...] als journalisten gewijs worden in hun tijd, om weer hun tijd de weg te wijzen'.⁵⁴ Ook hier is naast een mogelijk ethisch element sprake van een aspect van 'leren kennen'. In een andere kritiek merkt Nijhoff op dat het een dwaas idee is te menen als zou 'kunst niet voor een tijd maar voor de eeuwigheid' zijn. Als kunst niet eens voor de eigen tijd van belang is hoe kan ze dat dan zijn voor de eeuwigheid? Nijhoff vervolgt zijn betoog met de uitspraak dat alle geestelijke arbeid gericht is op het verkrijgen van een overzicht, een ordening. Kunst heeft daarin een functie die enig is en die geen enkel tijdperk heeft kunnen ontberen.⁵⁵ Met het benadrukken van het belang van de kunst en de kunstenaar voor de eigen tijd benadrukt Nijhoff ook het dynamische van de kunst. De eigen tijd is immers geen statisch gegeven. De tijd gaat voort en je kunt eraan toevoegen: ook de dichter moet voortgaan. Ik denk dat dit laatste voor Nijhoff inderdaad heel belangrijk was. Zo zegt hij in een van zijn kritieken het volgende over Willem Kloos: '[...] Kloos is een statische figuur, die *was* omstreeks '80.' Dit in tegenstelling tot Johan de Meester: '[...] hij is een dynamische persoonlijkheid die nog *wordende* is, in '20.' Diens leven is 'onverbroken voortgang'.⁵⁶ Dat zou iedere kunstenaar moe-

ten zijn: 'wordende' in zijn eigen tijd die hij – door zijn beheersing van de taal – iets kan laten zien wat daarvoor nog verborgen was.

Het zich bezig houden en zich bezinnen op de richting waarin de literatuur zich zou moeten bewegen, is niet uniek voor Nijhoff. Vóór hem werd dat gedaan en ook in zijn eigen tijd werden daartoe door anderen pogingen ondernomen. Daarnaast sprak men een oordeel uit over de richting waarin andere kunstenaars zich bewogen. Nijhoff doet dat ook en hij beoordeelt – in een kritiek gewijd aan twee dichtbundels van Hendrik de Vries – de kunst van Tachtig als een poging tot vernieuwing. 'De "tachtiger-kunst" heeft een waarde op zichzelf, maar eveneens reeds een waarde als een overgang naar iets anders. En dit andere kan verstaan worden, ook al vond het nog geen sterke, definitieve stijl en uitdrukkingswijze, ook al zijn nog slechts symptomen en aanwijzingen voorhanden, – ja, ook al wordt dit onvolgroeide nog uiterlijk in de vorm van het voorafgaande weergegeven.'⁵⁷ Uit dit citaat spreekt een zekere waardering voor de Beweging van Tachtig. Nijhoff meent zelfs dat het – met name genoemde – werk van Van Deyssel en Gorter de poëzie van Hendrik de Vries mogelijk heeft gemaakt. Dat betekent echter niet dat De Vries en zijn generatiegenoten streven naar poëzie in de geest van Tachtig. Zij zijn onderweg naar dat 'andere' ook al zijn ze in hun pogen dit te bereiken nog niet geslaagd. Nijhoff spreekt zich dan opnieuw uit over één van de functies – en misschien zelfs wel de roeping – van de kunst. Deze zou bestaan uit een 'buiten de werkelijkheid stellen van het leven'. Wanneer Nijhoff deze uitspraak verder uitwerkt, blijkt het ook hier weer over het verlangen naar een wereld boven de onze te gaan. De stromingen en bewegingen in de literatuur van zijn tijd ziet Nijhoff als pogingen om de roeping van de kunst te verwezenlijken, maar zij brengen niet wat zijn tijd nodig heeft. 'En noch het futurisme, het razend en angstwekkend tempo-versnellen der impressies, noch het kubisme, het intellectueel ordenen, noch het expressionisme, het zichzelf tot een kosmos uitstoten, – bleek de schrijving dezer leegte te doen vergeten. En zo staan wij thans, in een tijd van meerdere mislukte aanvangen, sceptisch tegenover iedere nieuwe aanvang, en telkens daarnaar uitziende, en telkens weer teleurgesteld. We zien telkens begin van poëzie, terwijl tenslotte grote poëzie, door haar menselijk-bovenmenselijk karakter, alleen bestaanbaar is als einde van poëzie.'⁵⁸ Nijhoff keert vervolgens terug naar de poëzie van Tachtig en kenschetst deze als een poging om het 'geëmotioneerd gevoel' aan te duiden. De moderne poëzie daarentegen wil laten zien waarvandaan het gevoel opstijgt. Wanneer Nijhoff het kenmerk van de poëzie van zijn tijd probeert te omschrijven, doet hij dat op de volgende manier: 'Waren het vroeger laatste vastleggingen, thans zijn het de punten van bevrijdingen. Gaven zij vroeger een: tot hier, thans geven zij een: van hier uit.'⁵⁹ De 'mislukte aanvangen' waarover Nijhoff spreekt

en het nog niet bereiken van het 'andere' dat hij signaleert, weerhouden hem er niet van om de poëzie van zijn tijd 'punten van bevrijdingen' te noemen. Zij lijken voor zijn tijd waardevoller dan de 'laatste vastleggingen' van de poëzie van Tachtig. Dat wat eerst als negatief gekenschetst werd, krijgt hier een positieve lading. De poëzie van Nijhoffs tijd is die van een steeds opnieuw beginnen en zich bezinnen. Voor Nijhoff betekenen 'laatste vastleggingen' niet het eerder genoemde einde van de poëzie. Dat einde wordt waarschijnlijk pas benaderd wanneer de dichter een wereld boven de zijne weet te scheppen en iedere poging in die richting is een punt van bevrijding.

De hierboven gegeven citaten maken duidelijk dat Nijhoff in deze periode van zijn dichterschap – de tijd na *De Wandelaar* – voor zichzelf helder probeert te krijgen in welke richting de literatuur – en met name zijn eigen poëzie – zich zou moeten ontwikkelen. Hij wijst het realisme in de kunst af en kan zich ook niet vinden in de nieuwe stromingen van zijn tijd. Het is voor hem duidelijk dat het in de poëzie niet gaat om het weergeven van de particuliere gevoelens van de dichter. Meermalen spreekt hij over 'een wereld boven de onze', over de ordening, het overzicht en de duiding die de dichter door zijn vakmanschap en het gebruik maken van de tweede natuur van de taal kan bewerkstelligen. Van den Akker meent – wanneer hij over de jonge Nijhoff als beginnend criticus schrijft – '[...] dat de aandacht voor de levensbeschouwelijke aspecten van het dichterschap in die jaren dominant is'.⁶⁰ Hij breidt dit nog wat uit in de constatering 'De poetica uit de jaren 1919–1923 is ietwat lapidair te kenschetsen als 'levensbeschouwelijk met metafysische noties'.⁶¹ Nijhoff zou in de periode 1919 tot 1923 op zoek zijn naar een 'diep verborgen, metafysische orde' in de literatuur.⁶² Ik wil niet ontkennen dat de uitspraken van Nijhoff levensbeschouwelijke aspecten hebben maar meen toch dat ze zeker ook gezien kunnen worden als de uitdrukking van een willen weten, het willen kennen van de wereld. Niet enkel het willen opsporen van zin en bedoeling van die wereld maar ook het verlangen om te weten hoe die wereld in elkaar steekt. Naast het levensbeschouwelijk aspect speelt ook het kenniselement hierin een rol. Kan ook het voortdurend benadrukken van het belang om met beide benen op de grond te blijven staan, gericht te zijn op de wereld waarop de mens gezet is en zich niet te verliezen in de vlucht omhoog niet als een aanwijzing daarvoor gezien worden?

In de uitspraken die Nijhoff in zijn kritieken doet en die ik hierboven weergegeven heb, zie ik aspecten die ook te vinden zijn in het essayistisch en kritisch werk van T.S. Eliot in die tijd en in de opvattingen van andere modernistische schrijvers. Wanneer Nijhoff het realisme in de kunst afwijst, zegt hij niet dat de werkelijkheid niet weergegeven kan worden. Hij zegt ook

niet dat lezer en schrijver geen gemeenschappelijke ervaringen hebben. Wel benadrukt hij het belang van de 'wordende' kunstenaar tegenover de 'zijnde'. Wanneer hij bovendien aangeeft dat de poëzie geen 'laatste vastleggingen' wil geven maar 'punten van bevrijdingen' en dat gedichten geschreven worden vanuit het perspectief van een 'van hier uit', geeft hij hiermee aan dat gedichten een voortdurende en steeds hernieuwde ontdekkingstocht willen zijn in een wereld die nooit volledig gekend kan worden. Hiermee beweegt hij zich naar mijn mening in de richting van de kentheoretische twijfel die zo kenmerkend is voor het Modernisme. Nijhoff noemt de dichter een 'vinder' die, gebruik makend van de tweede natuur van de taal, onvermoede betekenissen en verbanden binnen de werkelijkheid blootlegt. Die tweede natuur van de taal is de neerslag van een lange traditie van benamingen, herinneringen en verhalen, zegt Nijhoff. Van die lange traditie en dus van de tweede natuur van de taal maakt iemand als T.S. Eliot eveneens gebruik als hij zijn lange gedicht *The Waste Land* schrijft. De dichter die zo gebruik maakt van de tweede natuur van de taal, voelt de inhoud van zijn dag inderdaad 'als het résumé van al de vroegere tijdperken'. Daarbij zijn zowel Eliot als Nijhoff zich bewust voor de eigen tijd te schrijven en willen ze dat ook. Ook de opvatting dat het gedicht niet de vertolking van het gevoel van de dichter moet zijn, spreken zowel Eliot als Nijhoff uit. Wanneer Eliot de romantische traditie dat een gedicht allereerst naar de dichter erachter verwijst, afwijst, merkt hij op dat de dichter niet meer is dan een 'medium', een bemiddelaar.⁶³ Ook de 'trouvère' van Nijhoff bemiddelt door zijn 'vakken-nis' in feite tussen de mogelijkheden, de rijkdom van de taal en de lezer die deze mogelijkheden en rijkdom nog niet ontdekt had.

Dit alles brengt mij tot de overtuiging dat hoewel de poetica van Nijhoff in de periode 1919–1923 zeker levensbeschouwelijke aspecten heeft, er naar mijn mening ook sprake is van een zich bewegen in een richting waarin ook andere Europese schrijvers en dichters zich bewogen en die we zo veel jaar na dato de stroming van het Modernisme zijn gaan noemen.

De *décadence*: springplank naar het Modernisme?

Toen Martinus Nijhoff begon met zijn literaire activiteiten was de tijd van de literaire *décadence* voorbij. Toch maakte die *décadence* deel uit van de sfeer waarbinnen hij zijn eerste gedichten schreef. Zich losmakend uit die sfeer lijkt hij zich te ontwikkelen in de richting van het Modernisme. Deze ontwikkeling blijkt niet uniek te zijn. Wolfdietrich Rasch meent dat je niet over een periode in de gebruikelijke zin kunt spreken wanneer je het over de *décadence* hebt. Het is naar zijn mening echter wel een concept dat lang

en veel invloed gehad heeft. 'Dass die Décadence-Dichtung in den neunziger Jahren und weit darüber hinaus eine bedeutende Komponente der europäischen Literatur war und ihre grösste Verbreitung fand, ist unbestreitbar und auch so gut wie unbestritten.' Hij meent dat er vanuit het *décadence*-concept veel invloed is uitgegaan op een latere generatie schrijvers en dichters. Het is de generatie schrijvers en dichters die – sinds het standaardwerk van Fokkema en Ibsch – als modernisten te boek staan. '[...] die Décadence-Dichtung bildete die literarische Atmosphäre, in der Paul Valéry, André Gide, Marcel Proust ihr Werk begannen. Paul Valéry schrieb Ende 1889 an Albert Dugrip: "Immer wieder lese ich "A Rebours", das ist meine Bibel, mein Lieblingsbuch.'⁶⁴

De literatuurwetenschapper Louis Menand tracht in zijn studie *Discovering Modernism* aan de hand van de ontwikkeling van T.S. Eliot tussen 1910 en 1920 de ontwikkeling van het Modernisme te schetsen. Hij laat zien dat veel van wat bij Eliot zo nieuw lijkt, herformuleringen zijn van negentiende-eeuwse conventies en wijst daarbij op het verband tussen de opvattingen van Eliot en die van Walter Pater en Oscar Wilde. Menand spreekt hierbij niet over de *décadence* maar zowel Walter Pater als Oscar Wilde hebben hun verbindingen met dit concept. Menand concludeert op zeker moment: 'The 1890s is the missing chapter in many versions of the history of literary modernism, [...]'.⁶⁵

De ontwikkeling van de *décadence* naar het Modernisme wordt eveneens zichtbaar in een roman als *Der Zauberberg* van Thomas Mann. Hans Castorp, de hoofdpersoon van de roman, is een telg uit een degelijk, burgerlijk milieu dat gekenmerkt wordt door orde en welvaart. Later blijkt dat het om een maatschappelijke constellatie gaat die op zijn laatste benen loopt: de Eerste Wereldoorlog die voor de deur staat, zal er een einde aan maken. Dit is nog niet duidelijk als Hans Castorp uit deze wereld van zekerheid vertrekt naar de wereld van het sanatorium in de bergen waar ziekte en dood allesbepalend zijn. De wereld van het sanatorium heeft decadente trekken die zich onder andere manifesteren in de doktoren en in patiënten als Clawdia Chauchat. Vanuit deze decadente setting – waaraan hij deelneemt – ontwikkelt Hans zich tot een modernistisch personage. Twijfel of de wereld gekend kan worden, blijkt uit de pogingen van Hans zich een eigen mening te vormen uit de aan elkaar tegengestelde meningen van Settembrini en Naphta en het steeds weer ter discussie stellen van de gevormde meningen. Ook de terugkerende bespiegelingen over de 'tijd' kunnen als kenmerkend voor de modernist beschouwd worden.⁶⁶

Ik meen dat je kunt zeggen dat de *décadence* kanten had die een ontwikkeling in de richting van het Modernisme mogelijk maakten. Alvorens hier verder op in te gaan, wil ik eerst refereren aan het periodebegrip zoals dit

is verwoord door E. Ibsch. Zij stelt dat een periode bepaald wordt door de hiërarchie en de interactie tussen drie subsystemen die de kennis van de wereld en de sociale communicatie regelen. De drie subsystemen zijn de epistemologie, de ethiek en de esthetiek. Bij een wisseling in de literaire ontwikkeling treden veranderingen op in de verhoudingen tussen de subsystemen. Ibsch plaatst de *décadence* als literaire stroming tussen enerzijds het Realisme/Naturalisme en anderzijds het Modernisme. In de literaire *décadence* wordt de dominantie van de epistemologie die in het Realisme bestond, vervangen door de dominantie van het esthetische en de verbinding die tussen epistemologie en ethiek bestond, wordt verbroken. De ethiek is tijdens de *décadence* ondergeschikt aan de esthetiek. Op epistemologisch terrein zou de *décadence* de kernprincipes van het Realisme/Naturalisme overnemen. Dit betekent dat men in deze periode meent, dat de wereld gekend kan worden. Wanneer de *décadence* afgelost wordt door het Modernisme wordt de epistemologie weer dominant. Het vernieuwende is echter dat er sprake is van een tot in het extreme doorgevoerde, epistemologische twijfel. Er is geen sprake van natuurwetten die vastgesteld kunnen worden, er zijn slechts hypothesen die steeds weer herzien moeten worden. De twijfel aan de kenbaarheid van de wereld gaat gepaard met een twijfel aan het bestaan van normen en strekt zich ook uit over de heersende esthetische principes.⁶⁷ Toch is niet ieder het met Ibsch eens dat er sprake is van een radicale verandering en breuk wanneer de *décadence* afgelost wordt door het Modernisme. Zo vraagt Van Halsema zich af of er wel zo duidelijk sprake is van een breuk met name wat betreft de epistemologie.⁶⁸ De opvatting dat de wereld gekend kan worden, lijkt voor de dichters en schrijvers van de *décadence* ook niet zo zeker te zijn. Zelfs in de schets die Van Deyssel geeft van de sensitivist – de schrijver met decadente trekken – is al iets van die epistemologische twijfel zichtbaar in het beeld van de ‘mozaïek’. Bij het uiteenvallen van de werkelijkheid in duizend indrukken lijkt het kennen van die werkelijkheid problematisch. Van Deyssel introduceert de ‘reuzenhand van het intellect’ om daar weer een zekere eenheid in aan te brengen en daarmee het kennen van die werkelijkheid, mogelijk te maken. Ik meen dat het ook voor Nijhoff in de eerste periode van zijn dichterschap niet zo zeker was dat de wereld gekend kan worden. Dit zou dan zichtbaar moeten zijn in zijn vroege kritieken en gedichten.

Epistemologische twijfel in de vroege kritieken en gedichten

Eerder heb ik aangegeven dat in het kritisch werk van Nijhoff in de jaren 1920–1923 de *décadence* enkele malen – soms in bedekte termen, soms ook expliciet genoemd – ter sprake komt. Je kunt niet zeggen dat in deze passages handelend over de *décadence* de epistemologische twijfel duidelijk zicht-

baar is. Wel blijkt uit het gedeelte van 'Een brief aan een meisje' dat de persoon Van 't Lindenhout die decadente trekken vertoont, gekweld wordt door twijfel en onzekerheid. In het aan Van 't Lindenhout gewijde artikel komen enkele passages voor die met de epistemologische twijfel in verband gebracht kunnen worden. Het gaat om de passage waarin Nijhoff spreekt over 'onze drang naar wat achter de einder wenkt'. Ik gaf al eerder aan dat het hierbij niet alleen gaat over het verlangen naar het metafysische, maar dat er ook het verlangen om het leven en de wereld te leren kennen in gezien kan worden. Dat verlangen wordt vastgehouden tot er vruchten voortgebracht worden. Dit laatste, de vruchten die voortgebracht worden, versta ik in de zin dat er iets zichtbaar wordt van wat leven en wereld is. Met betrekking tot de dichter zou dit betekenen dat dit zichtbaar worden in zijn gedichten gebeurt. Maar het is nooit hét antwoord op de vragen. Nijhoff vervolgt immers: 'ons verlangen begint onkeerbaar dezelfde tocht uit onze gebrokenheid'. In de genoemde passage wordt naast de wens om de wereld te kennen eveneens het *décadence*-kenmerk van zich van de wereld afwenden vermeld. Misschien kan ook de zinsnede 'uit duizend emoties één idee componerend' in de passage over 'de moderne mens' gezien worden als de uitdrukking van epistemologische twijfel. Waar een werkelijkheid uiteengevallen is in 'duizend emoties' zal het kennen van die werkelijkheid moeilijk zijn. Hetzelfde kan gezegd worden als het leven aangeduid wordt met het woord 'gebrokenheid' zoals Nijhoff hier doet.

Wat betreft de gedichten in *De Wandelaar* lijkt er duidelijker sprake van epistemologische twijfel, al wordt deze steeds in bedekte termen gegeven. Vaak lijkt het te gaan om de weergave van een gevoelde twijfel aan de mogelijkheid tot kennen en gaat het niet om een beredeneerde twijfel. Zo wordt in de laatste strofe van het openingsgedicht van *De Wandelaar* – na het constateren van de totale decadente dadeloosheid – gezegd: 'Een stoet van beelden zag ik langs mij gaan, / Stil mozaïkspel zonder perspectieven.' De dingen worden hier gezien als een stoet van beelden en dat geheel is een 'mozaïkspel'. Dit lijkt niet de beschrijving van een vaststaande, te kennen werkelijkheid. Een mozaïek bestaat uit veel kleine deeltjes en de beschouwer probeert hierin een geheel te zien. Bovendien gaat het om een spel, wat het niet vaststaande nog versterkt. Het 'mozaïkspel' is zonder perspectieven. Een mozaïek is een afbeelding zonder perspectief, maar de formulering in het gedicht zou ook kunnen betekenen dat het perspectief van waaruit gekeken moet worden niet vaststaat. Er is dus geen vaststaande werkelijkheid want het perspectief van waaruit gekeken wordt, bepaalt veelal wat men ziet. De formulering 'een stoet van beelden' slaat in het gedicht op de 'dingen' die aangezien worden. In de interpretaties van het gedicht wordt opgemerkt dat de 'stoet van beelden' zou kunnen terug verwijzen naar de opgeroepen ge-

stalten in de voorgaande strofen, maar dat ze ook beschouwd kunnen worden als de aankondiging van de beelden die in de bundel voorbij gaan trekken: de clown, de soldaat, de danser en al die anderen.⁶⁹ De 'stoet van beelden' uit 'De wandelaar' herinnert mij aan de 'tocht uit de gebrokenheid' – waarover Nijhoff in 'Een Brief' sprak – die steeds opnieuw ondernomen moet worden. Van Halsema noemt de gedichten van Nijhoff 'nieuwe hypothesen' die door het vakmanschap van de dichter kunnen ontstaan.⁷⁰ De gedichten worden dan even als het 'verlossende' woord gezien, maar zijn dat niet definitief, steeds opnieuw begint 'onkeerbaar dezelfde tocht uit onze gebrokenheid'. Ieder gedicht zou je zo kunnen beschouwen als een hypothese die in een volgend gedicht weer door een andere vervangen wordt. Het ervaren van de epistemologische twijfel en het zoeken naar antwoorden is naar mijn mening ook aanwezig in het gedicht 'De Chineesche Danser' (40). De sfeer van het gedicht, de melancholie en het dansen op het graf: dit alles maakt het mogelijk het gedicht te relateren aan de *décadence*. In het gedicht komt ook het woord 'mozaïk' voor: 'handen en armen zoeken / Het stille rythme van een mozaïk'. Er is de twijfel of de werkelijkheid gekend kan worden, maar de danser zoekt naar een antwoord.

Het gebruik van het woord 'mozaïk' in de hierboven genoemde gedichten, het woord 'gebrokenheid' in het artikel, de vele keren dat het woord 'breken' en daarmee samenhangende woorden voorkomen in de gedichten van *De Wandelaar*: het zijn de formuleringen van een ervaring van een 'niet-heel' zijn. Ook verval leidt tot uiteen vallen en dus fragmentatie. Breken, gebrokenheid, fragmentatie, het zijn allemaal begrippen die te verbinden zijn met het *décadence*-concept waar sprake is van verval van samenhang. In de definiëring van de *décadence* zou er van decadentie sprake zijn als de delen gaan woekeren ten koste van het geheel. Wanneer iets uiteen gevallen is in delen, zijn daarmee betekenis en zin waarschijnlijk niet meer duidelijk. In zijn artikel geeft Nijhoff aan dat de mens wel probeert een eenheid te maken van al die delen. Nijhoff spreekt over 'duizend emoties' waaruit de persoonlijkheid één idee moet compomeren en waarbij deze persoonlijkheid het 'tragisch geweld van haar passie' moet disciplineren. Dit alles lijkt mij niet de uitdrukking van een kennen van de wereld. Dat dit niet-kennen vooral wordt gevoeld en ervaren, is al eerder gezegd.

Als een uiting van epistemologische twijfel beschouw ik ook de vragen die in verschillende gedichten gesteld worden. Met name gebeurt dit in de serie 'De Vervloekte', een serie die door de gebruikte voorstellingen en woorden eveneens te relateren valt aan de *décadence*. De vragen zie ik als de uiting van onzekerheid en twijfel zoals de volgende strofe uit gedicht VIII (54) laat zien.

Is dit een zegening, is dit een vloek?
Weet God dat wij alleen een rustplaats vragen
Buiten geluid, buiten het licht der dagen
En buiten alles wat ik angstig zoek?

In de geciteerde regels wordt de vraag gesteld of God weet wat de mens zoekt. Ook in verschillende andere gedichten van *De Wandelaar* wordt twijfel en onzekerheid uitgesproken door de manier waarop Nijhoff in deze gedichten over God spreekt. Er zijn enkele gedichten waarin hij een heel eigen verwoording van feiten uit de heilsgeschiedenis geeft. Deze wil ik hier buiten beschouwing laten. Het gaat mij om de gedichten waarin geen sprake is van de traditionele goedheid of almacht van God maar waar God zich van een onverwachte kant laat zien en onberekenbaar is. In het gedicht 'De Eenzame'(21) waarin de 'ik' niet meer is dan een 'ontdaan gelaat' is het het maanlicht dat het 'bloed' aanzet tot de roes van de dans. In dit gedicht wordt gezegd 'Ik ben een stille man waar God mee speelt'. In 'Polonaise'(24) – waarin onder andere gesproken wordt over 'welkende bloemen' – wordt de dageraad beschreven als 'Een groene grijns van Gods gruwlijk gezicht.' In het gedicht 'Het Einde'(27) spreekt de dichter over het 'vermoeide licht der kandelaren' en tussen de personen gaan 'waanzin van woorden, wanhoop van gebaren'. Wanneer in het gedicht het einde van iets dat tussen mensen bestaat heeft, beschreven wordt, luidt de slotregel 'God heeft met ons gedaan wat hij doen wilde.' Van de Chinese danser wordt gezegd dat hij Gods uitgestrekte lichaam ziek ziet.(40) God verschijnt in deze gedichten – die door de gebruikte woorden te relateren zijn aan de *décadence* – niet als een uitkomst, een troost, maar lijkt bij te dragen aan de ontredde en de onzekerheid: hij speelt met de mens, ziet er afschrikwekkend uit of lijkt ziek. Onzekerheid treedt eveneens op wanneer in een gedicht gebruik gemaakt wordt van bekende formuleringen, maar waar vervolgens blijkt dat de verwachtingen die gewekt zijn, niet uitkomen. Zo is er in het gedicht 'Lente'(19) sprake van nieuw leven en 'ruischt het waaien door de jonge kruinen,'. Het doet denken aan Pinksteren en de heilige Geest en daarmee aan inzicht en een nieuw vooruitzicht. De uitkomst is echter anders: 'Toch lacht God niet, de oneindigheid is hard.' Dit alles brengt mij tot de veronderstelling dat er voor de dichter Nijhoff in deze fase van zijn dichterschap – die de sporen draagt van de *décadence* – geen zekerheid is te vinden in de religie, de religie lijkt eerder mede zijn twijfel te bepalen. Ook hier worden de onzekerheid en de twijfel over de kenbaarheid van de werkelijkheid meer gevoeld en ervaren dan verstandelijk beredeneerd. Het laatste zou veel meer gebeuren in het Modernisme. Hiermee zou de *décadence* gezien kunnen worden als een aanzet tot, of als een fase direct voorafgaande aan het Modernisme. Ik meen dat

deze veronderstelling ook opgaat met betrekking tot de ontwikkeling van de dichter Nijhoff.

Met betrekking tot de onzekerheid en twijfel van de moderne, de decadente mens, die hier en daar in de richting van de epistemologische twijfel gaat, is het van belang te wijzen op de 'sceptische zelfkritiek'. Nijhoff noemt deze in 'Een brief aan een meisje' als kenmerkend voor de moderne mens. Sceptis duidt op twijfel. In de wijsbegeerte duidt sceptis zelfs een richting aan die de mens van nature onbekwaam acht om iets met zekerheid te weten.⁷¹ Deze sceptis wordt verbonden met zelfkritiek. Er is dus sprake van een kritisch naar zichzelf kijken en zichzelf beoordelen. Wanneer dit met sceptis gepaard gaat, zal dit niet tot zelfverzekerdheid leiden, maar juist tot een voortdurend zichzelf en zijn daden ter discussie stellen. De zelfkritiek en de twijfel die daarmee gepaard gaan, worden in de secundaire literatuur als kenmerkend voor de *décadence* gezien. '[...] het belijden en het bestrijden van de decadente levenshouding gaan niet zelden in één persoon samen, waarbij deze beurtelings de grandeur en de misère van het verval aan zichzelf en zijn omgeving ervaart. Een dergelijke ambivalentie van het decadente levensgevoel neemt toe naarmate het fin-de-siècle nadert. De – om het zo eens uit te drukken – ongebroken decadentie van de Baudelaire van *Les Fleurs du Mal* (1857) heeft dertig jaar later plaats gemaakt voor een weifelende, tot zelfkritiek geneigde, 'self-conscious' geworden decadentie [...]'.⁷² Ook Van Nierop lijkt hier in zijn betoog over de *décadence* op te merken dat bij het voortgaan ervan de onzekerheid en twijfel toenemen en – zou je kunnen zeggen – daarmee de – bij het modernisme zo centrale – epistemologische twijfel voorbereiden.

Het afstand houden in de *décadence*

'De modernist engageert zich niet', zeggen de auteurs van *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. Zij voegen hier als nadere verklaring van deze uitspraak aan toe: 'Hij overweegt, is kritisch, ook ten aanzien van de door hem geformuleerde kritiek.'⁷³ Elders spreken zij van een 'quasi-onverschilligheid' met het doel alle gevestigde waarden te onderzoeken. Het zich niet engageren, het afstand houden van de wereld, is in een iets andere vorm ook terug te vinden in de *décadence*. Wolfdietrich Rasch duidt deze veel voorkomende thematiek in de periode van de *décadence* aan als 'Lebensferne und Isolierung'. Deze thematiek wordt belichaamd in de figuur van de 'flaneur'. Rasch noemde de flaneur een motief in de *décadence*. Hij spreekt over de onbetrokken flaneur die toekijkt maar geen deelnemer is in de wereld om hem heen.⁷⁴ Naast de 'flaneur' kent de *décadence* de 'dilettant'.⁷⁵ Ook de dilettant is niet echt betrokken, ook hij houdt een zekere afstand tot het leven. Het afstand houden van de wereld om zich heen, wordt door Nijhoff

in verschillende gedichten van *De Wandelaar* verwoord. Heel duidelijk is dat in het titelgedicht van de bundel. De titel wordt – zoals ik al eerder aangaf – beschouwd als een verwijzing naar de 'flaneur'. In het gedicht passeren diverse kunstenaars achtereenvolgens de revue. Deze kunstenaars bevinden zich steeds buiten het echte leven. Ze zitten achter een raam, afgescheiden van de mensen die buiten wandelen en zingen, of ze bevinden zich in een toren hoog boven de mensen. De afstand die er tussen de personages en de wereld bestaat wordt aldus geformuleerd: 'Een ruimte scheidt mij van de wereld af'. Eenzelfde formulering is – met een kleine variatie – ook te vinden in het gedicht 'Lente' (19). 'Een groote stilte scheidt mij van de dingen'. In het titelgedicht van *De Wandelaar* wordt de 'ik' in het gedicht niet als deelnemer aan het leven beschreven, maar steeds als toeschouwer ervan. Het afstand houden van de wereld in de *décadence* komt bij Nijhoff ook tot uitdrukking in het gebruik van zijn 'bomenmetafoor' in gedichten en kritieken. De hoog opschietende bomen verliezen het contact met de aarde. Hetzelfde gebeurt met de geest die opstijgt en verijlt. De 'flaneur' en het 'toeschouwer zijn' komen we tegen in de gedichten. De dilettant wordt door Nijhoff een aantal malen in zijn kritische beschouwingen genoemd als hij over de *décadence* lijkt te spreken. Wanneer hij dit doet, beschrijft hij steeds een situatie die hij als onvruchtbaar, steriel, beschouwt en die hij op dat moment afwijst.

Hoewel er zowel in de *décadence* als in het Modernisme sprake is van afstand houden van de wereld en van een zich niet engageren, is de reden waarom dit gebeurt toch verschillend. In de *décadence* is er sprake van een cultuur die tot verval geraakt is. Daarin is de levenskracht zo verzwakt dat de activiteit er bijna stil ligt en er niet meer tot daden gekomen wordt. Het gedicht 'De wandelaar' spreekt van het hart dat de daden heeft laten sterven en van handen die zich tot geen daad meer heffen. In de *décadence* is het afstand houden geen bewuste keuze maar een gevolg van de krachteloosheid en machteloosheid veroorzaakt door het verval. Bovendien is er de 'sceptische zelfkritiek' die tot een verlammende zelfbeschouwing leidt. In het Modernisme is het afstand houden wel een bewuste keuze. Het is noodzakelijk om kritisch naar de wereld te kunnen kijken en te blijven kijken. Ik denk dat Nijhoff veel meer over het modernistische afstand houden spreekt in de – meermalen in gedichten en artikelen gebruikte – formulering 'dat we niet leven maar gebeuren'. Het is een aanvankelijk niet gemakkelijk te plaatsen formulering. Je zou deze als het toppunt van decadentie kunnen beschouwen, de uitdrukking van de totale krachteloosheid. De context waarin de uitdrukking verschijnt, laat deze uitleg echter niet toe. In het gedicht 'De Troubadour' is het de uitkomst van het zoeken naar een moeilijker wijsheid en in 'Een brief aan een meisje' is het de vrucht van een moeizaam verworven inzicht. Met dit inzicht is Nijhoff naar mijn mening de *décadence* voorbij.

Er spreekt een aspect van acceptatie van het leven uit, maar er is nog steeds sprake van een niet-geëngageerd zijn.

Het afstand houden van de wereld dat hierboven besproken is, de 'sceptische zelfkritiek' die ter sprake kwam bij de twijfel en onzekerheid die de *décadence* zouden kenmerken: het zijn uitingen van de gerichtheid van de persoon met decadente trekken op zichzelf. Deze tendens is op een enigszins andere wijze ook te herkennen in het Modernisme. Nijhoff duidde in een van zijn kritieken de individualisering – die met de Renaissance inzette – aan als de oorzaak van de decadentie die zich vanaf die tijd begint te ontwikkelen. Als uitingen van die individualisering noemt Nijhoff in zijn artikelen de 'zelfbeschouwing' en de 'zelfkritiek', die kenmerkend zouden zijn voor de decadente persoonlijkheid. Deze houding van op zichzelf gericht zijn is eveneens in veel gedichten van *De Wandelaar* waar te nemen. Nijhoff beschreef de doorbreking van de *décadence* als een openbreken uit het in zichzelf besloten zijn van de geest. Nietzsche en Dostojewsky zouden dit teweeg gebracht hebben.⁷⁶ Er komt dan ruimte voor een gerichtheid op de wereld. Daarvan is in het Modernisme sprake. Er is dan echter de onzekerheid of die wereld ook gekend kan worden, de twijfel daarover is groot. Steeds opnieuw worden vragen gesteld en de antwoorden erop weer ter discussie gesteld. Bij het bevragen van de werkelijkheid is de gerichtheid op de eigen persoon nog steeds heel groot. Het zijn de persoonlijke vragen en de subjectieve antwoorden en de persoon probeert steeds zijn eigen werkelijkheid bij elkaar te denken.

Semantische voorkeuren van de *décadence* en het modernisme

De auteurs van *Het Modernisme in de Europese letterkunde* menen dat de dominantie van een subsysteem zich duidelijk manifesteert in de voorkeur voor woorden uit specifieke semantische velden. In het Modernisme, waar de epistemologische twijfel zo dominant is, zou het semantisch veld 'bewustzijn' een eerste plaats innemen, gevolgd door de velden 'onthechting' en 'observatie'. Uit het voorgaande betoog en de daarbij gegeven citaten is al gebleken dat, ook wat de semantische voorkeuren betreft, het modernisme niet zo totaal verschillend is van de *décadence*. In de vroege gedichten van Nijhoff die te relateren zijn aan de *décadence* komen veelvuldig woorden uit de genoemde semantische velden voor. Wat betreft het gebruik van woorden uit het veld 'bewustzijn' is het opvallend te zien hoe vaak het woord 'weten' voorkomt in de afdeling 'De Vervloekte' van de bundel *De Wandelaar*. Vaak gebeurt dat in een vragende zin 'weet je niet'. Ik stelde al eerder dat er in verschillende gedichten van *De Wandelaar* vragen gesteld worden en dat dit voor mij een uiting van onzekerheid en twijfel is.⁷⁷

Woorden uit het semantisch veld 'observatie' zijn ruimschoots aanwezig in de gedichten uit Nijhoffs eerste bundel. Een woord als toeschouwer – zo belangrijk in het openingsgedicht van de bundel en daarin ook letterlijk gebruikt – bevat een element van observatie maar zeker ook van 'onthechting'. Beide elementen zijn ook tegenwoordig in het begrip 'flaneur': de onbetrokken toeschouwer. Eerder is er al een verband gesuggereerd tussen de woorden 'flaneur' en 'wandelaar'. Observatie en onthechting zijn eveneens zichtbaar in de volgende regels van het gedicht 'Pierrot'(25): 'Als wie een moord deed, heb ik omgekeken / En zag me alleen staan in de vale straat'. Er wordt geobserveerd en deze observatie is op de persoon zelf gericht. Daarmee wordt tegelijk afstand gehouden van de omringende werkelijkheid. Naast de woorden waarin 'onthechting' en 'observatie' samengaan, komen woorden die alleen observatie uitdrukken zoals horen, kijken, aanzien en dergelijke frequent voor in de gedichten.

Bij de bespreking van het semantisch universum van het Modernisme merken de auteurs van *Het Modernisme in de Europese letterkunde* op: 'Ten opzichte van eerdere codes is het Modernistisch semantische universum *uitgebreid* met het semantische veld *seksualiteit* [...]'.⁷⁸ Ook wat deze semantische voorkeur van het Modernisme betreft, zou je kunnen opmerken dat de *décadence* hierin al voorging en dat ook hier geen sprake is van een breuk. Wel gaat het in de *décadence* om het ervaren van steeds verdergaande sensaties met betrekking tot de seksualiteit terwijl in het Modernisme het intellectuele aspect belangrijker is. Wat Nijhoff betreft, ook in zijn gedichten treffen we woorden uit het semantisch veld 'seksualiteit' aan. Met name in de afdeling 'De Vervloekte' uit *De Wandelaar*.

Nijhoff: van *décadence* naar Modernisme

De twijfel en onzekerheid, het afstand houden van de wereld, de observatie, de gerichtheid op de eigen persoon: dit alles treffen we aan in de vroege gedichten van Martinus Nijhoff. Ook in zijn kritisch werk komen enkele van deze aspecten ter sprake wanneer Nijhoff spreekt over de *décadence*. Ik meen dan ook dat bij Nijhoff iets zichtbaar is, wat onder andere door Rasch en Menand geconstateerd is bij schrijvers die nu als modernisten te boek staan: de negentiende eeuw en met name de *décadence* hebben in hun ontwikkeling een belangrijke rol gespeeld en boden hen daarbij de vertrekpunten voor hun verdere ontwikkeling. Er is daarbij naar mijn mening geen sprake van een breuk. Bij een bezinning op de richting waarin men zich bewoog, lijken bepaalde aspecten van de *décadence* opnieuw bruikbaar te zijn geweest. Wel komen in het Modernisme de prioriteiten anders te liggen. Zo gaat de epistemologische twijfel die ook de *décadence* al kende, de hoofdrol spelen in het Modernisme en wordt daar veel intellectueler. Van de onthech-

ting en observatie in de *décadence* kun je zeggen dat ze werden bepaald door een gebrek aan vitaliteit, terwijl ze in het Modernisme nodig zijn omdat er nog zo veel overdacht moet worden. Wat de genoemde semantische woordvelden betreft, kun je constateren dat woorden hieruit ook al veel gebruikt worden in de *décadence*. Specifiek voor het Modernisme is dat bepaalde woorden uit de favoriete semantische woordvelden veel gebruikt worden en bij meerdere schrijvers prominent aanwezig zijn. Ik meen dat je kunt zeggen dat de *décadence* voor verschillende schrijvers en dichters gefungeerd heeft als de doorgang naar het Modernisme. Een dergelijke gedachte bestond ook al toen de *décadence* zijn bloei als periode beleefde en Lodewijk van Deyssel zijn sensitivist modelleerde naar het voorbeeld van de decadent. Ook Van Deyssel kende de *décadence* een doorgangsfunctie toe. Hij merkte op dat de krachteloze kunst van verfijners nodig is om de geheime doorgang naar de volgende eeuw te vinden. De krachteloosheid zou krachten vrij maken waarover de sterke niet kan beschikken. Van Halsema geeft in zijn betoog over de *décadence* een vrije vertaling van de mening van Van Deyssel. De geschiedenis zou de decadent – die door zijn grote gevoeligheid de signalen van de nieuwe eeuw kon opvangen – te hulp geroepen hebben voor haar voortgang. ‘Zo rust de verfijning van het verval hem toe voor de verkenning van het nog onbekende; hij kan om zo te zeggen tussen de spijlen van het hek door waarvoor een gezonder postuur halt moet houden.’⁷⁹

Ook Nijhoff denkt in termen van doorgang en overgang als hij de beweging van Tachtig – waarin Lodewijk van Deyssel zijn plaats had en die de sensitivist Gorter voortbracht – schetst als een beweging die kunst voorbracht die een waarde had op zichzelf ‘maar evenzeer reeds als overgang naar iets anders’.⁸⁰ Voor Nijhoff zelf heeft de *décadence* als een doorgang gewerkt, niet naar de nieuwe eeuw die Van Deyssel noemde maar naar de richting in de kunst die we het Modernisme zijn gaan noemen.

De Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885–1985 weerspiegelt de unieke positie die Martinus Nijhoff in de – in de titel aangegeven periode van de Nederlandse literatuur – inneemt: hij is de enige aan wie een apart hoofdstuk gewijd wordt. Het unieke is naar mijn mening niet gelegen in de vele labels die aan de dichter en zijn werk gehangen zijn. Als uniek beschouw ik veel meer de wijze waarop Nijhoff zijn eigen weg gegaan is. Hij had zijn contacten binnen de Nederlandse literaire wereld van zijn tijd – de brieven aan zijn vrouw getuigen ervan – maar hij sloot zich niet bij groeperingen en tijdschriften aan. Ook van de ontwikkelingen in het buitenlandse literaire leven was hij op de hoogte. Hij kwam graag en veel in het buitenland en had ook daar zijn contacten. Maar zijn naam treffen we niet aan onder de auteurs die bijdragen leverden voor het tijdschrift *Commerce*, het

tijdschrift waarin veel modernisten publiceerden. Nijhoff heeft zeker de invloed ondergaan van buitenlandse auteurs. De invloed van Jules Laforgue op de jonge Nijhoff en de overeenkomsten in uitspraken van Nijhoff en in die van T.S. Eliot zijn hier al ter sprake gekomen. Binnen die verschillende invloedsferen schreef Nijhoff zijn eigen gedichten en kritisch werk. In zijn ontwikkeling van de *décadence* naar het Modernisme volgt hij zijn eigen lijn en slaat niet zijn 'versvorm zelf als ruiten in' zoals hij Cocteau en Eliot verwijt.⁸¹ Juist omdat Nijhoff zich niet opstelde achter manifesten en groeperingen wordt in zijn werk duidelijk dat de overgang van de ene periode naar de andere niet altijd abrupt hoeft te zijn. In een volgende periode kunnen de verworvenheden van een eerdere op een heel eigen wijze worden ingezet om daarmee de doelstellingen van de nieuwe tijd te bereiken. Daarbij is dat doel ook geen vaststaand gegeven. De dichter is 'wordende' in zijn eigen tijd en zijn gedichten zijn geen 'laatste vastleggingen' maar geven een 'van hieruit' te zien. Met die uitspraak toont Nijhoff zich de modernist die hij aan het worden is.

Noten

1 Fokkema en Ibsch, 1984, p. 47.

2 Idem, p. 252.

3 Te denken valt aan J.D.F. van Halsema 'Martinus Nijhoff in het licht van het Modernisme', in: *Modernisme in de literatuur*, Amsterdam, 1991. W. Bronzwaer 'Een verstrooid zelfportret. Nijhoffs' 'De Wandelaar' en het modernisme', in: *Het eerste spoor. Opstellen over literatuur en moderniteit*, Baarn, 1991. Wiljan van den Akker in verschillende artikelen in *Dichter in het grensgebied. Over de poëzie van M. Nijhoff in de jaren dertig*. Amsterdam, 1994. Verder bezint ook G.J. Dorleijn zich op het modernisme van Nijhoff in *Terug naar de auteur, over M. Nijhoff*, Baarn, 1989.

4 Nijhoff, 1982, p. 1169-1170.

5 Dit is eerder al door anderen opgemerkt, o.a. J.D.F. van Halsema, 1991, p. 112.

6 Sötemann heeft geïnventariseerd hoe Nijhoff getypeerd is. Volgens Sötemann zouden J.A. Rispens, G. Stuiveling, M. Gilliams, C. Bittremieux, G. Kamphuis en J. de Poortere Nijhoff als decadent dichter aangemerkt hebben. Sötemann vermeldt echter niet waar ze Nijhoff zo genoemd hebben. Van enkele van de genoemde schrijvers heb ik een dergelijke karakteristiek van Nijhoff in het geheel niet kunnen vinden, van anderen vond ik slechts een vrij summiere en oppervlakkige opmerking als zodanig. Van den Akker wijst erop dat bij de verschijning van *De Wandelaar* velen een parallel trekken met de poëzie van Baudelaire en hij citeert Lapidoth die de bundel in een traditie van 'dié moderne dichters'

- plaatst die 'in hun ontzenuwende decadentie, heel mooie woorden vinden voor heel leelijke dingen'. Cf. Van den Akker, 1985, p. 242.
- 7 Rasch, 1986, p. 11.
 - 8 Besproken in Van Halsema, 1987 en Van Halsema, 1994.
 - 9 Diepenbrock, 1950, p. 61.
 - 10 Idem, p. 107.
 - 11 Van Eeden, 1897, p. 122.
 - 12 Van Halsema, 1994, p. 54.
 - 13 Van Vriesland, 1969, p. 23.
 - 14 Van den Akker en Dorleijn, 1995, p. 145-146.
 - 15 Nijhoff, 1982, p. 301.
 - 16 Meeuwesse, 1980, p. 31.
 - 17 Rasch, 1986, p. 19.
 - 18 Nijhoff, 1996, p. 80.
 - 19 Nijhoff, 1982, p. 625.
 - 20 Idem, p. 23.
 - 21 Idem, p. 295.
 - 22 Van Eerd, 1987, p. 51.
 - 23 Van Halsema gebruikt deze formulering en ziet de 'verlammende zelfbeschouwing' als kenmerkend voor de *décadence*. Van Halsema, 1994, p. 13 en 17.
 - 24 Bronzwaer, 1991, p. 113.
 - 25 Van den Akker en Dorleijn, 1995, p. 145.
 - 26 Paul Bourget, *Theorie de la décadence*, 1881: er is sprake van *décadence* als het individuele onderdeel zich losmaakt uit de onderschikking aan het grotere geheel. Deze definitie wordt in de secundaire literatuur aangehaald en onderschreven, o.a. door: Rasch, 1986, p. 36; Van Halsema, 1994, p. 7; Goedegebuure, 1987, p. 13.
 - 27 Nijhoff, 1995, p. 23. Bij het citeren uit de gedichten van Nijhoff heb ik deze uitgave gebruikt. Ik zal in het vervolg bij het citeren de pagina vermelden bij het citaat.
 - 28 Nijhoff, 1993, deel 2, p. 113.
 - 29 Idem, p. 131.
 - 30 Idem, p. 196.
 - 31 Nijhoff, 1982, p. 7-15.
 - 32 Over het tot stand komen van het artikel: Van den Akker, 1985, p. 242 en Van den Akker, 1985, deel II aantekeningen, p. 120, noot 1.
 - 33 Nijhoff, 1982, p. 1150 e.v.
 - 34 Meeuwesse, 1967, cf. Kroon, 1981, p. 167 e.v.
 - 35 Nijhoff, 1982, p. 9.
 - 36 Diepenbrock, 1950, p. 107.
 - 37 *Dilettantisme* in de context van de tijd en de sfeer van de decadentie is een begrip ontwikkeld door Paul Bourget. De dilettant houdt zich volgens Bourget zonder overtuiging maar op een '[...] esthetisch bevredigende wijze bezig met zaken die alleen vanuit een levende overtuiging benaderd dienen te worden.' Het

op deze manier met belangrijke zaken omgaan komt voort uit scepsis. In Nederland speelt het begrip een belangrijke rol in de essays die Alphons Diepenbroek in de jaren negentig schrijft. Van Halsema, 1994, p. 30, noot 56. Van Nierop beschrijft de dilettant, in het kader van een betoog over de *décadence*, als de onecht levende mens. Deze zou niet in staat zijn tot authentieke gevoelens. Hij sluit zich af van het leven van alledag en probeert zijn leven inhoud te geven door te zoeken naar het nieuwe, het interessant, het prikkelende. Van Nierop, 1985, p. 185.

38 Nijhoff, 1982, p. 10.

39 'Sensitivist' en 'decadent' vallen niet samen. Van Halsema heeft echter laten zien dat Van Deyssel bij zijn portrettering van de sensitivist steunde op een artikel van Maurice Barrès 'La sensation dans la littérature. La Folie de Charles Baudelaire.' waarin Barrès de nerveuze, decadente kunstenaar beschrijft die in het voetspoor van Baudelaire gaat. Van Halsema, 1994, p. 16.

40 Van Deyssel, 1894. p. 79-80.

41 Van Deyssel benadrukte het nieuwe van de beweging die hij schetste. Ook Louis Marquèze-Pouey wijst er in zijn studie *Le mouvement décadent en France* op, dat de *décadence* aanvankelijk vernieuwend bedoeld was. De decadenten ageerden tegen de wetten van evenwicht, schoonheid en helderheid die richting gevend waren in de Franse literatuur. Zij pleitten voor nieuwheid, vrijheid en individualiteit. Marquèze-Pouey, 1986, p. 28-29.

42 Cf. Van Halsema, 1995b, p. 231.

43 In de beschrijving van het sensitivisme door Van Deyssel speelt de waanzin ook een rol. De in allerlei zintuiglijke indrukken uiteenvallende werkelijkheid brengt de sensitivist tot de grens van de waanzin.

44 Nijhoff, 1982, p. 68-69.

45 Als datering voor het gedicht wordt juli/december 1918 gegeven. In deze periode is ook het artikel over Van 't Lindenhout geschreven.

46 Nijhoff, 1993, deel 1, p. 216. Het gedicht kent drie versies. Ik gebruik hier de eerste versie. Deze werd eerst in *De Beweging* en later in de eerste druk van de bundel *Vormen* gepubliceerd.

47 Nijhoff, 1982, p. 9-10.

48 Van den Akker, 1985, p. 244.

49 Nijhoff, 1982, p. 49-50.

50 Idem, p. 21.

51 Idem, p. 54-55.

52 Idem, p. 98.

53 Idem, p. 98-99.

54 Idem, p. 29.

55 Idem, p. 81-82.

56 Idem, p. 28-29.

57 Idem, p. 140.

58 Idem, p. 141.

59 Idem, p. 143.

- 60 Van den Akker, 1985, p. 241.
- 61 Idem, p. 245.
- 62 Idem, p. 249.
- 63 Eliot, 1988, p. 93.
- 64 Rasch, 1986, p. 11.
- 65 Menand, 1987, p. 87.
- 66 Ricardo J. Quinones, 1985.
- 67 Ibsch, 1985, p. 15-17.
- 68 Van Halsema, 1994, p. 58.
- 69 Van den Akker en Dorleijn, 1995, p. 144.
- 70 Van Halsema, 1991, p. 119.
- 71 Van Dale, 1995, p. 2628.
- 72 Van Nierop, 1985, p. 178. Van Nierop merkt dit op in het betoog over het decadentisme en de plaats van Hugo von Hofmannsthal daarin.
- 73 Fokkema en Ibsch, 1984, p. 10.
- 74 Rasch, 1986, p. 98-99.
- 75 De speciale betekenis van het begrip 'dilettant' binnen de *décadence* kwam al ter sprake in noot 37.
- 76 Nijhoff, 1982, p. 69.
- 77 Iets dergelijks is ook op te merken in de vroege gedichten van J.H. Leopold, met name in de 'Zes Christusverzen'. Ook in deze gedichten is sprake van vragen stellen en niet weten. Het observeren en afzijdig blijven dat in een aantal gedichten van *De Wandelaar* opvalt, komt eveneens in de genoemde gedichten van Leopold voor.
- 78 Fokkema en Ibsch, 1984, p. 49.
- 79 Van Halsema, 1994, p. 8.
- 80 Nijhoff, 1982, p. 140.
- 81 Idem, p. 1167.

Bibliografie

- W.J. van den Akker, *Een dichter schreit niet. De poetica van M. Nijhoff*, Utrecht, 1985.
- W.J. van den Akker, *Een dichter schreit niet. De poetica van M. Nijhoff. Aanteekeningen*. Utrecht, 1985.
- Wiljan van den Akker, *Dichter in het grensgebied. Over de poëzie van M. Nijhoff in de jaren dertig*, Amsterdam, 1994.
- W.J. van den Akker & G.J. Dorleijn, 'Nijhoff, dichter uit de tijd na Baudelaire'. In: *Jullie gaven mij modder, ik heb er goud van gemaakt. Over Charles Baudelaire*, z.p., 1995, p. 131-159.
- Ton Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*, Amsterdam, 1990.

- W. Bronzwaer, 'Een verstrooid zelfportret. Nijhoffs 'De wandelaar' en het modernisme'. In: *Het eerste spoor. Opstellen over literatuur en moderniteit*, Baarn, 1991, p. 106-119.
- Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal*, 12e dr. door G. Geerts en H. Heestermans, Utrecht-Antwerpen, 1995.
- Alphons Diepenbrock, 'Schemeringen'. In: *Verzamelde Geschriften*. Bijgebracht en toegelicht door Eduard Reeser, i.s.m. Thea Diepenbrock, Utrecht/Brussel, 1950, p. 54-66.
- Alphons Diepenbrock, 'Dilettantisme'. In: *Verzamelde Geschriften*. Bijgebracht en toegelicht door Eduard Reeser, i.s.m. Thea Diepenbrock, Utrecht/Brussel, 1950, p. 104-108.
- Lodewijk van Deyssel, 'Over Literatuur'. In: *Verzamelde Opstellen*, Amsterdam, 1894.
- Frederik van Eeden, 'Decadenten'. In: *Studies. Eerste reeks*, Amsterdam, 1897, p. 105-138.
- Karel van Eerd, 'Jules Laforgue (16 augustus 1860 – 20 augustus 1887)'. In: *De Tweede Ronde*, 8-II, 1987, p. 48-52.
- T.S. Eliot, *Traditie en Persoonlijkheid*. Eliot's beroemdste essay, ingeleid, vertaald en toegelicht door Dr. J. Kuin, Kampen, 1988.
- Douwe Fokkema, Elrud Ibsch, *Het Modernisme in de Europese letterkunde*, Amsterdam, 1984. (Synthese – stromingen en aspecten)
- Jaap Goedegebuure, *Decadentie en literatuur*, Amsterdam, 1987. (Synthese)
- J.D.F. van Halsema, 'Martinus Nijhoff in het licht van het Modernisme'. In: *Modernisme in de Literatuur*, Amsterdam, 1991, p. 99-132.
- J.D.F. van Halsema, *Te zoeken in deze angstige eeuw. Sporen van décadence-voorstellingen in de Nederlandse letterkunde aan het einde van de negentiende eeuw. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Nieuwe Nederlandse Letterkunde aan de Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 29 oktober 1993*, Groningen, 1994.
- J.D.F. van Halsema, 'Wie heel goed kijkt, die kan hem bijna zien. Baudelaire bij de Tachtigers'. In: *Jullie gaven mij modder, ik heb er goud van gemaakt. Over Charles Baudelaire*, z.p., 1995a, p. 66-110.
- J.D.F. van Halsema, '"Een ander en beter menschesoort". De Boerenoorlog (1899-1902) in het denken van Albert Verwey'. In: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek XV* (1995b), Amsterdam, p. 189-248.
- Elrud Ibsch, 'De plaats van de decadentie in de literaire evolutie'. In: *Handelingen van het Acht en Dertigste Nederlandse Filologencongres, gehouden te Nijmegen, 16-17 april 1984*. Amsterdam, 1985, p. 13-29.
- Louis Marquèze-Pouey, *Le mouvement décadent en France*, Paris, 1986.
- K. Meeuwesse, 'O Awater ik weet waarvan gij peinst'. In: *Nooit zag ik Awater zo van nabij. Teksten omtrent Awater van Martinus Nijhoff*, Bijgebracht door Dirk Kroon, 's-Gravenhage, 1981, p. 167-183.
- Karel Meeuwesse, 'De jonge Nijhoff'. In: *BZZLLETIN*, 8e jaargang, nr. 73, februari 1980, p. 26-33.

- Louis Menand, *Discovering Modernism. T.S. Eliot and His Context*, New York etc., 1987.
- Maarten van Nierop, 'Decadentie: diagnoses van een syndroom'. In: *Grafiet* nr. 5, themanummer 'Decadentie' (1985), red. Christiaan Ruppert & Gerard Steen, p. 174-197.
- Martinus Nijhoff, *Verzameld Werk II. Kritisch en Verhalend Proza*, Amsterdam, 1982.
- M. Nijhoff, *Gedichten. Historisch-kritische uitgave*, verzorgd door W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn. Deel 1 / Teksten, Assen enz., 1993.
- M. Nijhoff, *Gedichten. Historisch-kritische uitgave*, verzorgd door W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn. Deel 2 / Commentaar, Assen enz., 1993.
- M. Nijhoff, *Gedichten. Historisch-kritische uitgave*, verzorgd door W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn, Deel 3 / Apparaat, Assen enz., 1993.
- M. Nijhoff, *Verzamelde Gedichten*, tekstverzorging W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn, Amsterdam, 1995, (Nederlandse Klassieken; dl. 6)
- M. Nijhoff, *Brieven aan mijn vrouw*, samengesteld en ingeleid door Andreas Oosthoek, Amsterdam, 1996.
- Wouter Nijhoff Pzn, 'Herinneringen aan Pom'. In: *Martinus Nijhoff*, door C. Bittremieux, Anthonie Donker, Anton van Duinkerken e.a., Den Haag, 1954.
- Willem-Jan Pantus, 'Salomé versus Salomé. Confrontatie van Wilde's literaire met Beardsley's beeldende versie van Salomé'. In: *Grafiet*, nr. 5, themanummer 'Decadentie' (1985), red. Christiaan Ruppert & Gerard Steen, p. 138-173.
- Ricardo J. Quinones, *Mapping Literary Modernism. Time and Development*, Princeton, 1985.
- Wolfdietrich Rasch, *Die literarische Décadence um 1900*, München, 1986.
- A.L. Sötemann, 'Non-spectacular' modernism. Martinus Nijhoff's poetry in its European context'. In: *Over poetica en poëzie*, Een bundel beschouwingen samengesteld en ingeleid door W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn, Groningen, 1985, p. 19-37.
- Victor E. van Vriesland, *Herinneringen verteld aan Alfred Kossmann*, Amsterdam, 1969.

Jezus en de overspelige vrouw

Een 16e-eeuws processiespel van de Middelburgse chirurgijns

Lo van Driel

Abstract – In Dutch literature we know just a few plays that were performed in processions. One of these is the short one performed by the guild of surgeons in Middelburg in a procession which took place 11 days after Corpus Christi, on the occasion of a local relic: a piece of the Holy Cross. This publication exists of a text edition of the procession play and an extensive introduction. The play had been chronicled in a manuscript in 1569 – a time when religious and political unrest became perceptible. The manuscript has gone lost.

Een spel uit een verloren archief

Dit is het omgaende spel datmen speelt altyt op den ommeganx dach binnen Middelburch. Zo begint Adolph van Lare op zaterdag 4 juni 1569 in een rekeningenboek van het Middelburgse chirurgijns-gilde de tekst van een kort spel te noteren. Het is nauwelijks een toneelstuk te noemen, meer een korte bijbelse scène.¹

Het rekeningenboek van het stedelijk barbiers- en chirurgijns-gilde, waarin de toneeltekst was opgenomen, werd op 23 oktober 1876 door de gemeente Middelburg uit een particuliere nalatenschap aangekocht. Het jaar daarop, 1877, verscheen van de hand van A.A. Fokker over de geschiedenis van het Middelburgse chirurgijns-gilde een artikel in het *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*.² Daarin vermeldt hij de tekst van het spel als voorbeeld van een ‘zedenkundig spel’. Het was Fokker die tussen de aantekeningen in het begin van het eerste rekeningenboek van het gilde de tekst van het ommegangs-spel had zien staan en daarmee is hij eigenlijk de ontdekker van het spel. Als bijlage heeft Fokker een ‘naamlijst der vrije chirurgijns, opgenomen in het gilde te Middelburg, sedert 1501’ bijgevoegd. Onder nummer 55 vinden we Adolf van Laere,³ toegelaten in 1557. Van Lare is volgens deze naamlijst drie maal deken van het gilde geweest en vijf maal beleider, een soort bestuurder.

Als 64 jaar later Dirk Schoute, geneesheer-directeur van het Middelburgse gasthuis, in hetzelfde tijdschrift weer over het spel schrijft, is het origineel in vlammen opgegaan bij het bombardement van Middelburg in mei 1940.⁴ Gelukkig had Schoute, die zich zeer interesseerde voor de geschiedenis van zijn vak en het Middelburgse gasthuis en (ook) naam maakte als medisch historicus, voor de oorlog iets bijzonders gedaan. Van archiefstukken had hij

namelijk lantaarnplaatjes laten maken voor zijn vele lezingen over het gilde van de chirurgijns en 'zijn' gasthuis. Op die originele lantaarnplaatjes stond onder meer de volledige tekst van het toneelstuk.

Toen het archief verloren bleek, vond Schoute daarin aanleiding op basis van die inmiddels kostbare lantaarnplaatjes tot publicatie over te gaan van het spel. Het artikel van Schoute bevat, na een korte inleiding en een transcriptie, ook afdrukken van het handschrift op basis van nieuwe negatieven die hij van de lantaarnplaatjes had laten maken. Pogingen om de originele lantaarnplaatjes te lokaliseren, hebben geen succes gehad, maar gelukkig heeft Schoute wel iets anders gedaan. In 1942 heeft hij, inmiddels geneesheer in ruste te Wassenaar, voor het Zeeuwsch Genootschap een indrukwekkend tweedelig album samengesteld met ruim 70 nieuwe afdrukken van de foto's die hij in 1916 had laten maken van het chirurgijnsarchief. Daardoor hebben we van het handschrift een goed idee, zodat we het niet alleen hoeven te doen met die lastig leesbare afbeeldingen bij zijn artikel.⁵

De Middelburgse toneeltekst is geregistreerd door Hummelen (1968), en door Ramakers (1996) betrokken in zijn studie naar 'toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde', maar na Schoute niet meer uitgegeven, ondanks het feit dat de tekstbezorging van Fokker en Schoute verouderd is.⁶ Er is nòg een reden om serieus naar het spel te kijken. In de Nederlandse letterkunde zijn er nauwelijks processiespelen overgeleverd; daarom is de Middelburgse tekst alleszins de moeite waard.⁷ Bovendien is dit spel, hoe bescheiden ook, gerelateerd aan een stedelijk gilde, te weten het gilde van de barbiers- en chirurgijns. Het schijnt de enig bekende toneeltekst uit die omgeving te zijn.⁸ Ten slotte levert hernieuwde studie van dit spel enkele nieuwe gegevens op over de stedelijke processiecultuur te Middelburg die het werk van Ramakers (1996) voor Oudenaarde aanvullen.

Het opschrift van het Middelburgse spel *datmen speelt altyt op den ommeganx dach* maakt duidelijk dat het een zogenaamd processiespel betreft, een toneelscène die in een ommegang gespeeld werd. De Middelburgse toneeltekst verbeeldt een scène uit Jezus' leven die te vinden is in Johannes 8, 1-11. De populariteit van dit soort spelen duurt niet langer dan tot halverwege de zestiende eeuw, wanneer de naderende hervorming geleidelijk een eind maakt aan de traditie van ommegangen en ommegangsspelen.⁹ Het stadsbestuur van Middelburg zal na de beeldenstorm van 1566 en 1567 de processiecultuur nog enige tijd in ere herstellen: het desbetreffende spel werd genoteerd in 1569. In de jaren 1572-1574 werd Middelburg belegerd door prinsgezinde geuzen. Na de overgave vertrok de bisschop uit de abdij naar Antwerpen en stond de stad aan de kant van de prins van Oranje en van de reformatie.

Sacramentsdag en ommegangsdag

Vanzelfsprekend zijn in de Middeleeuwen ommegangen gerelateerd aan kerkelijke feesten, vaak met een plaatselijk karakter. De viering van het Sacrament was op veel plaatsen aanleiding voor een devote processie, al dan niet met toneel. Ook in Middelburg treffen we de sacramentsprocessie aan en ook daar is die dag aanleiding voor feestelijkheden. Feestelijke ommegangen met toneel voor Sacramentsdag op andere plaatsen, in het bijzonder Oudenaarde, geven ons een idee van dat soort processiespelen. Wat is nu eigenlijk *Sacramentsdag*?

Tijdens het laatste maal dat Jezus met zijn volgelingen voor zijn gevangenneming had, gaf hij brood en wijn met de woorden: dit is mijn lichaam, dit is mijn bloed. Het is de kern van het misritueel geworden, de eucharistie, en staat bekend als 'sacrament des altaars', een van de zeven sacramenten die de kerk kent. Door de woorden van de priester herhaalt zich het wonder van de verandering, de transsubstantiatie van brood in lichaam, van wijn in bloed. Voor de leek was in de Middeleeuwen de geestelijke communie – het zien van de priester met hostie en opgeheven beker – regel; de sacramentele communie – het werkelijk consumeren – vormde een uitzondering.

Door Paus Urbanus IV werd in 1264 in de bul *Transiturus de hoc mundo* een viering ter ere van de instelling van dit sacrament verordonneerd. Tegen deze religieuze achtergrond ontwikkelde zich een feest, dat gevierd wordt op de donderdag na Triniteitszondag (de zondag na Pinksteren). De keuze van een donderdag voor de viering van de instelling van het altaarsacrament riep Witte Donderdag, de dag voor Goede Vrijdag in herinnering.¹⁰ Het bisdom Luik wordt gezien als plaats waar de Sacramentsdag als kerkelijk feest zijn oorsprong heeft.

Onderdeel van dat feest op Sacramentsdag was vanaf de veertiende eeuw een processie, aanvankelijk onder verantwoordelijkheid van de kerk. In het begin is dit een beperkte rondgang geweest in en rond een kerk, een parochie of een stadsdeel. Later werd deze processie een feestelijke tocht door de stad. Ieper kende reeds in 1323 zo'n processie. De sacramentsprocessie was in alle Europese landen een uiterst belangrijke kerkelijke activiteit die de gehele stedelijke burgerij raakte. Ze werd voor de hele stad, magistratuur en burgers, vooral belangrijk toen het stadsbestuur de organisatie van de clerus overnam. Als een stad een *jaerlicschen ommeganck* (zoals in Oudenaarde) heeft, wordt daarmee vrijwel altijd bedoeld de sacramentsprocessie.¹¹ Een belangrijke lokale relikwie kon eveneens tot centrum worden van een grote ommegang en plaatselijk de functie van de sacramentsprocessie overnemen. De gang van zaken lijkt daarbij op de sacramentsprocessie, die als 'stille processie' overigens intact blijft. Zo ging het ook in Middelburg.¹²

De sacramentsprocessie had volgens sommige onderzoekers de functie de eenheid in verscheidenheid van de stedelijke samenleving uit te drukken. Dat 'had te maken met de interpretatie van het Heilig Sacrament, het *Corpus Christi*, als symbool van het 'openbaar lichaam' van de stad, waarvan ieder een deel uitmaakte', aldus Ramakers.¹³ Ook als men een dergelijk metaforisch verband niet wil leggen, moet men tot de conclusie komen dat in de sacramentsprocessie de middeleeuwse samenleving zich weerspiegelde volgens de kerkelijke, politieke en burgerlijke hiërarchie, 'in een stijgende reeks van rangen'.

In de processie gingen de minder belangrijke groeperingen voorop met hun figuren en uitbeeldingen. Daarna kwamen de wijken, straten, gezelschappen en ambachten met hun dekens, dan de geestelijke groepen, mogelijk andere heilige voorwerpen meedragend en aansluitend de hoogwaardigheidsbekleders en de stedelijke ambtsdragers. Ten slotte liepen aan het eind van de processie de schepenen voor of naast de monstrans met het sacrament, die gedragen werd door priesters. Dat Heilig Sacrament zal in een schrijn of monstrans gedragen zijn op een draagberrie met een baldakijn erboven, zoals op middeleeuwse afbeeldingen staat. In Oudenaarde is er in 1399 een conflict over de volgorde in de processie. Tot dan toe gingen de wolwevers als grootste en machtigste gilde voorop, maar de tapijtwevers betwistten hun die plaats.¹⁴ De ambachten toonden zich ten dienste van de stad als openbaar lichaam solidair, wat jaarlijks in de sacramentsprocessie werd gedemonstreerd.

Overal waren rederijerskamers en ambachtsgilden nauw betrokken bij de organisatie. Ze verzorgden voor de processie *figuren* – levende groepen, stomme figuren of tableaux vivants – die zowel in de stoet op wagens, sleden, te voet of te paard, als ook langs de weg op stellages vertoond werden. In deze levende beelden konden door de personages korte, berijmde dialogen worden uitgesproken. Na afloop van de processie werd feestelijk en stichtelijk toneel vertoond. Zo blijkt uit het onderzoek op basis van de archiefgegevens van Oudenaarde dat het publiek na afloop van de processie nog heel wat te zien kreeg: wagenspelen, kluchten en soms 's avonds een omvangrijk zinnespel, een typisch rederijkerstoneelstuk met allegorische figuren en een moreel-christelijke boodschap.

Voor de rederijers waren er meer gelegenheden zich te manifesteren. Op Palmzondag, met Pasen en Pinksteren kwamen ze met toneel, en ook tussen Onnozele-kinderendag (28 dec.) en vastenavond participeerden ze in het stedelijk vermaak. Behalve deze periodieke activiteiten traden ze op bij toneelwedstrijden, plechtige bezoeken aan hun stad zoals blijde inkomsten van de graaf, vorstelijke vieringen bij geboorte en huwelijken, politieke

momenten zoals overwinningen en vredesverdragen. De rederijkers verzorgden op Sacramentsdag zo goed als zeker niet de belangrijkste manifestatie, het overgrote deel van de activiteiten op die dag in Oudenaarde bijvoorbeeld kwam voor rekening van de stadsbevolking, de gilden, de wijken en straten.¹⁵ Soms kwam er die dag hoog bezoek. In 1480 was Maria van Bourgondië aanwezig, die de dag voor Sacramentsdag haar *Yoieuse Entrée* had gemaakt; in 1532 was Maria van Hongarije bij de ommegang. In 1491 was de hulpbisschop van Doornik te gast, die zelf het sacrament droeg.¹⁶ In Oudenaarde vormde Sacramentsdag het hoogtepunt van de feestcultuur waarmee andere steden, ook grotere als Gent en Brugge, voorbij gestreefd werden. ‘Sacramentsdag werd universeel gevierd en overal werd die dag processie gehouden, maar nergens met zoveel luister van levende beelden als in Oudenaarde. Sterker nog: geen enkele andere ommegang in de Nederlanden, op Sacramentsdag of op andere feestdagen, zou met zoveel figuren worden versierd als die in de kleine Scheldestad’, aldus Ramakers.¹⁷ Vergelijken is op dit punt moeilijk.

In andere steden was er veel toneel te zien op andere feestdagen of ommegangsdagen, die gekoppeld waren aan plaatselijke relikwieën, heiligenbeelden of devote tradities. In Brussel werd na de processie van Onze-Lieve-Vrouwe van de Zavel jaarlijks één van de zeven *Bliscappen* van Maria opgevoerd. In Breda was er in de late Middeleeuwen een kruisprocessie op tweede pinksterdag.¹⁸ In Bergen op Zoom werd tijdens de vijftiende en zestiende eeuw jaarlijks op de tweede zondag na Pasen tegelijk met een markt eveneens een Heilige-Kruisomweging gehouden. Aan het hoofd van de stoet liepen dan de schuttersgilden, daarna reuzen en het ros Beyaert met de Heemskinderen. Dan volgden er allerlei religieuze figuren in toneelachtige scènes met gesproken of afgebeelde teksten. Een beetje ommegang kon niet zonder toneel.

Ommegangstoneel

Tijdens processies beeldden gelovigen allerlei thema's uit. Op enkele, met stedelijke wapens, met voorwerpen of afbeeldingen gemarkeerde plaatsen waar mogelijk ook een verhoging opgesteld stond, werd halt gehouden om een korte scène uit te beelden. Ook werden op wagens of sleperskarren door deelnemers religieuze situaties en geschiedenissen uitgebeeld. Wie niet deelnam aan de figuren, kon officieel als representant van een stedelijke groep, een gilde, een broederschap, een orde of klooster meelopen. De rest kon komen kijken; daaronder de minder bedeelden, afkomstig van het platteland. De stedelijke magistraat beloonde de deelnemers met geschenken, meestal presentwijnen en vergoedingen voor onkosten, zoals reizen, kleding, opvoeringsmateriaal. Via stadsrekeningen kan men daarvan een idee krijgen, en

door de omvang van de geschenken en de rangorde krijgt men soms ook een indruk van het relatieve belang van de bijdragen en de deelnemers. Uit het figurenprogramma van Oudenaarde weten we hoe veelomvattend en belangrijk de 'levende beelden' waren in de ommegangscultuur van de late Middeleeuwen. In de toneelstukken met gesproken tekst wordt eveneens veelvuldig gebruik gemaakt van tableaux vivants; ook de handeling zelf draagt een tableau-achtig karakter.

Teksten van processiespelen zijn maar in beperkte mate overgeleverd. In Oudenaarde werd na afloop van de processie een spel, getiteld *Het Paradijs* opgevoerd. Hummelen (1968) heeft er nog enkele geregistreerd. Zo is er het *Waghenspel vanden berch Thabor*, het verhaal van de verheerlijking op de berg uit Mattheus 17, dat de 'snijders tot haarlem plochten te spelen inden groten ommeganck S. Jansmisse'. Een ander spel staat bekend onder de naam *Maria Joseph Getrout*, een processietekst uit Roermond.¹⁹ Het betreft hier speel- of spreekteksten van geringe omvang met een heilshistorische of bijbelse stof en een zeer eenvoudige, niet-allegorische handeling, terwijl ook de mise-en-scène simpel is.²⁰

De thematiek van de figuren en spelen die in processies voorkomen, kan men globaal verdelen in enkele rubrieken. Ramakers (1996) onderscheidt behalve de categorieën 'reuzen, vorsten, leerstellingen en wonderen' en 'Christus en Maria', ook oud- en nieuwtestamentische onderwerpen. Het Middelburgse spel moet gerekend worden tot het nieuwtestamentische type dat na 1505 in processies verschijnt en in toenemende mate populair wordt. Het onderwerp ervan heeft zijn pendant in een cyclus van spelen die in Engeland bekend zijn. Deze cyclus bestaat uit een kwartet taferelen uit Jezus' openbare leven: Jezus te midden van de leraren, Jezus die door de duivel op de proef wordt gesteld, Jezus en de overspelige vrouw en de opwekking van Lazarus.

De Middelburgse situatie

Het Middelburgse spel werd in de stad opgevoerd tijdens een processie die *niet* op Sacramentsdag plaatsvond maar op een speciale ommegangsdag, 11 dagen later. Op het eerste gezicht een vreemde mededeling: de Sacramentsdag, waarop er (ook) een processie wordt gehouden, is traditioneel elf dagen na Pinksteren.²¹ Hier is er 11 dagen later (weer) één. Toch is de tekst niet voor tweeërlei uitleg vatbaar: *op den omgancx dach (...), dry weecken naer sinxen ende elf dagen naer sacramentsdach*. Waarom gebeurt dit in Middelburg zo, waarom twee kerkelijke feesten zo kort na elkaar, met twee processies? De grote ommegang werd in Middelburg gekoppeld aan een lokale traditie. In de in 1575 afgebroken Middelburgse Westmonsterkerk (op de Markt) bevond zich (naar we mogen aannemen) een relik: een stukje hout

van het kruis van Christus dat in een met kristal overdekt kistje bewaard werd. Het werd jaarlijks tentoongesteld en in en buiten de stad rondgedragen.²²

Bij het vaststellen van een datum waarop de kruisprocessie plaatsvond, rijzen overigens allerlei problemen. Volgens een opmerking in de excerpten van de stadsrekeningen valt de Heilige Kruis-ommegang in 1444 op 26 juni, een vrijdag die niet past in de 'regeling elf dagen na Sacramentsdag' en ook nergens steun vindt.²³ Bij een besluit van de raad der stad van 10 mei 1567 heeft de uitgever van de *Bronnen* van Middelburg zich gehouden aan de gebruikelijke berekening: Sacramentsdag valt in dat jaar op donderdag 29 mei, zodat de kruisprocessie op maandag 9 juni kan hebben plaats gevonden, maar dat klopt niet met de drie weken na Pinksteren.²⁴ De Stoppelaar, gemeente-secretaris van Middelburg in de negentiende eeuw en kenner van de archieven, stelt zonder nadere adstructie: 'De groote ommevang had des zondags plaats'.²⁵ In dat verband is er nog iets merkwaardigs. Het is bekend dat er bedevaarten en boetedoeningen als straf opgelegd werden. Zo moest in Middelburg Tanneken Hubregtse in een boetekleed met een waskaars in de ommevang meelopen, omdat ze na een miskraam de vrucht in een gracht had gegooid. In dit geval schijnt de ommevang op 3 juli 1565 te hebben plaatsgevonden.²⁶ Dat was echter een dinsdag, terwijl maandag 2 juli 11 dagen na Sacramentsdag was. Zou de archiefbron hier de dag zijn geweest waarop de strafprocessie administratief is afgewikkeld? Hier valt alleen met veronderstellingen te werken: zo is het onwaarschijnlijk maar mogelijk dat de Sacramentsdagprocessie op de tweede woensdag na Pinksteren viel. Mogelijk is ook dat de kruisprocessie aanvankelijk op zondag viel, maar bij toenemende wereldlijke toneelactiviteiten naar de maandag werd verplaatst. In ieder geval zou dat een redelijke verklaring zijn voor het feit dat de rederijders op de dinsdag na de ommevangsdag nog een spel speelden.²⁷

De ontwikkeling van de twee processies binnen de stedelijke cultuur van Middelburg valt bij gebrek aan duidelijke gegevens niet eenvoudig te reconstrueren. Aanvankelijk lijkt toch de sacramentsprocessie de belangrijkste te zijn geweest. We hebben daarvoor enkele aanwijzingen. Voor 1365-1366 treffen we in de stadsrekeningen slechts onkosten aan voor de sacramentsprocessie. We vinden in de rekeningen van dat jaar gegevens over rondreizende muzikanten en verhalenvertellers. Ze kregen geld en een maaltijd van het stadsbestuur. Uitgaven voor de sacramentsprocessie vinden we in de Middelburgse stadsrekeningen jaarlijks. Zo is er in 1366-67 sprake van 'meistreylen die voren tsacrament ghengen'.²⁸ Optredens van soms met name genoemde vedelaars, bespelers van *ghytaernen* (luitisten), rebekspelers, pijpers, schal-

meiblazers worden genoteerd, ook een 'q[un]stenaere van zegghene', een voordrachtskunstenaar.²⁹ Leden van het stadsbestuur en ambtenaren in dienst van de stad krijgen een vergoeding voor hoeden en handschoenen. Onder andere in 1399 trad Willem van Hildegarsberch op.³⁰ Al deze onkosten, ook wat het optreden van de kunstenaars en verhalenvertellers betreft, hebben betrekking op de processie op of ter gelegenheid van Sacramentsdag.

In de stadsrekeningen zien we voor het eerst in 1444 systematische uitgaven voor een andere processie, namelijk die van het Heilig Kruis. Kesteloo stelt: 'Sedert 1444 moet het stadsbestuur zich deze zaak meer bepaald aange trokken hebben, althans in de rekening van dat jaar vindt men er voor het eerst uitgaven voor'.³¹ Er werd betaald 'om den boom van Yesse te helpen maken'. Dat kan een decorstuk geweest zijn voor de rederijders wier kamer die naam droeg.³² Tevens werd een grote zilveren plaat voor het Kruis betaald, die (op een of andere manier) met zilveren koorden eraan bevestigd was.

Een betaling (met een *scaepsbuuc* en een vat bier) aan de schutters, aan *magede* (maagden) en aan de gezellen van Veere, die op de wagens speelden, is in dit verband interessanter. Geleidelijk zijn mogelijk de twee processies van karakter veranderd. De sacramentsprocessie zou dan de kleine processie zijn geworden en de kruisprocessie de grote ommegang die voor de stedelijke cultuur, compleet met muziek, dans en toneel het belangrijkste was.

Vanaf deze jaren – 1445 en verder – treffen we in de stedelijke ordonnances voor verschillende gilden verplichtingen aan ten aanzien van de twee processies. Dit laat zich toelichten met besluiten van de 'raad en wet' van de stad, waarbij toneel- en feestgegevens de nadruk krijgen. Ook de rekeningen van de gilden leveren gegevens.

In de jaarrekening over 1518-1519 van het gilde van de timmerlieden worden de kosten verantwoord die het gilde onder meer heeft gemaakt voor de Sacramentsdag en de *Ommeganckdach*.³³ Voor de eerste processie worden behalve voor eten en drinken kosten gemaakt voor de toortsen, de standaard en een pijper. Voor de ommegangsdag worden bovendien onkosten vergoed voor *camelen*. Deze waren gemaakt van hoepels van essenhout, gespijkerd op planken. IJzeren hoepels vormden de bulten. Het geheel was bekleed met *canefas en saai* (linnen en wollen stof). Kop en hals waren gesneden. Onder iedere kameel gingen twee mannen. Dit soort figuren – paarden, eenhoorns en kamelen – is ook van elders bekend. In de Ouden-aardse processie zijn er kamelen voor de drie koningen.

In de jaarrekening van het chirurgijngilde over 1518-1519, geschreven in een sterk dialectische taal, komen na elkaar de kosten van beide processies

voor. De chirurgijns maken ongeveer dezelfde kosten voor de Sacramentsdag als de timmerlui. Voor de *nomgandache* (ommegangsdag) worden behalve de normale kosten ook die voor een paard en wagen verantwoord en bovendien voor *kerisdraharis* (kaarsdragers).³⁴ De chirurgijns krijgen in 1536 een aangepaste ordonnantie die onder meer voorschrijft dat een chirurgijn tijdens processiedagen *als die processie compt zijn bloet inne te halen totter tijt toe, dat de processie (...) dat volck leden es*: als de processie voorbij komt moet elke chirurgijn zorgen dat het bloed van het aderlaten niet buiten op straat staat, maar naar binnen is gebracht totdat de processie en de mensen voorbij zijn. De magistraat schrijft in 1521 de gilden voor (als artikel twee):

dat alle vriemeesters gehouden zullen zijn van nu voortan up den Sacramentsdach ende op den Ommeganddach te gane onder haire kaersen, zo varde zy binnen der voorscr. stede zijn gesondt, oft tenware oock, dat zy scutters waren ofte hemlieden by burchmeesters ende scepenen voornoemd anders belast wierde. Ende de twee, die in de voirschr. neeringen laetst innecommen, zullen gehouden wesen te dragen de kaerssen, ende die twee laetste dairnair die standairt, alsoe als dat behoirt (...).³⁵

Aan het eind van de zestiende eeuw verandert er iets in de bepalingen. In oudere ordonnanties werden wel boetes opgelegd voor als men in gebreke bleef, maar werd geen actieve deelname aan de processies voorgeschreven. Dat sprak vanzelf. Mogelijk was deelname op een bepaald moment voor een lid niet (meer) vanzelfsprekend, in ieder geval eiste het stadsbestuur in de tweede helft van de zestiende eeuw van alle maatschappelijke organisaties participatie: zo werden de processies een manifestatie van de stad als juridische, religieuze en sociaal-economische gemeenschap. Uiteraard gold deelname van de schutters als uiting van de stedelijke macht.

De gilden en de rederijkers in de 16-eeuwse processies

Wie nagaat wat de 'wet en raad' van de stad Middelburg in de tweede helft van de zestiende eeuw regelt en besluit met betrekking tot de processieculuur, voelt in de ambtelijke stukken de oplopende spanning. De regelingen staan tussen de diverse documenten die straffen en maatregelen tegen hervormingsgezinde burgers en geschriften bevatten. Op 18 mei 1564 regelt het stadsbestuur de deelname van de gilden en de rederijkers aan de ommegang. Gilden die meedoen aan de processie met spelen zullen geschenken ontvangen, maar zij die niet mee willen doen, zullen zich mogen ontslagen achten van de plicht. De rederijkers krijgen een fors bedrag voor het spelen in de ommegang van het Meyespel en op de dinsdag na de ommegangsdag.³⁶

Op 30 mei 1566 komt de magistraat met een dwingend gestelde publicatie *Roerende Sacramente- ende Ommeganckdaegen, hoe men alsdan in ordene gaen sal*. Het eerste artikel schrijft de drie schutterijen voor wat ze op de processiedagen moeten doen: tijdens de sacramentsprocessie moeten ze in hun mooie kleren opkomen; op de Ommegangsdag moeten ze komen *int harnas met zijn geschut*, wat in de tekst gecorrigeerd is door *sullen insgelijcx dragen huerluyder tabbaerden*. In artikel twee krijgen alle dekens en beleders met hun *ambochtsvolck* het voorschrift dat ze zullen gaan *met huere keersen op den voorscr. daege des morgens goets tijts ten acht uuyren in sinte-Pietersstrate, om in de processie te gaene*. Wie van het gildebestuur opdracht heeft met kaarsen te lopen, krijgt bij weigering een boete. Dan volgen artikelen die het toneeloptreden van de gilden en de taak van de rederijkers regelen. Vervolgens komt de opdracht aan het publiek de goten en straten te kuisen:

(3) Item, dat eenen yeghelick van den ambochten ende gilden zullen toemaecten ende ordonneren heur spelen volgende den nyeuwen voet ende ordonnantie, daerop laest gemaect, tot eerwaerdicheyt van den heylighen cruyce, siercheyt van den ommeganck ende eere van elck ambocht; ende de maechden ende de andere, die daertoe gecoren worden, en sullen hem nyet moegen weygeren, op de correctie van der voorscr. stede.

(4) Item, dat alle de gesellen van der rethoriken zullen hemzelven vougen om de processie, ambochten ende spelen in ordonnantie te stellen ende voort te doen gaene, op de correctie voorscr.

(5) Item, dat eenen yeghelick de goeten ende straete voor zijn duere schoone doen maeken teugens Heylich-Sacramentsdach ende Ommeganck (...).³⁷

Dat is niet voor tweeërlei uitleg vatbaar. In vroegere ordonnanties en voorschriften valt op dat voor het dragen van kaarsen enige dwang nodig is; de jongste gildeleden moeten doorgaans met de kaarsen lopen. Maar in deze ordonnantie zijn toon en uitleg scherp en formeel. Er valt nog meer af te leiden. De rederijkers lijken op grond van artikel vier een coördinerende rol te hebben.³⁸

In de tweede helft van 1566 begon in Middelburg, als eerste stad in het huidige Nederland, de beeldenstorm. Op 21 augustus hoorde men ter plaatse omstreeks vier uur in de middag wat er een dag eerder in Antwerpen was gebeurd. Daarop drongen mensen de Westmonsterkerk binnen en sleepten zij een beeld van Christus op een ezel uit de kapel van de biertappers naar buiten. Dit beeld werd aan stukken geslagen. De magistraat wist aanvanke-lijk de mensen tot bedaren te brengen en de kerk te sluiten. De andere dag echter kwam er een menigte van zo'n 600 personen die de abdijkerken binnendrongen en alles kort en klein sloegen. Daarna ging het naar de West- en

Noordmonsterkerk. Binnen een uur of drie, vier was de beeldenstorm uitge-raasd, althans de eerste fase want het bleef nog vele maanden onrustig in de stad en een officieel onderzoek volgde.³⁹

In het volgende voorjaar boog het stadsbestuur zich over de nu ontstane situatie met betrekking tot de processies. Op 10 mei 1567 besloten wet en raad van de stad tot een andere, sobere aanpak. *Sacramentsdach naestcom-mende zal een devote processie deurgaens sonder ontbyte, ende dit al naer oude costuyme, zonder keersen ende toortsen.* Een uiterst bescheiden sacra-mentsprocessie, zelfs zonder kaarsen en zonder eten. Ook de Ommegangsdag krijgt een nadere overweging:

dat men de processie op den Ommeganxdach dragen sal stille, sonder dat ghilden ghehouden sullen wesen uuyt te brenghen eenighe spelen, maar dat alle de schutteriën sullen comen in wapenen ende de ghilden met haer toortsen ende kersen naer oude costuyme, ende dat men tcruyce buyten omme-draghen zal naer constuyme, ende daerentussen sullen de scutteriën ende ghilden ontbiten naer costuyme.⁴⁰

Op de ommegangsdag moet de stad met de schutters en de gilden zich wèl manifesteren, maar deze laatsten mogen zelf beslissen of ze iets met tableaux vivants of sprekend toneel willen doen. Een besluit van ‘wet en raad’ van donderdag 7 juni 1567 (een week na Sacramentsdag, een paar dagen voor de kruisprocessie) onderstreept nog eens krachtig wat er van de gilden verlangd wordt bij de komende ommegang: alle leden moeten met toortsen lopen en niemand mag vreemden sturen als plaatsvervangers, *ende personen sullen persevereeren op den Ommeganxdach met haer toortsen te gaene voert hey-lich sacrament.*⁴¹ Hieruit blijkt dat de *oude costuyme* de ommegangsdag en de sacramentsprocessie moet redden.⁴²

Toneel op de ommegangsdag

Zoals vrijwel overal, kwam in de loop van de tijd de verantwoordelijkheid voor de in oorsprong kerkelijke feesten in handen van de stedelijke overheid te liggen, die zich zo kon manifesteren en daarbij gilden, rederijkers en wijken en straten inschakelden. In de Middelburgse stadsrekeningen lezen we vanaf 1366-1367 dat er muzikanten meelopen in de sacramentsprocessie. Vanaf 1451 vinden we aanwijzingen voor toneelopvoeringen. Na 1480 zijn de rederijkers betrokken bij de organisatie van de ommegang, wat in een nieuw privilege in 1484 bevestigd wordt. Wat hebben we nu aan theatrale feiten?

Jan van der Gouwe en zijn metgezellen kregen in 1451 acht schellingen omdat hij een *spil gheordineert ende ghemaect hadde dat si mede in die pro-*

cessie omme ghinghen doen men twaerde heijligh sacrament ende oec twaerde heijligh [kruis] omme droech ende oec veel spils makede. Zouden er toen nog spelen op beide processiedagen opgevoerd zijn? In ieder geval verdiende het jaar daarop (1452) deze Van der Gouw een bedrag met het schilderen van een wapenschild van de graven van Holland om de ommegang van het heilig kruis mee te versieren. Dit soort uitgaven komen geregeld voor. In 1482 hebben *officiers* van de stad, stedelijke ambtenaren, *ommege dragen inden name vander selver stadt theilige cruce van Westmonster in de processie van den ommegang ende gepresenteert een juweel van een casuffel met twee rocken en met huere toebehoiren van groene flueele*, een priesterkleed bestaande uit opper- en onderkleed met een kostbare versiering.⁴³ Toneel, figuren, en muziek – daarmee wordt de heilige kruisprocessie in Middelburg in de tweede helft van de vijftiende eeuw tot een stedelijke manifestatie van grote allure. Dat wisten ze ook elders: in 1490 kwamen vier schalmespelers uit Gent meedoen. Het is in deze periode dat eveneens de rederijkers van elders op beloningen kunnen rekenen. Zo kregen die van Veere en Reimerswaal in 1494 voor ‘hunne battementen’ op de ommegangsdag wijn.

In 1472 werd een vergoeding betaald aan iemand, omdat het paard van Sint Joris *zijn wijf een beent ontween smeeft in den omganck*. Dat de ommegangsprocessie een soort toneelfestival wordt, blijkt uit het feit dat in 1497 het gilde van de schilders met een spel de eerste prijs winnen en de schippers de tweede. De schilders blijven het goed doen in de jaren erna. In 1500 en 1501 kregen de schilders de hoogste prijs omdat zij in de processie het schoonste spel hadden. De barbiers komen in 1502 op de vierde plaats. In 1518 betaalde de stad de onkosten van het maken van vier stellages ‘daer die stomme personagen op stonde inde processie’.⁴⁴ Uit een rekening van de kramers over 1499 valt de titel van een spel te reconstrueren: *den sayeres en mayeres en Josep*.⁴⁵

Ook leden van buitenlandse handelsdelegaties die in Middelburg gevestigd waren, deden mee. In 1525 kregen Portugezen – er was een Portugese stapel in Middelburg – een bedrag omdat ze zwaarddansen hadden opgevoerd op zowel Sacramentsdag als de ommegangsdag. Met andere woorden: ook op Sacramentsdag is er dan nog wat te doen geweest. Dat wordt ook bevestigd door een post in de stadsrekeningen voor drie schalmeyers tijdens de zogenaamde zwetende ziekte; ze liepen ‘in de processie generael voir theijlige sacrament’.⁴⁶

In 1528 kregen de viskopers een vergoeding omdat ze veel kosten gemaakt hadden ‘opden lesten omeganck int uutbringen van trostbaert’. In 1530 komen ze weer met *Roesbayaert*. Dat stond aanvankelijk onder een *dak* bij de Gortstraatpoort in het Schuttershof, maar in 1549 is sprake van het ‘nieuwe huijs van Rosbeyaert staende op de harinckplaats’. In 1580 volgt nog een

identieke post. In 1532 kreeg een schilder geld 'over dat hij twee cleeren voir Adam ende Eva serpendt met twee duvels hoofde' had gemaakt. Twee kleren – voor elk één, in de scène van de zondeval? Een schoolmeester uit Bergen (op Zoom?) speelde op den ommegangsdag in 1533 voor de 'heeren van de stad'. In 1550 kreeg Arend de schilder een bedrag voor het maken van 20 blazoenen die voor het stadhuis en andere huizen opgehangen werden 'waer den ommeganck voor gespeeld heeft'.

Twee met name genoemde heren, Joos Manine en Jan Happaert krijgen in 1550 een vergoeding 'over dat zij luijden op den ommeganckdag tspel vuytgebrocht hebben noepende tvlieen vande kinderen van Yesarel duer troode meel [sic]'.⁴⁷ Uitgaven die betrekking hebben op dit spel volgen gedurende de jaren daarna, 1552 en 1553. In 1564 staat er expliciet dat Joos Mahuij [=Manine?] en zijn groep 'de roode zee ghespeelt hebben inden ommeganck'; in 1565 nog duidelijker: 'Van tspel vand roode zee en den duvels wage'. Spelers uit Oudenaarde kwamen in 1563 in de ommegang met 'een zeker nieu spel'. Ze moeten dus eerder zijn geweest; in 1566 hebben ze ook gespeeld. Iemand uit Hasselt krijgt geld omdat hij de stedelijke bevolking heeft verheugd met een spel *na* de ommegang. In de stadsrekeningen van 1550-1560 worden de rederijkers beloond voor het spelen op de ommegangsdag en het schrijven van spelen. In de stadsrekeningen komen de rederijkers van Veere, Reimerswaal en Oudenaarde verder geregeld voor als deelnemers aan de Heilige Kruisprocessie te Middelburg.

Jan Appaert (Apart, Happaert) en Joos Mahuij kregen in 1552 vier pond 'over dat zijluijden met huere consoorten vuytgebrocht hebben tspel van Faro ofte den vuytganck vanden kinderen Ysrael vuyten landen van Egypten'. In 1553 krijgt het gilde van de schoenmakers presentwijn 'over dat zijluijden inden ommeanck [...] vuytgebroecht hebben huerluijder spel van de moressendans en tzelve verchiert met een nieuwe spraeke'.

Welke stukken en figuren herkennen we nu in deze opsomming en op basis van andere gegevens in de stadsrekeningen en de raadsbesluiten? We zien St. Joris, het Ros Beyaert, Adam en Eva met de slang, Joseph in Egypte, Herodes.⁴⁸ Mogelijk ook spelen met als onderwerp de Uittocht uit Egypte en de Doortocht door de Rode Zee: er wordt immers eveneens gesproken van het Spel van Faro en het Spel van de Rode Zee. De aanduiding 'Van tspel vand roode zee en den duvels wage' heeft wellicht ook betrekking op twee afzonderlijke spelen. Het tweede spel hiervan kan mogelijk geassocieerd worden met de inbreng van Oudenaarde, want er werd in 1566 betaald voor activiteiten 'tottet dijvelsche spell van Oudenaarde alhier binnen desen stadt gespeelt'.⁴⁹ De schoenmakers komen met het Spel van de Moorse dans.⁵⁰ De

moorse dans en de kamelen kunnen gebruikt zijn in allerlei Oudtestamentische spelen.⁵¹

De route die de processie in Middelburg volgde, kan nu niet meer uit de bronnen gereconstrueerd worden. Maar De Stoppelaar kon dat in 1885 kennelijk wel.⁵² Volgens hem begon in Middelburg de processiedag vroeg in de morgen met klockelui van alle kerken. De straten waren schoon gemaakt en met vlaggen versierd en aan huizen waren geschilderde blazoenen gehangen. Op verschillende plaatsen stonden stellages voor de *stomme schouwtooneelen*. Na een mis verliet tegen acht uur de geestelijkheid in de prachtigste gewaden de abdijkerk. Aan het hoofd de abt – nadat Middelburg bischopsstad was geworden, uiteraard de bisschop. We moeten aannemen dat hij het heilig sacrament droeg, dat voor die tijd met het kruis uit de Westmonsterkerk was gehaald en na de mis naar de stoet werd gebracht. De tocht begon in de Sint-Pietersstraat bij de aan Sint Pieter gewijde Noordmonsterkerk. Uit de gilde- en schutterij-instructie weten we, dat zij daar om acht 's morgens opgesteld moesten staan. Voorop liepen trommelaars, schalmeiers en pijpers. Daarna volgden de gilden en de schutters in een niet meer te reconstrueren volgorde. Met vaandels, wapens, in de mooiste kleren en met waskaarsen en toortsen, die veelal door de jongsten werden gedragen. Bij de kruisprocessie reden er speelwagens mee. Het moeten er meer dan twintig zijn geweest. Waarschijnlijk liepen er meestal boetelingen mee. Achter in de stoet volgden de heilige hoogtepunten: sacrament en kruis. Priesters en kloosterlingen droegen zilveren beelden en andere kerkelijke sieraden, het crucifix stond op een hoge standaard, omgeven door koorknapen in het wit, *wierook plengende*. De abt of bisschop droeg met hulp van diakenen het sacrament onder een hemel van goud en laken, waarvan de koorden door hoge geestelijken en leden van de magistraat werden vastgehouden. Bij de kruisprocessie zal voor of achter het sacrament op dezelfde wijze de vermeende splinter des kruizes vervoerd zijn. Dit dragen was een taak die de ambachten bij toerbeurt op zich moesten nemen. Kennelijk was het mogelijk offergaven voor het kruis aan te bieden. Er is sprake van een beursje.

Na de St. Pietersstraat ging de tocht via de abdij naar de Markt met het stadhuis, waar gedefileerd werd langs 'wet en raad' en eventuele hoge gasten met lijfwachten. Interessant is de mededeling dat het Kruis ook *buyten* de stad werd gedragen. Dit kan niet anders betekenen dan dat de processie door een poort buiten de stadswallen is gegaan. En weer door een andere poort terug natuurlijk. Tijdens de lange tocht werd er gegeten door de gilden. In de rekeningen is sprake van vrouwen die 's middags moeten koken. De Westmonsterkerk zal wel het eindpunt geweest zijn met een vespers. Het Kruis

werd afgezet en misschien waren er nog spelen van zinne daarna. Voor de gildedeelnemers eindigde de dag met een feestmaal.⁵³

Van Lare en het gilde

De toneeltekst is blijkens een Latijnse aantekening aan het slot (op)geschreven door Adolphus van Lare: *Adolphus van Lare me scripsit anno 1569 die vero 4 mensis Junii*. Wie was hij? We weten alleen dat hij in 1557 toegelaten werd tot het gilde, dat hij drie maal gekozen werd tot deken en vijf maal door een andere deken tot beleder, bestuurder van het gilde. Over de persoon van Van Lare weten we verder niets.

Een van de taken van de deken was het bijhouden van het rekeningenboek. Nu kan Van Lare een bestaande tekst hebben opgeschreven, wellicht de tekst die dat jaar gespeeld moest worden. Het is natuurlijk ook mogelijk dat Van Lare zelf de auteur is geweest. Meertens ziet in zijn *Letterkundig Leven in Zeeland* in Van Lare een rederijker die het toneelspel heeft geschreven.⁵⁴ Natuurlijk heeft Meertens gelijk dat dit soort teksten ontstaan zijn in de omgeving van rederijderskamers. Het is evenzeer aannemelijk dat ook in de Middelburgse situatie de diverse gilden contacten hadden met de rederijderskamer. Maar dat zijn nog geen argumenten die pleiten voor Van Lare als schrijver. Integendeel: het feit dat hij sinds lang chirurgijn is, dat jaar deken, en het rekeningenboek bijhoudt, pleit met de inleidende zinsnede *dit is het omgaende spel dat men speelt altyt op den ommeganx* voor een administratieve relatie met het spel. Een en ander wordt versterkt door de datum. Van Lare maakt de balans op van het chirurgijns-gilde op 4 juni, dat is de zaterdag voor Sacramentsdag. Zijn gilde zit dan midden in de voorbereiding van de processies en we mogen aannemen dat de spelers hun teksten aan het leren zijn. Het is in die situatie dan ook heel begrijpelijk dat een serieuze deken een bestaand spel 'meeneemt' in de verslaglegging. Dit argument wint aan kracht door de archivalische context van het spel. Dankzij de foto's van Schoute kunnen we vaststellen dat Van Lare het spel noteert bij de jaarrekening. Het zou mooi zijn als de ondertekening *Finis coronat opus* betekende: ik ben een jaar deken geweest, de jaarrekening is opgemaakt, het werk zit erop, dit spel, 77 regels lang, bekroont mijn werk. Maar zo is het waarschijnlijk niet: de jaarrekening werd immers afgesloten op de dag van de schutspatronen, Damiaan en Cosmas, van de chirurgijns (27 september) en moest binnen zes weken bij het stadsbestuur ingeleverd worden. Het spel, genoteerd op 4 juni 1569, zal daarom zo goed als zeker voor het slot van de jaarrekening in het boek hebben gestaan.⁵⁵

Schoute heeft gemeend te moeten spreken van een zeer oud spel, maar dat lijkt een ongefundeerde veronderstelling. Toneelteksten die gebaseerd zijn op nieuwtestamentische onderwerpen verschijnen immers pas na 1505 in

processies en worden vooral populair in de jaren 1535-1539. Ook vinden we in de *bepalingen betreffende het chirurgijns-gilde* wellicht een aanwijzing, zelfs in een toevoeging van 1550.⁵⁶ Deze *Bepalingen* bevatten een besluit naar aanleiding van een twist tussen de broeders van het chirurgijns-gilde van Arnemuiden en Middelburg over wie er zullen spelen in het 'spel in de omme-gane'. De regeling bepaalt verder dat op *Sacramentsdag* in de processie (waarin dus niet het toneelstukje opgevoerd wordt) het jongste gildelid uit Middelburg de gildestandaard moet dragen; het op één na jongste lid uit die stad draagt de ene kaars en de jongste uit Arnemuiden de andere kaars. In de ommegang (11 dagen later) moeten zij *spelen* en moeten anderen tegen betaling kaarsen dragen. De regeling lijkt op de inleidende woorden die Van Lare boven de toneeltekst heeft geschreven en die eveneens aangeven dat hij een bestaand spel noteerde: *Dit is het omgaende spel dat (...) moet ghespeelt weesen bij den drij joncxsten vanden ambachte vanden barbiers winkel houdende binnen der stadt ende een de joncxste op armuijden dies moet altijd de joncxste waer hij woont godt weesen uut wijsende onse privilege ons bijden heeren deeser stadt verleent.*

Er is nog een argument tegen het auteurschap van de deken van de chirurgijns. De eerder genoemde Meester Jan Apart (Happaert), een geleerde schoolmeester die contact heeft met de rederijderskamer, kreeg 2 pond *over dat hij gemaect heeft 25 of 26 speelen sprekende op theijlighe cruijsce om jaerlicx te dienen ende ghespeelt te worden inden ommeganck*. Nota bene in 1565. Wie heeft die spelen opgevoerd? Het kan toch niet anders dan dat deze Jan Happaert of Ap(p)art in opdracht van het stedelijk bestuur korte processiespelen geschreven heeft voor de verschillende groeperingen en organisaties. Met de opvoering van die korte scènes hielden de rederijders zich niet bezig. Die was in handen van de gilden. Het is wèl aannemelijk dat de teksten in rederijderskringen werden geschreven, waardoor de rederijdersinvloed valt te verklaren. Dankzij de rederijders kwamen er geschikte teksten voor de gilden: duidelijk en niet te lang. Zo was de lijn van de ommegang overzichtelijk. Die teksten waren niet bedoeld voor een jaar, maar dienden *jaerlicx (...) ghespeelt te worden*. Gelet op de datum kan het processiespel van de chirurgijns *datmen speelt altyt op den ommeganck dach binnen Middelburgh* hiervan deel uit gemaakt hebben.

Van Lare schreef in 1569: de nieuwe tijd kondigt zich aan. Op verschillende plaatsen zijn beeldenstormers actief. Dit soort spelen zullen die tijd niet overleven.

Het spel

Zoals eerder opgemerkt, verbeeldt het spel van het Middelburgse chirurgijns-gilde een scène uit Johannes 8. Het is het verhaal waarin schriftgeleerden bij

Jezus komen met een overspelige vrouw, 'op heterdaad betrapt bij het plegen', zoals het luidt in de vertaling van het Bijbelgenootschap. De schriftgeleerden willen Jezus uit zijn tent lokken: moet die vrouw gestraft worden of moet ze vergeving krijgen? Elke beslissing maakt Hem bij het volk minder populair. Aanvankelijk zegt Hij dan ook niets, maar schrijft iets in het zand. Dan spreekt Hij de beroemde woorden: 'wie van U zonder zonde is, werpe de eerste steen'. Iedereen loopt weg en Jezus blijft met de vrouw achter, die gerustgesteld en op belofte van een betere levenswandel vertrekt.

Behalve deze scène uit Johannes 8 zijn er nog enkele andere bijbelpassages relevant voor het spel. In de openingsmonoloog parafraseert God Zijn tekst in Mattheus 11, 28-30: *Compt tot Mij alle die moede ende beladen zijt*, etc. Elders, in de verwijtende woorden van een schriftkenner, bespeuren we nog een flits uit Mattheus 5, 17: *want hy leert (...) dat hij nijet ghecomen es (...) om Moijsses wet te breecken, maer die te onderhouden ende te vervullen*.

De toneeltekst van het processiespel wordt ingeleid door enkele opmerkingen over de opvoering. Het is een *omgaende spel*, dat wil zeggen dat het in de processie meegaat. Uit de inleiding blijkt dat het werd opgevoerd door vier leerling-chirurgijns: de drie jongste gezellen van het gilde van Middelburg en de jongste van het gilde uit Arnemuiden. De Christusrol was voorbehouden aan de jongste van deze vier, volgens de eerder genoemde bepalingen. De andere spelers namen waarschijnlijk de rol van de farizeeër, de schriftgeleerde en de wetgeleerde voor hun rekening. Maar daar komen we niet mee uit. We hebben immers nog drie personages: de rol van de overspelige vrouw en de twee joden, die aan het eind een korte conclusie uitspreken.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat deze laatste twee figuren in ieder geval niet op de wagen staan, maar achter de wagen lopen en het spel besluiten. Aan het eind zeggen ze dat hun meesters zijn weggelopen. Daarom kunnen we er wel vanuit gaan dat de drie geleerden voor de wagen lopen tijdens de processie en bij een halteplaats zich, terwijl de omstanders toekijken, tot Christus op de wagen wenden. De overspelige vrouw die ze bij Christus brengen, zal zich tussen hen bevinden. Een hedendaags regisseur haalt haar natuurlijk uit de omstanders.

Christus opent de scène met een korte monoloog waarbij Hij op een wagen staat. Laten we ons een lage wagen voorstellen. Op die wagen zal wel iets gebouwd zijn dat de tempel moet voorstellen want volgens het bijbelverhaal zat Hij daar om onderricht te geven. Tijdens het spel zal Hij de wagen wel niet verlaten hebben. Mogelijk is de overspelige vrouw aan het eind bij Christus op de wagen, aldus de veronderstelling van Ramakers.⁵⁷ Maar dat is geen logische oplossing. Wanneer moet ze dan op de wagen geklommen zijn en hoe gaan ze dan weer verder naar de volgende halte? De

aanwijzing *Hier loopen zij alle wech ende laeten het vrouwen alleene voor Cristum staen* zal inhouden dat de vrouw op straat staat en vervolgens knielt, terwijl Christus op de wagen staat en haar toespreekt. Daarna stuurt Hij haar weg met de woorden: *Nu gaet, vrouwen, in paijse, wacht u van sonden!* Vergelijk de volgende tekst:

Cristus spreekt tot dat vrouwen:

Vrouken, waer zijn sij alle gadere
die u beclaecht hebben voor Mij?

Vrouken knielende spreekt tot Christum:

Eerwaardighe propheete, zij zijn verbij
ende wech gheleeden, al beschaemt.
Ghebenedijt zij die ure dat Ghij hier quaemt,
ghebenedijt zij die Moeder die U droech,
ghebenedijt zijt Ghij die mijn ongevoech
ghebetert hebt al nu ten stonde.

Inclusief de regie-aanwijzing luidt de openingsmonoloog:

Cristus staende in den waghen spreekt totten scriben phariseen ende doctoren:

Compt tot Mij alle die moede ende beladen zijt,
Ick sal u vertroosten uut mijnen ghenaden wijt.
Neemst mijn jock op u. Ten sal u nijet smerten.
Schuijst het quaet. Naer die goede paden vlijt.
Ende leert van Mij. Teghen alle vals beraden strijt.
Want Ick ben sachtmoedich ende ootmoedich van herten.
Ghij sult u selven in ruste vinden sonder looze pertten.
Neemst Mijn jock op u; gheen murmeratie en sticht.
Want Mijn jock is soet ende Mijnen last is licht.

Hierna gaat Christus zitten en begint het spel. De openingsmonoloog staat betrekkelijk los van de toneeltekst: de verlosser spreekt over de hoofden van de joodse geleerden tot de omstanders. Het is een scène die een tableau-achtig karakter heeft.⁵⁸ De opening wordt gevolgd door een dialoog van een schriftgeleerde, een farizeeër en een kenner van de joodse wet. Deze dialoog heeft de vorm van een rondeel met de terugkerende versregels (in vertaling): *Gij, raadsheren van de synagoge, welk wijs inzicht hebt gij overwogen?* Het volledige rondeel luidt:

Cristus zidt neer ende een phariseus spreeckt:

Ghij, meesters van der sinagoghen,
wat wijsheijt hebt ghij in uwen raedt?

Een doctor in der wet spreeckt:

Deur deesen Jhesum worden wij bedrooghen,
ghij, meesters van den sinagoghen.

Eenen scriba spreeckt:

Om hem te beschaemen moeten wij ons pooghen,
oft wij verliesen alle onsen staet.

Eenen phariseus spreeckt:

Ghij, meesters van den sinagoghen,
wat wijsheijt hebt ghij in uwen raedt?

Aan het slot van het spel staat eveneens een dialoog, in dit geval tussen twee joden. Ook deze tweespraak heeft de rondevorm, met de refreinregels:

Ontbeijt, wat wonder is hier bedreeven!
Ons meesters zijn wech ghelopen al beschaempt.

Taal en verantwoording

De taal van dit korte spel vertoont weinig specifieke kenmerken die ondubbelzinnig naar een bepaalde achtergrond of lokatie wijzen. Het is een taal die, in de woorden van Van der Laan, sterk lijkt op 'de woordvoorraad van de uiteraard door het Zuiden beïnvloede conventionele Rederijkerstaal'.⁵⁹ Een aantal elementen wijst op West-Vlaamse en zogenaamde kustmiddenlandse vormen. Een West-Vlaamse vorm is *bediet*. Zo ook *onreene* (in rijmpositie met *steene*). Voor de umlautvorm van *ô* wordt *ue* gebruikt, bijvoorbeeld in *duer* en *Jueken*. De vorm *lest* (laatst) is als dialectvorm nog in het West-Vlaams en Zeeuws bekend.⁶⁰ Dit geldt ook voor *bringen* (brengen) en *verbij* (voorbij).

Perten is een voorbeeld van een vorm waarin de *a* voor *r* + consonant in *e* verandert. Uitsluitend verkleinwoorden op *-ken* komen voor: *vrouken*, *Jueken*. Deze vorm van het verkleinwoord komt overigens algemeen in Noord-Nederlandse rederijkerstaal voor. Franse invloeden, typerend voor rederijkerstaal, zijn: *juge*, *certeijn*, *gracie*, *messuijs*, *confuijs*. De vorm *worpe* is opvallend voor *werpe*. Van Loey wijst in dit geval met nuances op een Hollandse achtergrond.⁶¹ Curieuze vormen zijn verder *steen* (steni-

gen) en *schuijt* (schuwt), maar ook hier kunnen geen duidelijke conclusies aan verbonden worden.

Typerende verschijnselen voor het West-Vlaams en Zeeuws zoals het wegvallen van de *h* in beginpostie komen niet voor. De *oi* in *oick* (42) schijnt een meer oostelijke vorm te zijn, maar komt in archiefstukken uit Middelburg zeer frequent voor. In *mijnen last* zien we een accusatiefvorm in subjectpositie; dit is niet ongebruikelijk in Zuid-Nederlandse teksten, maar heeft weinig onderscheidende betekenis ten opzichte van de taal van andere gewesten. Vergelijk ook *Deesen propheet doet ons groot quaet*. Opvallend is dat in de tekst nogal vaak een *p* ingevoegd wordt tussen een *m* en een dentale slotconsonant: *compt*, *beschaempt*.

Aan het slot van het handschrift schrijft Adolphus van Lare dat het spel 77 *regulen* lang is. Dat klopt precies als inleiding, aanwijzingen, namen van personages en dergelijke niet geteld worden en de telling beperkt wordt tot de gesproken toneeltekst. Bij het vaststellen van de tekst is afstand genomen van deze 77 *regulen* door het commentaar, de regie-aanwijzingen, de personages te nummeren en de regellengte van de speeltekst aan te passen aan het hedendaagse gebruik. Toneelaanwijzingen en regiecommentaar zijn gecursiveerd, evenals de aanduiding voor de personages.

Waar nodig zijn hoofdletters en leestekens aangebracht overeenkomstig het huidige gebruik. De naam van Christus en de pronominale aanduiding voor Hem zijn met hoofdletters geschreven. De Griekse afkorting *Xp̄s* (61, 72 en 79) werd volgens de elders in de tekst voorkomende spelling opgelost tot *Cristus*. Andere afkortingen zijn voluit geschreven. Het handschrift is op dit punt inconsequent. Zo wordt de ene keer wel en de andere keer niet een afkorting geplaatst boven het onbepaalde lidwoord. Tekstcorrecties worden niet verantwoord in noten: ze blijken uit de bijlage van de diplomatische tekst en de afdrukken van de archieffoto's.

Oncofley op sacramente d'ay
 Egenley d'ay lasariß _____ 18
 en criden _____ 18
 van standert in kersß te drage _____ 18
 twee kamm'g m' d'elken _____ 18
 ten onb'te ij kamm'g m' d'elken _____ 18
 vanden onb'te sond' wijng v' d'el _____ 18
 Oncofley op omganc d'ay
 Inden eerstey van d'roet m' d'elken
 te d'elken m' d'elken geyng _____ 18
 van ij m' d'elken st'elken te d'elken st'elken
 tot nonse tot d'elken _____ 18
 voort pamp' d'elken st'elken _____ 18
 d'elken lasariß geyng _____ 18
 d'elken criden _____ 18
 van standert in kersß te drage _____ 18
 van d'roet d'roet te d'elken _____ 18

Vertaling van de tekst

Dit is het processiespel dat men altijd te Middelburg speelt op de processiedag, drie weken na Pinksteren en elf dagen na Sacramentsdag.

Het moet gespeeld worden door de drie jongsten van het gilde van de barbiers die hun winkel binnen het stadsgebied hebben en de jongste van Arнемuiden. Altijd moet de jongste, waar hij ook woont, God zijn, wat duidelijk blijkt uit het privilege, dat ons door de heren van deze stad verleend is.

Christus staande op de wagen tot de schriftgeleerde, farizeeër en wetsgeleerde.

Christus:

Kom allen tot Mij die moe en beladen zijn,
Ik zal u troost geven door mijn grote genade.
Neem mijn juk op, het zal u niet zwaar vallen.
Vermijd het kwade. Vlucht naar de goede wegen.
Leer van Mij. Strijd tegen alle valse raadgevingen.
Want Ik ben zachtmoedig en ootmoedig van hart.
Gij zult uzelf zonder valse listen in vrede vinden.
Neemt mijn juk op, zonder morren,
want mijn juk is zoet en mijn last is licht.

Christus gaat zitten.

Farizeeër:

Gij, raadsheren van de synagoge,
welk wijs inzicht hebt gij overwogen?

Jurist:

Door deze Jezus worden wij bedrogen,
Gij, raadsheren van de synagoge.

Schriftgeleerde:

Wij moeten ons inspannen om hem te schande te maken,
anders verliezen wij allen onze positie.

Farizeeër:

Gij, raadsheren van de synagoge,
welk wijs inzicht hebt gij overwogen?

Doctor:

Deze profeet doet ons veel kwaad.
Als we niet oppassen gaan we te gronde.

Kritische tekst

Dit is het omgaende spel dat men speelt altijd op den ommegancxdach binnen Middelburch, drij weecken naer sinxen ende elf dagen naer sacramentsdach. Ende moet ghespeelt weesen bij den drij joncxsten van den ambachte van den barbiers, winckel houdende binnen der stadt, ende een, de joncxste, op Armuijden.

Dies moet altijd de joncxste, waer hij woont, godt weesen, uutwijsende onse privilege ons bij den heeren deeser stadt verleent.

Cristus staende in den waghen spreekt totten scriben phariseen ende doctoren:

Compt tot Mij alle die moede ende beladen zijt,
Ick sal u vertroosten uut mijnen ghenaden wijt.
Neempt mijn jock op u. Ten sal u nijet smerten.
Schuijt het quaet. Naer die goede paden vlijt.
Ende leert van Mij. Teghen alle vals beraden strijt.
Want Ick ben sachtmoedich ende ootmoedich van herten.
Ghij sult u selven in ruste vinden sonder looze perten.
Neempt Mijn jock op u; gheen murmeratie en sticht.
Want Mijn jock is soet ende Mijnen last is licht.

Cristus zidt neer ende een phariseus spreekt:

Ghij, meesters van der sinagoghen,
wat wijsheijt hebt ghij in uwen raedt?

Een doctor in der wet spreekt:

Duer deesen Jhesum wordden wij bedrooghen,
ghij, meesters van den sinagoghen.

Een scriba spreekt:

Om hem te beschaemen moeten wij ons pooghen,
oft wij verliesen alle onsen staet.

Een phariseus spreekt:

Ghij, meesters van den sinagoghen,
wat wijsheijt hebt ghij in uwen raedt?

Een doctor spreekt:

Deesen propheet doet ons groot quaet.
En zien wij nijet toe, wij gaen verlooren.

Schriftgeleerde:

Hé, ik heb een plan bedacht
dat hem weldra zwaar zal vallen.

Farizeeër:

Wat, zal hij dan te schande gemaakt worden?

Schriftgeleerde:

Jazeker,
want hij leert het volk openlijk,
en wij hebben hem ook dikwijls horen verkondigen
dat hij niet gekomen is, dat is duidelijk,
om de wet van Mozes te ontbinden,
maar om die na te leven en te vervullen.
We zullen hem samen deze vrouw gaan brengen, die op overspel betrapt
is, en dan zijn mening vragen,
of hij deze vrouw vergiffenis schenkt,
of dat men haar vanwege haar misdaad moet stenigen?
Moet men haar stenigen, dan wordt de barmhartigheid buitenspel gezet.
Schenkt hij haar vergiffenis, dan breekt hij de wet van Mozes.
Zo wordt hij hoe dan ook te schande gezet.

Doctor:

Laten we dan zijn mening peilen
of men deze vrouw moet stenigen of niet.

Farizeeër:

Hé, ik zie de profeet!

Christus staat nu op en ze gaan met de vrouw naar Hem toe.

Doctor:

Mooi zo!
Laten we zonder dralen met hem gaan praten.

Meester, die ons de wet van Mozes verklaart,
wij brengen u hier een gevangene, een vrouw
die een misdaad heeft begaan. Voldoe aan onze vraag
of men haar snel stenigen moet
vanwege haar overspel?
Zal vergiffenis of foltering haar deel zijn?
Wij maken u tot rechter in dit misdrijf.

Eenen scriba spreekt:

Hola, ick heb eenen raet gheschooren,
die hem eerlanck sal vallen swaer.

Een phariseus spreekt:

Hoe? Zal hij dan beschaemt zijn?

Eenen scriba spreekt:

Ja, hij, voorwaer,
want hij leert het volck int openbaer.
Wij hebben hem oick dickwijls hooren preecken,
dat hij nijet ghecome es, dats claer,
om Moijses wet te breecken,
maer die te onderhouden ende te vervullen.
Dus gaen wij tesamen ende wij sullen
dit vrouwen voor hem bringen, in overspel vonden,
ende vragen zijn advijs tot deeser stonden,
oft hij dit vrouwen wil gracie verleenen,
oft dat men se duer haer misdaet sal steenen.
Sal men se steenen, soe is barmharticheijt buijten geset.
Gheeft hij se gratie,
soe breeckt hij Moijses wet.
Aldus wordt hij beschaemt in allen hoecken.

Een doctoer spreekt:

Laet ons dan zijn meeninghe gaen ondersoecken,
oft men dit vrouwen sal steenen oft nijet.

Een phariseus spreekt:

Hola, ick zie den propheet!

Hier staet Cristus op ende se gaen tot Hem met het vrouwen.

Een doctor spreekt:

Dat is goed bediet!
Wij willen hem gaen spreekken ongelet.
Meester, die ons verclaert Moijses wet,
wij bringen u hier een vrouwen, ghevanghen,
die misdaen heeft. Blust ons verlangen,
oft men se sal moeten steenen snel
ende dat om haer overspel?
Zal haer gratie ghebueren ofte ghequel?
Wij maecken u juge op dit messuijs.

Nu buigt Christus zich voorover en schrijft in het zand, terwijl allen zeggen:
Nooit waren we zo in de war.

Daarna neemt de schriftgeleerde het woord.

Schriftgeleerde:

Uw fraaie tekens stichten hier verwarring,
maar het volk heeft grote behoefte aan uw leer.
Zeg ons of zij het verdient gestenigd te worden
ter afschrikking van haar onreine overspel?

Hier richt Christus Zich op en spreekt tot hen allen.

Christus:

Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen!
Daartoe is de wil van mijn vader in staat.

Nu lopen zij allen weg en laten de vrouw alleen voor Christus staan.

Christus (tot de vrouw):

Vrouw, waar zijn zij allemaal
die u bij Mij aangeklaagd hebben?

De vrouw (knielt voor Christus):

Eerwaardige Profeet ze zijn weg,
weg gegaan vol schaamte.
Gezegend zij het uur waarop U hier kwam.
Gezegend zij de Moeder die U droeg.
Gezegend zij U die mijn schande
nu geheel hersteld heeft.

Christus (tot de vrouw):

Vrouw, ga in vrede en zondig niet meer!
Ik vergeef uw misdaad volledig.
Volg mijn raad, hoed u voor alle kwaad.
Mijn almachtige Vader
zal diegenen met vergeving vol liefde behandelen
die hier met vrede in liefde wandelen.

Een jood:

Kijk eens, wat een wonder is hier verricht!
Onze raadsheren zijn vol schaamte weggelopen.

Hier buijcht Hem Cristus neder ende scrijft in der eerden.

Altesamen seggende:
noijt soe confuijs.

Eenen scriba spreeckt daernaer alleene:
Dijn perfecte teecken en doen hier abuijs,
maer het volck verlanct zeere naer u doctrine.
Zeght oft zij waerdich is gesteent te zijne
om te schuwen haer overspel onreene?

Cristus spreeckt. Hier recht Hem Cristus op ende seijt tot hen allen:
Die sonder sonde is, die worpe den eersten steene.
Dat vermach den wille van mijnen Vadere.

Hier loopen zij alle wech ende laeten het vrouwen alleene voor Cristum staen.

Cristus spreeckt tot dat vrouwen:
Vrouken, waer zijn sij alle gadere
die u beclaecht hebben voor Mij?

Vrouken knielende spreeckt tot Christum:
Eerweerdighe propheete, zij zijn verbij
ende wech gheleeden, al beschaemt.
Ghebenedijt zij die ure dat Ghij hier quaemt,
ghebenedijt zij die Moeder die U droech,
ghebenedijt zijt Ghij die mijn ongevoech
ghebetert hebt al nu ten stonde.

Cristus spreeckt tot tvrouken:
Nu gaet, vrouwen, in paijse, wacht u van sonden!
Ick vergeve alle uwen misdaet.
Doet mijnen raet, schuijt alle quaet.
Mijnen Vader in den hoechsten staet
zal se met gratien zoetelijck handelen
die hier met vreden in liefden wandelen.

Nu spreeckt een Jueken:
Ontbeijt, wat wonder is hier bedreeven!
Ons meesters zijn wech gheloopen al beschaempt.

Een andere jood:

Vanwege dat wat hij in het zand heeft geschreven.
Kijk eens, wat een wonder is hier verricht!

De eerste jood:

Al hun overwegingen heeft hij tot niets verpulverd
en hij blijft tot in eeuwigheid zonder schande.

De tweede jood:

Kijk eens, wat een wonder is hier verricht!
Onze raadsheren zijn vol schaamte weggelopen.
Maar dat hadden zij zich beslist heel anders voorgesteld.

Finis coronat opus. Dit spel telt 77 regels.

Adolphus van Lare heeft dit geschreven op 4 juni 1569.

Dander Jueken:

Nu des dat Hij in der eerden heeft gescreeven.
Ontbeijt, wat wonder is hier bedreven!

Deerste Jueken spreeckt wederom:

Al haren raet heeft Hij te nijete ghewreven
ende blijft inder eeuwichheit ongeblaemt.

Tweede Jueken spreeckt lest:

Ontbeijt, wat wonder is hier bedreeven!
Ons meesters zijn wech ghelopen al beschaemt.
Maer zij haddent certeyn al anders gheraemt.

Finis coronat opus. Dit spel is lanck 77 regulen.

Adolphus van Lare me scripsit anno 1569 die vero 4 mensis junij.

Noten

- 1 Bij het onderzoek van dit spel is veel werk verricht door studenten van de leraarenopleiding (MO-B) van de Hogeschool Rotterdam: Ria Bos, Piet Hoogland en Marijke Smulders. Ik dank de *Voortgang*-redacteuren Marijke Spies en Johanna Stouten die kritische opmerkingen bij een eerdere versie van de tekst maakten en Marijke van der Wal die haar oog liet gaan over de taal van het spel.
- 2 A.A. Fokker, 'Losse Bladen uit de geschiedenis van het chirurgijns-gilde te Middelburg.' In: *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 13, 1877, II, 333-372. Adriaan Abraham Fokker (1810-1878) was arts te Middelburg en inspecteur voor het geneeskundig staatstoezicht in Zeeland. Fokker had veel nevenfuncties (directeur Gasthuis, docent aan de Geneeskundige School) en een brede belangstelling voor de kunsten en wetenschappen.
- 3 Fokker schrijft *Van Laere*, in het vervolg *Van Lare*.
- 4 D. Schoute, 'Uit boeken die verloren gingen'. In: *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde*, 85 (1941), 332-372. Zie voor Schoute: dr. J.Z.S. Pel, 'De vestiging van de eerste medische specialisten in Middelburg I (dr. Dirk Schoute).' In: *Zeeuws Tijdschrift* 31 (1981), 4, 118-123.
- 5 Archief Handschriften, nr. 905, in Rijksarchief Zeeland Middelburg. Het originele rekeningenboek is volgens aantekeningen van Schoute bij het afbeelden tot de helft verkleind.
- 6 Hummelen 1968:150, register nr. 2 08. Vergelijk ook Ramakers 1996. De uitgave beoordeelde Meertens (1943:134, n.75) als 'niet feilloos'.
- 7 Ramakers 1996:372-372.
- 8 Van Andel 1947:41 heeft behalve bij Schoute (1916) nergens iets vergelijkbaars gevonden.
- 9 Ramakers 1996:335.
- 10 Caspers 1992:45-69.
- 11 Ramakers 1996:1, waarop ook wat volgt berust.
- 12 In de ordonnantie van de schrijnwerkers (1521) wordt de Heilige Kruisprocessie de *grooten Ommegange* genoemd (Unger 1931, III, no. 485, p. 297).
- 13 Ramakers 1996:10. In Middelburg speelde de sacramentsdag een cruciale rol: op die dag werd van elk gilde een nieuwe deken gekozen. Ook verder worden veel activiteiten in bestuur en plichten gerelateerd aan deze kerkelijke hoogtijdag.
- 14 Ramakers 1996:62.
- 15 Bij het bezoek van Karel V aan Middelburg in 1517 kregen de Gortstraat en de bewoners van de Wal de tweede en derde prijs voor het organiseren van feestelijkheden.
- 16 Ramakers 1996:68.
- 17 Ramakers 1996:2.
- 18 Margy & Caspers, dl. 2; 1998:185 e.v.
- 19 Hummelen 1968:154; vergelijk ook blz. 188, waar het 3F betreft: 6 wagenspelen van Jan vanden Kiele met als inhoud de eerste zes hoofdstukken van de Openbaringen van Johannes.
- 20 Ramakers 1996:359,371.

- 21 W.H. Th. Knippenberg & Frans Oudejans, *Katholieke Woordenboek*, Amsterdam-Brussel: Thomas Rap [z.j.]. s.v. *Sacramentsdag*. Zie ook: *De Katholieke Encyclopedie*, tweede druk. (25 dln). Amsterdam-Antwerpen, 1949-1955.
- 22 Er is hiervoor geen archivalische bron. Het verhaal berust volledig op De Stoppelaar 1885:121: de details pleiten voor het waarheidsgehalte, dat wil zeggen van de archiefgegevens, uiteraard niet van de relikwie. Over deze relikwie e.d. geen referentie in Margy & Caspers 1998. Uit Ungers archiefdocumenten krijgt men de indruk van een (volledig) kruis.
- 23 Pinksteren viel in 1444 op 31 mei; Sacramentsdag op donderdag 11 juni en elf dagen later zou daarom maandag 22 juni zijn. Voor de datum van 26 juni: Kesteloo, 5 (2), 1881:215; Van Dijk 1989:88.
- 24 Unger 1923-1931, I, no. 626, p. 537, noot bij een besluit van 10 mei 1567. Elders geeft Unger (dl. III, no 825) noot 5 bij een ordonnantie op het pakken van den haring (d.d. 6 aug.) dat Heylich Cruysdach op 14 sept. zou zijn.
- 25 De Stoppelaar 1885:124.
- 26 De Stoppelaar 1885:117. Behalve Tanneken Hubregtse is er voor een latere ommegang een overspelig stel geattesteerd.
- 27 Unger 1923-1931, dl. 1, no. 608, p. 526.
- 28 Van Dijk 1989:87; Unger 1923-1931, dl. II, no. 189, p. 110. Abbreviaturen in de citaten uit Kesteloos excerpten en De Stoppelaars citaten zijn stilzwijgend opgelost.
- 29 In *qstenaere* zal een afkortingsteken vergeten zijn door de schrijver of door Kesteloo.
- 30 Vergelijk diverse gegevens bij Kesteloo 1881:219; evenzeer een curieuze voordracht die de gemeentesecretaris van Middelburg, De Stoppelaar, hield op het Taal- en Letterkundig Congres in zijn stad in 1872. De Stoppelaar had daarbij de volledige archieven tot zijn beschikking. Uit zijn opsomming blijkt duidelijk dat het feest op Sacramentsdag in de stad vermaard was: 'De gansche poortერი met gilden en schutterijen, met geestelijkheid en magistraat aan het hoofd, nam daaraan deel en zóó groot was de vermaardheid [...] dat van alle zijden dichters en kunstenaars [...] naar Middelburg togen.' Zo vermeldt De Stoppelaar optredens van Willem van Hillegaertsberch in 1396, 1399, 1403 en 1404.
- 31 Deze gegevens bij Kesteloo (1881:215), op wiens excerpten van de verloren stadsrekeningen we moeten afgaan, maar ze worden bevestigd door De Stoppelaar 1885:122; Kesteloos tekst suggereert hier dat in dat jaar de Heilig Kruisprocessie plaats vond op 26 juni. Toch schijnen ook eerder wel uitgaven voor te komen; wellicht is het juist te zeggen dat de stedelijke magistraat in 1444 voor het eerst groepen en organisaties heeft beloond. De Stoppelaar (1885:114) zegt dat de schuttersgilden voor het eerst op 10 juni 1462 een stedelijke instructie krijgen voor de ommegang, weliswaar met de passus *also zij gewoonlick zijn*. Een afzonderlijk *ghilde vande heijlighe cruce te Westmonster*, belast met het beheer der offeranden onder meer, heeft een instellingsordonnantie van 18 juni 1441. Een en ander wijst toch op een traditie uit die periode.

- 32 Meertens (1943:132, n. 44) citeert uit *Die excellente cronike van Vlanderen* (1531) een beschrijving van een boom van Yesse in Brugge in een pantomime ter gelegenheid van de *incomste* van Philips van Bourgondië: 'te wetene een persoon liggende te bedde, ende huylt hem spruytende eenen grooten boom up elcken tack sittende een cleen kindekin in witte ghecleet ende met een crone up thoof, ende Maria inden middel'. Deze pantomime, die berust op de Messiaanse profetie in Jesaja 11:1,10, lijkt sterk op het blazoen van de Middelburgse rederijkerskamer. Uit de liggende persoon van Jesaja groeit een boom en op de takken zit rechts de Heilige Anna en links Maria. In de kruin van de boom zit het Christuskind met de wereldbol (zie Meertens 1943:134, n. 80).
- 33 Unger 1923-1931, dl. III, no. 470, p. 275.
- 34 Unger 1923-1931, dl. III, no 474 (p. 283-284) met een opsomming van de kosten die het chirurgijngilde maakte op 'sakermendachen' en op 'die nomgandache'.
- 35 Unger 1923-1931, dl. III, no. 487, p. 299.
- 36 Unger 1923-1931, dl. I, no. 608, p. 526:
- (1) *Is by ghemeen en voyse van mijn voorscr. heeren geaccordeert, dat dambachten, die ghewillelike sullen willen speelen henluyden speelen in den ommeganck toecomende, sullen dat moeghen doen, ende zal de stat henluyden bescheyncken een yghelike, naedat zy fraist uuyt sullen comen; ende donwillighe ambachten sullen hen meyghen deporteren van speelen.*
- (2) *Is hierenboven met ghemeen en voyse van mijn heeren voorscr. gheconsenteert de retorijcke (te geven) vijf ende twintich Car. guldenen tot den oncosten, die syluyden doen sullen dezen toecommenden ommeganck int speelen van tMeyespel boeven de costen van der stellayge te stellen; dies sullen sy henluyden gereet maeken henluyden personaigen, gecleet zijnde, te monstere op de stellaye, ten tyde als de processie van den ommeganck ommegaen zal, ende sullen ghereet moeten weesen te speelen op den Dinsendage nae den Ommeganckdach.*
- Zie voor Meispelen: De Bock 1958:84-103.
- 37 Unger 1923-1931, dl. I, no. 213, p. 229-230.
- 38 Ook in het privilege van 1514 wordt gesteld dat zij *gehouden zijn op Sacramentsdach ende Ommeganckdach te spelen den ommeganck ende processie in ordinancie te helpen stellen ende onderhouden* (Unger 1923-1931, dl. I, no 98, p. 154).
- 39 Van Vloten 1873.
- 40 Unger 1923-1931, dl. I, no. 626, p. 537; hierbij de correctienoot dat Sacramentsdag dat jaar op 29 mei 1567 viel. De aanvulling van 7 juni 1567 heeft dan uitsluitend betrekking op de Ommeganckdag.
- 41 Unger 1923-1931, dl. I, no. 226, p. 240. De Stoppelaar (1885:115) weet dat 'ook op den heiligen kruis dag het sacrament omgedragen werd'.
- 42 Op 5 juni 1568 wordt ten aanzien van de kruisprocessie wederom een besluit genomen maar de toon is mild: *dat van nu voortsaen alle ende yegelijcke ghilden, die afsetten en stellen sullen theylige cruyce binnen Westmonsterkercke, sullen geven tselve cruyce voor een aelmisse de somme van twee ponde en tien scfhellin-*

- gen] (...), *wel meer maer nyet min*. (Unger 1923-1931, dl. III, no. 849, p. 786-787).
- 43 Kesteloo II 1885:49 (91).
- 44 Kesteloo II, 1885:62 (104).
- 45 Unger 1923-1931, dl. III, no. 389, p. 193.
- 46 Kesteloo III, 1888:67 (323), waarschijnlijk tussen 1516 en 1531. Volgens het *WNT* (dl. XXIX, kol. 1364) is de *zweetende ziekte* of zweetziekte een epidemische dodelijke ziekte die in de 15e en 16e eeuw heerste.
- 47 Kesteloo plaatste hier reeds 'sic' achter; het is natuurlijk een verschrijving voor 'meer'.
- 48 In een jaarrekening van het bakkersgilde wordt betaald voor *de paerde, daer Herodes op reet in den ommeganck* (Unger 1923-1931, dl. III, no. 668, p. 583-584).
- 49 Kesteloo IV, 1891:69-71.
- 50 Veel elementen zijn traditioneel. Vergelijk Ramakers (1996:435; bijlage 3 en 4) uit het Oudenaardse programma van figuren: Het ros beyaert en de vier Heemskinderen, Joris en de draak, Hubertus, Godelive, Herodes, Adam en Eva, Jezus wordt door de duivel op de proef gesteld, De boom van Isaï, de uittocht uit Egypte, de ondergang van Farao, Jezus en de overspelige vrouw.
- 51 Bij het bezoek van Karel V in 1515 worden de volgende uitgebeelde figuren genoemd: Adam en Eva in het paradijs, Intocht van David na zijn overwinning op Goliath, de scène uit 1 Samuel 15:1-44 met David, Nabal en Abigail, de scène uit 2 Samuel 20:1-22 waar Amasin door Joab vermoord werd. Op de hoek van de Giststraat werd gespeeld hoe Salomo zijn moeder naast zich doet plaatsnemen (1 Kon. 2:19-25). Vervolgens de scène waarin Joab in de tempel wordt vermoord, de scène met het Salomonsoordeel, het bezoek van de koningin van Sheba aan Salomo, de inname van Jeruzalem en de gevangenneming door Nebukadnezar van koning Jojakim en Daniël, een toneel waarin Balthazar zijn ondergang wordt voorspeld met een Bacchus-scène, Suzanna en de rechters, de scène waarin Darius Daniël wil dwingen Baäl te aanbidden (Van Dijk 1989:66).
- 52 De Stoppelaar verwijst naar een handschrift *Ordo servandus in processionibus*, waarin een afzonderlijke afdeling gewijd is aan het *Festo venerabilis Sacramenti Eucharistiae et in die circuitus civitatis Middelburgensis*. De route van de andere processie behoeft niet identiek te zijn aan de sacramentsprocessie zoals De Stoppelaar impliciet aanneemt. Het volgende berust op zijn tekst (1885:115-120).
- 53 Bij de Gortstraatpoort en het Schuttershof stonden stellages, al of niet voor tableaux-vivants. In de Noorderpoort stonden speelwagens opgeslagen. Kesteloo (I, 1881:45 (215)) noteerde voor 1449 dat wagen en gereedschappen die bij de processie gebruikt werden, werden gestald in een toren bij de Koepoort.
- 54 Meertens (1943:134 n. 76) is hier trouwens opvallend stellig: 'Zolang we geen aanwijzingen hebben voor het tegendeel, is er m.i. echter geen aanleiding om de woorden 'me scripsit' anders op te vatten dan als 'heeft mij gedicht'.

55 In het handschrift staat *die vero* 4 mensis Junij. De uitdrukking is voor verschillende zeergeleerde Latinisten raadselachtig: waarschijnlijk bedoeld Van Lare hier dat hij de tekst *naar waarheid* op 4 juni schreef.

De volgorde van de foto's van het handschrift in de *alba Schoute* (zie noot 5) geven geen uitsluitsel.

56 Unger (1923-1931, dl. III, no. 466, p. 267-1517) – uit de bepalingen betreffende chirurgijns (barbiers) gilde: *overmidts twist, die ghevallen sijn tusschen ons gild broeders van Armuyden ende ons om dat spel in den ommegane, soe heeft deken ende beleders metten ghemeene ambocht overenenghedraghen ende gheslote, dat den joncsten meester, wonende in Middelburche, sal draghen den standert altoes, ende voert die joncste naest dragen en kers, ende die joncste op Armuyden die andere kers, ende desen drie sullen is draghen binnen der stede en buten Sacramentesdache naer oud ghewonde. In den ommeganc sullen die twee naest die joncste spelen, ende daen sullen die deken die twee kerssen doen draghen op den ambocht cost, maer die joncste meester sal altoes die staendert draghen oft doen draghen van en vrymeester, want overmidts dat ic, meester Willem Hil Scotsman, den standaert niet en droech om die stadt salve metten lyve, hoewel dat ic en hurd op mijn cost, moeste nochten mijn hoofd int gilden scoot legghen, ende dat ambocht ghegheven twee tortsen van 4 pont was den outer sintae Cosma ende Damianus.*

Noot 2 hierbij van Unger: Achter in het rekeningenboek staat aangeteekend, dat 1550 Mei 20 bij sententie is vastgesteld: *als van nu voortan dat gehouden sullen wesen die drie joncste meesters, binnen Middelburch, standaert ende kaersen te draghen, sonder die van Armude te moyen, ende op den Omgancxsdach sullen ghehouden zijn die drie joncste binnen Middelburch te spellen ende die laest incommende op Armude.*

Hierbij gaat het om de vernieuwing in 1517 van bepalingen uit 1501, waarbij in 1550 aantekeningen zijn gemaakt. Dit brengt zowel de continuïteit aan het licht als de lichte aanpassingen.

57 Ramakers 1996:372.

58 Ramakers 1996:372.

59 Van der Laan 1938:xii.

60 Van Loey I, §25; 1969:31.

61 Van Loey II, § 14; 1971:20.

Bibliografie

Andel, M.A. van, *Chirurgijns, Vrije Meesters, Beunhazen en Kwakzalvers. De Chirurgijns-gilden en de practijk der heilkunde (1400-1800)*. Amsterdam 1947.

Beadle R., *The York plays*. London 1982.

Bock, Eug. de, *Opstellen over Colijn van Rijsssele en andere rederijders*. Antwerpen 1958.

Caspers, C.M.A. *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de Late Middeleeuwen*. Leuven 1992.

- Dijk, N.G.M. van, *Openbare feesten en volksvermaak in Middelburg, za. 1365-1574*. [ongepubl. doctoraalscriptie VU Amsterdam] [Baarn 1989].
- Fokker, A.A., 'Losse Bladen uit de geschiedenis van het Chirurgijns-gilde te Middelburg'. In: *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 13-II (1877), 333-372.
- Hummelen, W.M.H., *Repertorium van het rederijkerstoneel 1500-1620*. Assen 1968.
- Kesteloo, H.M., *De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1600*. (dl. 1: 1365-1449; dl. 2: 1450-1490; dl. 3: 1500-1549; dl. 4: 1550-1600) Middelburg 1881-1902.
- Laan, N. van der, *Uit het archief der Pellicanisten. Vier zestiende-eeuwse esbatementen*. Leiden 1938.
- Loey, A. van, *Middel-nederlandse spraakkunst*. (dl. I. Vormleer) Groningen 1669. (dl. II. Klankleer) Groningen 1971.
- Margy, O.J. & C.M.A. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*. (2 dln) Amsterdam/Hilversum 1998.
- Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943.
- Pleij, H., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen*. Amsterdam 1991.
- Ramakers, B.A.M., *Spelen en figuren, toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne tijd*. Amsterdam 1996.
- Schoute, D., *Schets van het Middelburgsche chirurgijns-gilde*. Middelburg 1915.
- Schoute, D., *De levensloop van een ziekenhuis. Geschiedenis van het gasthuis te Middelburg*. Middelburg 1916.
- Schoute, D., 'Uit boeken die verloren gingen'. In: *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 85 (1941), 332-372.
- Stoppelaar, G.N. de, *Het schuttengilde van den edelen handboog, confrérie van St. Sebastiaan te Middelburg*. [Middelburg 1885(?)]
- Unger, W.S., *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den Landsheerlijken tijd*. (3 dln). (Rijksgeschiedkundige Publikaties; Grote serie 54 (1923), 61 (1926), 75 (1931). 's-Gravenhage 1923-1931.
- Vloten, J. van, *Onderzoek van 's Koningswege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566 en 1567*. Werken Historisch Genootschap. Nieuwe reeks 18. Utrecht 1873.

En is ghet amgaderd' spelt datmen speltet al
 opden omvanger dat binn' in de d'ere of der wille
 nate smelt' in het d'ag' nate. Sacrament' d'ag
 in mo'it ghespelt' nate' by den der Tempel' van
 ambassade' vandy d'arbit'rom'ckit' hond' de binn'
 • Die stadt' by den der Tempel' op arm' den d'it' mo'it
 allet' de Tempel' waer' hi woont' godt' nate'
 roet' ro'j' send' onse' p'nt'ille' on' den' h'et' d'ast'
 stadt' v'c'ent'

En istad' stadt' in den' wagg' sp'eltet
 telt' in' s'et' in' phari's' in' d'oct'or'

Compt' tot' my' allet' die' mo'it' in' b'ed'ing' zyt
 t'ek' s'et' v' d'oct'or' roet' my' d' g'het' nate' roet'
 nate' my' t'ek' op' v' t'et' s'et' v' my' t'et' s'et'
 s'et' g'et' g'et' nate' d'et' godt' p'ad' v' l'yt'
 in' l'et' v' my' t'et' g'et' allet' v' d'et' b'et' d'et' s'et'
 roet' nate' s'et' mo'it' in' s'et' mo'it' v' g'et'
 g'et' s'et' v' s'et' in' t'et' v' d'et' s'et' lo'op' p'et'
 nate' my' t'ek' op' v' g'et' my' t'et' d'et' in' t'et'
 roet' my' t'ek' is' s'et' in' my' t'et' l'et' is' t'et'

En istad' zide' nate' in' t'et' phari's' sp'eltet

En m'et' s'et' v' d'et' s'et' in' g'et'
 roet' ro'j' s'et' g'et' g'et' in' nate' t'et'

En d'et'or' in' d'et' roet' sp'eltet

D'et' d'et' s'et' t'et' s'et' word' ro'j' d'et' d'et' s'et'
 g'et' m'et' s'et' v' d'et' s'et' in' g'et'

En s'et' s'et' sp'eltet

En h'et' t'et' b'et' s'et' mo'it' ro'j' on' p'et'
 oft' ro'j' v' d'et' s'et' allet' on' s'et' t'et'

En phari's' sp'eltet

En m'et' s'et' v' d'et' s'et' in' g'et'
 roet' ro'j' s'et' g'et' g'et' in' nate' t'et'

Bijlage 1

Transcriptie van de tekst

- 1 Dit is het omgaende spel datmen speelt altijd
opden omeganx dach binnen middelburch drij weecken
naer sinxen *ende* elf dagen naer sacraments dach
ende moet ghespeelt weesen bij den drij joncxsten vanden
5 ambachte vanden barbiers winckel houdende binnen
der stadt *ende* een de joncxste op armuijden dies moet
altijt de joncxste waer hij woont godt weesen
uut wijsende onse previlege ons bijden heeren deeser
stadt *verleent*
- 10 Cristus staende in den waghen spreeckt
totten scriben phariseen *ende* doctoren
Compt tot mij alle die moede *ende* beladen zijt
Ick sal u *vertroosten* uut *mijnen* ghenaden wijt
neemt mijn jock op u ten sal u nijet smerten
- 15 schuijt het quaet naer die goede paden vlijt
ende leert van mij teghen alle vals beraden strijt
want ick ben sachtmoedich *ende* ootmoedich van herten
ghij sult u selven in ruste vinden sonder looze perten
neemt mijn jock op u gheen murmuratie en sticht
- 20 want mijn jock is soet *ende* mijnen last is licht
Cristus zidt neer *ende* een phariseus spreeckt
Ghij meesters vander sinagogen
wat wijsheijt hebt ghij in uwen raedt
Een doctor inder wet spreeckt
- 25 Duer deesen Jhesum wordden wij bedrooghen
ghij meesters vanden sinagoghen
Een schriba spreeckt
Om hem te beschaemen moeten wij ons pooghen
oft wij verliesen alle onsen staet
- 30 Een phariseus spreeckt
Ghij meesters vanden sinagoghen
wat wijsheijt hebt ghij in uwen raedt

Ey doctor spreekt
 D'as hy propheet doet ontgroot g'nact
 In zien wij niet toe wij gah tot looren

Ey scriba spreekt
 Hela ne heb' den ract ghescheerd
 Die hy en canck sal vullen sion

Ey pharis'us spreekt
 Hoe zal hy day beschaint zijn

Ey scriba spreekt
 Ja hy voorwaer
 Want hy liet het volck mit openbaer
 Wij hebben hy enck d'ick wijlen hoorde preken
 Dat hy niet ghescomen is dat d'elcke
 om myn sijn roet te breken
 maer die te ontschenden en te vullen
 D'el' gah wij te sams in wij sulen
 Dit vronken voor hem bringe in ontspeet vonden
 In vragen zijn ad'm' tot d'el' se stonde
 oft hy die vronken roet gracie verleen
 oft datmen so d'el' hant mi staet sal stien
 salme so stien so d'el' barmhertichs bint geset
 gheeft hy se gracie so d'el' heet hy mo' so' more
 aldus wordt hy beschaint in allen hoeken

Ey doctor spreekt
 Laet on' d'ay zijn mettinghe' gah onder soeken
 oft hy dit vronken sal stien oft mijn

Ey pharis'us spreekt
 Hela ne zie' den propheet

Ey doctor spreekt | hier staet op d'el' gah toe
 hem mit het vronken

Dat is goet bedien

Wij willen gah gah spreken onse
 d'el' ons d'el' more mon' so' roet

- Een doctor spreekt
Deesen propheet doet ons groot quaet
35 en zien wij nijet toe wij gaen *verlooren*
Eenen scriba spreekt
Hola ick heb eenen raet gheschooren
die hem eer lanck sal vallen swaer
Een fariseus spreekt
40 Hoe zal hij dan beschaemt zijn
Eenen schriba spreekt
Ja hij voorwaer
want hij leert het volck int openbaer
wij hebben hem oick dickwijls hooren preecken
45 dat hij nijet ghecomen es dats claer
om moijses wet te breecken
maer die te onderhouden *ende* te *vervullen*
dus gaen wij te samen *ende* wij sullen
dit vrouken voor hem bringen in overspel vonden
50 *ende* vragen zijn advijs tot deeser stonden
oft hij dit vrouken wil gracie verleen
oft datmense duer haer misdaet sal steenen
salmense steenen soe is barmharticheijt buijten geset
gheeft hijse gratie soe breeckt hij moijses wet
55 aldus wordt hij beschaemt in allen hoecken
Een doctoer spreekt
Laet ons dan zijn meeninghe gaen onder soecken
oftmen dit vrouken sal steenen oft nijet
Een phariseus spreekt
60 Hola ick zie den propheet
Een doctoer spreekt
hier staet *Xp̃o* op *ende* se gaen tot
hem met het vrouken
Dat is goed bediet
65 wij willen hem gaen spreecken ongelet
Meester die ons *verclaert* moijses wet

My coninc v gae my vrouk v geyninghen
 die mi sijn reecht en sijn ons vercangen
 oft men se sal moeten stercken in te
 en dat om gae onse spel
 zae hae gratis ghebruyke ofte ghegheue
 veyn matckey v enge op dit messinghe

hier by en sijn op in de veyn
 in de veyn

Alsoe sijn saggende noyt se coninc

En scriba sprekt dat nae alleme
 Dijn perfectie tuchting doch hae abij
 maer het volck selanck gheen nae v doctum
 zuygt oft zij waerdig is gestent te zyne
 en te sijn veyn hae onse spel onse

Christus sprake hier recht sijn op op v sijn
 tot sijn allen

Die sonde sonde is die veyn doch alle sijn sijn
 dat veyn sijn veyn veyn veyn

Christus sprekt hier loophen sijn allen veyn
 tot dat veyn

veyn veyn veyn sijn allen gade
 die veyn veyn veyn

veyn veyn veyn sprekt tot veyn
 veyn veyn veyn veyn veyn
 veyn veyn veyn veyn veyn
 veyn veyn veyn veyn veyn
 veyn veyn veyn veyn veyn
 veyn veyn veyn veyn veyn

Christus sprekt tot veyn
 veyn veyn veyn veyn veyn
 veyn veyn veyn veyn veyn

- Wij bringen u hier een vrouwen ghevanghen
die misdaen heeft blust ons verlangen
oftmense sal moeten steenen snel
70 *ende* dat om haer over spel
zal haer gratie ghebueren ofte ghequel
wij maecken u jage op dit messuijs
hier buijcht hem *Xp̃s* neder *ende* scrijft
inder eerden
- 75 Altesamen seggende noijt soe confuijs
Eenen scriba spreeckt daer naer alleene
Dijn perfecte teecken en doen hier abuijs
maer het volck *verlanckt* zeere naer u doctrine
zeght oft zij waerdich is gesteent te zijne
80 om te schuwen haer overspel onreene
Cristus spreeckt / hier recht hem *Xp̃s* op *ende* seijttot hen allen
Die sonder sonde is die worpe den eersten steene
dat vermach den wille van mijnen vadere
85 hier loopen zij alle wech *ende* laeten
het vrouwen alleenen voor christum staen
Christus spreeckt
tot dat vrouwen
Vrouken waer *zijn* sij alle gadere
90 die u beclaecht hebben voor mij
tvrouken knielende spreeckt tot christum
Eerweerdighe propheete zij zijn verbij
ende wech gheleeden al beschaemt
ghebenedijt zij die ure dat ghij hier quaemt
95 ghebenedijt zij die moeder die u droech
ghebenedijt zijt ghij die *mijn* ongevoech
ghebetert hebt al nu ten stonde
Cristus spreeckt tot tvrouken
Nu gaet vrouwen in pajse wacht u van sonden
100 ick *vergheve* alle uwen misdaet

Doeft mijn v. rast sijn alder g. n. u. t.
 mijn vader in de hooftst. stad
 zal s. met g. r. a. t. e. n. z. o. t. t. e. n. g. e. l. h. a. n. d. e. n.
 die h. i. t. met v. e. e. d. i. n. g. h. o. f. t. s. w. a. n. d. e. n.
 nu spr. e. c. k. t. u. t. i. n. k. e. n.

Ontb. i. t. w. a. t. w. o. n. d. e. r. i. d. h. i. t. b. o. d. i. n. g.
 on. d. m. e. t. s. t. e. n. z. i. n. w. e. t. g. h. e. l. o. o. p. e. a. l. b. e. s. t. a. m. p. e.

D. a. n. d. e. t. i. n. k. e. n.
 m. i. d. t. d. a. t. h. y. t. i. n. d. e. e. e. d. e. n. h. e. e. f. t. g. e. s. t. e. n. d.
 ontb. i. t. w. a. t. w. o. n. d. e. r. i. d. h. i. t. b. o. d. i. n. g.

D. e. e. s. t. e. t. i. n. k. e. n. s. p. r. e. c. k. t. w. e. d. r. o. n.
 a. l. h. a. r. e. n. r. a. s. t. h. e. e. f. t. h. y. t. e. m. i. d. d. e. g. h. e. w. e. n. d. e. n.
 v. y. b. l. y. f. t. m. d. e. r. w. i. n. s. f. e. n. t. o. n. g. e. b. l. a. w. e. n. t.

D. r. e. e. d. e. t. i. n. k. e. n. s. p. r. e. c. k. t. l. e. f. t.
 Ontb. i. t. w. a. t. w. o. n. d. e. r. i. d. h. i. t. b. o. d. i. n. g.
 on. d. m. e. t. s. t. e. n. z. i. n. w. e. t. g. h. e. l. o. o. p. e. a. l. b. e. s. t. a. m. p. e.
 m. a. t. z. i. j. h. a. d. d. e. n. t. e. n. v. i. n. g. a. l. a. n. d. e. r. g. h. e. r. a. m. t.

f. i. n. i. s. c. o. r. o. n. a. t. o. p. n. o. 7. D. i. t. s. p. e. c. i. e. l. a. m. e. n. 77. n. y. t. e.
 A. d. i. e. p. h. i. s. v. a. n. c. a. n. n. e. s. c. r. i. p. s. t. @. 1569. d. i. e.
 v. e. t. 4. m. e. n. s. i. e. n. g.

- Doet mijnen raet schuijt alle quaet
mijnen vader inden hoechsten staet
zalse met gratien zoetelijck handelen
die hier met vreed~~en~~ in liefden wandelen
- 105 Nu spreeckt een jueken
Ontbeijt wat wonder is hier bedreeven
ons meesters zijn wech ghelooopen al beschaempt
Dander jueken
nudes dat hij inder eerden heeft gescreeven
- 110 ontbeijt wat wonder is hier bedreven
Deerste jueken spreeckt wederom
Al haren raet heeft hij te nijete ghewreven
ende blijft in der eeuwicheijt ongeblaemt
Tweede jueken spreeckt lest
- 115 Ontbeijt wat wonder is hier bedreeven
ons meesters zijn wech ghelooopen al beschaemt
maer zij haddent certeyn al anders gheraemt
Finis coronat opus / Dit spel is lanck 77 regulen
Adolphus van Lare me scripsit *anno* 1569 die
- 120 vero 4 mensis Junij

Over *Uw Edele*, *Uwé* en *Juffrouw* Zijdelingse aanspreking in de *Sara Burgerhart*

Arjan van Leuvensteijn

Abstract – The use of the type Uw Edele ‘Your Honour’ in the 18th century epistolary novel Sara Burgerhart is much more formal and standoffish than the use of the unmarked gy-system ‘you-system’ of the upper middle class. Uwé, the abbreviation word of Uw Edele, is a quasi-distinguished form of address, suitable for producing a humorous effect. Juffrouw ‘Miss’ and Oom ‘Uncle’ when used by lower class people show not only respect to higher placed persons, but also clumsy humility.

1. Inleiding

In de *Sara Burgerhart** treffen wij bij de aanspreekvormen twee pronomina-le systemen aan: het *je*-systeem en het *gy*-systeem. Het *je*-systeem omvat de persoonlijke voornaamwoorden *je* en *jy* in de nominatief, *je* en *jou* in de datief, accusatief en na een voorzetsel, de bezittelijke voornaamwoorden *je* en *jou(w)* en het wederkerend voornaamwoord *je*. Tot het *gy*-systeem behoren naast het persoonlijk voornaamwoord *gy* (nom.) de vormen *u* (persoonlijk voornaamwoord in objectsvorm), het bezittelijk voornaamwoord *u(w)* met zijn buigingsvormen en het wederkerend voornaamwoord *u*.

Het *je*-systeem is gangbaar bij de handarbeiders en het huishoudelijk personeel. Soms echter kunnen leden van deze lagere klassen zich in contacten met leden van een hogere klasse aan hen aanpassen door het gebruik van *gy* en *u* (objectsvorm). De leden van hogere klassen gebruiken gewoonlijk het *gy*-systeem. Bij toenadering tot leden van lagere klassen passen zij soms *je*-vormen in, of stappen ze over naar het *je*-systeem (Van Leuvensteijn 2000). Hiermee is het arsenaal van aanspreekvormen overigens niet uitgeput.

Er is nog een derde systeem van aanspreekvormen, namelijk dat van de zijdelingse aanspreking door middel van substantivische persoonsaanduiding van het type *Uw Edele* of van het type *Juffrouw*, *Oom*. Deze typen vereisen bij grammaticale congruentie met de kern van de substantiefgroep een pronomen van de derde persoon. Taalkundig gezien bejegt de schrijver de geadresseerde dan niet als aangesprokene, maar als iemand die buiten het

* Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van de tweede druk uit 1783.

directe communicatieproces staat, dus als iemand over wie de gesprekspartners het hebben. De grammaticale congruentie delft echter geregeld het onderspit tegen de pragmatische congruentie door middel van voornaamwoorden van de tweede persoon, die de aangesprokene tot gesprekspartner bestempelt. Droste (1961) heeft het wezenlijke verschil tussen de eerste en tweede persoon en de derde persoon overtuigend beschreven.

In deze Burgerhart-studie wil ik het gebruik van het type *Uw Edele* en het type *Juffrouw, Oom* beschrijven ten opzichte van het gebruik van het *je*-systeem en het *gy*-systeem. De behandeling van het eerste type in paragraaf 2 opent met de inventarisatie van de vormen. Daarop volgt de beschrijving van het gebruik ervan in de brieven. Hierbij schenk ik speciale aandacht aan de slotformules met *Uw Edele* e.d. Daarna komt het gebruik van *Uwé* in weergaven van gesproken taal aan de orde. Paragraaf 3 bevat de bespreking van het type *Juffrouw, Oom*. Een samenvatting sluit deze bijdrage af.

2. Het type *Uw Edele*

In de *Sara Burgerhart* treffen we de volgende vormen van het type *Uw Edele* aan: *Uw Eerwaarde* met de genitief *Uw Eerwaardes*, *Uw Edele* met de afkorting *UwE.*, *Uw Wel Ed.* en in genitiefpositie *UwEd.* In de vorm van een uitwijding schenk ik aandacht aan *zyn Edele* met de genitief *zyn Eds.* en aan *haar Wel Edele*.

Uw Eerwaarde en dergelijke

De koopman Jan Edeling richt zich in brief 108 tot zijn zwager ds. Everard Redelyk met een mengeling van vormen die tot het *je*-systeem en het *gy*-systeem behoren. In de tekst duidt hij zijn zwager en diens echtgenote aan met *jelui Eerwaardens*. De slotzin met geïncorporeerde ondertekening tot zijn zwager luidt: 'Blyve met grote achting, Uw Eerwaardes Dienaar, Vriend en Broeder, JAN EDELING'.

In brief 119 vraagt Hendrik Edeling zijn oom ds. Everard Redelyk om zijn vader ervan te overtuigen, dat er geen reden is Sara Burgerhart om haar Hervormd kerklidmaatschap als huwelijkscandidate voor hem te weigeren. De aanhef van de brief doet recht aan beide relaties waarin Everard Redelyk tot Hendrik staat: 'EERWAARDIGE HEER, ZEER GEACHTE OOM!' In de tekst volgt Hendrik het *gy*-systeem. Slechts één keer gebruikt hij de officiële aanspreking voor de predikant en wel op het moment, dat hij zich tot zijn oom als geestelijk herder wendt. Nadat Hendrik in zijn brief heeft verklaard, dat zijn liefde voor Sara niet alleen op haar schoonheid gebaseerd is, maar dat ook zijn reden deze liefde goedkeurt, vervolgt hij: 'ik zeg dit alleenig,

om Uw Eerwaarde in bedenking te geven, of ik dan nu zoude afgaan van die beginzels, die uwe lessen, die myner zalige Moeders vermaningen, my hebben ingeboezemt, (...)’.

Uw Edele en dergelijke en Uwé

De geadresseerde kan in de *Sara Burgerhart* bij bijzonder formeel taalgebruik zijdelings aangesproken worden met *Uw Wel Ed.* of met *UwE.* Een duidelijk geval vinden we in brief 9. De weduwe Spilgoed heeft vernomen, dat Sara een nieuw pension zoekt. Zij richt zich tot haar met de aanhef ‘WEL EDELE JUFFER!’ en geheel volgens de epistolaire traditie herhaalt ze deze aanspreking in de slotzin: ‘Ik ben met achting, WEL EDELE JUFFER, Uwe Ootmoedige Dienaresse, MARIA BUIGZAAM. Wed. P. SPILGOED’. In de brief gebruikt ze wel *u* (objectsvorm) en het bezittelijk voornaamwoord *uwe*, maar het enkelvoudige *gy* ontwijkt ze subtiel: ‘Want wy beminnen de Muziek, zo als ik hoor, dat Uw Wel Ed. ook doet’. Mogelijk sluit bij dit streven ook aan de ontwijking van het persoonlijk voornaamwoord in ‘Mejuffrouw Burgerhart gelieve maar te komen.’

Als Sara het huis van haar tante Hofland heeft ontvlucht en bij de weduwe Spilgoed haar intrek heeft genomen, mist ze haar muziekinstrumenten, haar muziek, al het linnen enz. Dan schrijft ze in opdracht van haar voogd Abraham Blankaart een formeel briefje (nr. 73) aan haar tante, waar deze spulletjes nog in huis staan. Ze weet hierin het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord te omzeilen: ‘Zo UwE. een dag (...) geliefte te noemen, zal ik op dien dag lieden zenden, om het (...) te laten transporteeren.’ Ook in de slotzin, die ik hieronder behandel, zet ze deze handelwijze voort.

De afstandelijkheid van brief 73 staat in contrast met Sara’s brief 125 aan haar tante. Maar de situatie is nu ook volkomen anders. Mejuffrouw Hofland heeft in de voorgaande brief Sara namelijk meegedeeld dat zij door Benjamin en Slimpslamp beroofd is. Nu ze tot inkeer is gekomen, vraagt ze Sara vergeving voor al hetgeen ze haar heeft aangedaan. Hierop reageert Sara consequent met het *gy*-systeem, het ongemarkeerde systeem van de jonge generatie der hogere burgerij. Er komt geen *UwE.* meer aan te pas.

Resten van het epistolair taalgebruik vinden we in enkele slotformules van brieven die geschreven zijn door leden van de hogere burgerij. In brief 69, waarvan de uitgeefster heeft nodig gevonden deze ‘van de taal- en schryffouten eenigzins te zuiveren’, richt Charlotte Rien du Tout zich tot haar oom Dirk Welgezint. De hele brief bevat geen persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon. Het is *Oom* voor en *Oom* na. De slotformule sluit hierbij aan: ‘Ik ben, OOM, UEd. Dienaresse en nicht, CHARLOTTE RIEN DU TOUT’.

Brief 73 kwam hierboven al aan de orde. Dit formele schrijven van Sara Burgerhart aan haar tante besluit met: 'Ik wensch UwE. alles goeds, en blyve UwEd. toegenegene Nicht en Dienaresse, SARA BURGERHART.'

Abraham Blankaart schrijft Zuzanna Hofland in een mengelmoes van het *je-* en het *gy-systeem* en maakt haar duidelijk, dat zij inderdaad alle bezittingen van Saartje moet laten weghalen. Hij besluit met deze zinnen: 'Nu hebt gy order van my, om Saartjes goed te zenden. Ik blyve UWEd. Dienaar, ABRAHAM BLANKAART.'

Jan Edeling wil zijn zoon niet toestaan met Sara te trouwen. Zijn motivering maakt hij Blankaart bekend in brief 76, waarin hij het *gy-systeem* gebruikt. De slotzin sluit hierbij aan: 'In afwachting daar van [t.w. Blankaarts instemming met zijn standpunt, vL], ben ik UwEd. Dienaar en Vriend, JAN EDELING.'

De vorm *Uwé* komt in de *Sara Burgerhart* uitsluitend voor in weergaven van mondeling taalgebruik. In brief 122 verhaalt Sara aan Letje Brunier een conversatie ten huize van de weduwe Spilgoed. Daarvoor gebruikt ze de dialoogvorm. Toen juffrouw Hartog Hendrik Edeling 'geen vogel van de verhevenste vlugt' noemde, reageerde de weduwe met: 'Mooglyk is Uwé van gedagten, dat elk, die zich niet met het air van Ongeloof voordoet, een lagen geest is (...)'. Schamper lachend toont juffrouw Hofland haar bijbelkennis: '"Aan de vruchten zal men u kennen," zegt de Bijbel, en dat is immers waar?'. Op deze woorden haakt Charlotte Rien du Tout in met de woorden: 'Heer, Juffrouw, gelooft Uwé dan in den Bijbel?'. Gewoonlijk gebruikt Charlotte volkomen onsystematisch het *je-* en het *gy-systeem* als ze zich tot Juffrouw Hartog richt.

Hendrik Edeling schrijft zijn broer Cornelis in brief 147, dat Abraham Blankaart en hij samen naar het huis van de weduwe Spilgoed zijn geweest. Daar ontmaskeren de huisgenoten juffrouw Hofland als de schrijfster van de anonieme brief aan Blankaart. Zij ontkent en zal na deze bejegening morgen het huis verlaten. Mevrouw Buigzaam, die inmiddels financieel onafhankelijk is geworden dankzij een onverwachte erfenis, reageert hierop met: '(...) het geen Uwé my sedert de laatste betaaldag schuldig zyt, schenk ik u (...).'

Als Cornelis Edeling zijn broer in brief 117 vrolijk fantaserend vertelt over de manier waarop hun toekomstige echtgenotes met elkaar zullen babbelen, komt de vorm *Uwé* ook een keer voor: 'heden Zusje ik was zo dingzig (van streek, vL)! was Uwé ook zo dingzig, toen je eerst aan die droevige kiespyn raakte?'

Hoe moeten we deze verschillende gevallen van *Uwé* nu beoordelen? Het is opvallend, dat alleen de weduwe Spilgoed, die van adellijke geboorte is, de vorm *Uwé* slechts enkele keren in de mond neemt en deze aanspreking

ook nog uitsluitend tot juffrouw Hofland richt, de quasi-geleerde savante. Dit, terwijl ze verder steeds het *gy*-systeem volgt. Op deze wijze maximaliseert zij niet alleen de afstand tussen haar en de toegesprokene, maar plaatst zij zich ook boven haar. Charlotte vindt dit *Uwé* kennelijk zo deftig, dat ze de weduwe nabauwt. Hoe ongebruikelijk *Uwé* moet zijn geweest, blijkt ook uit Cornelis' ludieke toepassing van deze aanspreekvorm.

***Zyn Edele* en dergelijke; een uitwijding**

Met *Uw Edele*, *Uw Eerwaarde* en dergelijke richt de schrijver zich tot de geadresseerde. Daarentegen duidt de schrijver met *Zyn Edele*, *haar Wel Edele* een persoon aan, die buiten de directe communicatie staat. De schrijver spreekt niet *tót*, maar *óver* deze persoon. Het gebruik van het bezittelijk voornaamwoord in de genoemde substantiefgroepen is dus bepalend voor de aanduiding. Hoewel *Uw Edele* en dergelijke alleen kunnen gelden als zijdelingse aansprekingen, wil ik ter onderscheiding ook het gebruik van de groep *Zyn Edele* bespreken.

Philips Alting maakt in brief 141 aan Pieter Spilgoed melding van het overlijden van Jan Bern, die uit dank voor de steun die hij bij zijn komst in Indië van Pieters vader heeft ontvangen, aan diens zoon of erfgenaam 90.000 Hollandse guldens bij testament vermaakt. Twee citaten uit de wilsbeschikking: '(...) dat zyn Edele [t.w. Cornelis Spilgoed, vL] my, door het opschieten van geld, occasie gaf om Negotie te doen, (...)’ en Jan Bern vermaakt de genoemde som gelds '(...) zo de Heer Pieter Spilgoed reeds voor my ware overleden, dan aan zyn Eds. Weduwe, Mevrouw Maria Buigzaam (...)’.

Het artikel uit het testament van Jan Bern is niet in de briefvorm geschreven, maar in de vorm van een notariële akte. Hierdoor is de lezer ongedefinieerd en vereisen de persoonsaanduidingen in de akte, omdat zij niet de geadresseerden zijn, bij onderwerpsfunctie een derde persoon van de congruerende werkwoordvorm en bij voornaamwoordelijke aanduiding een persoonlijk of bezittelijk voornaamwoord van de derde persoon. Ook het gebruik van *zyn Edele* en in de genitief *zyn Eds.* vereist deze congruenties.

In brief 5 verhaalt Sara aan Anna Willis haar levensgeschiedenis. Daarbij komen ook de 'fijnen' en de jonge jaren van haar ongetrouwde tante Hofland in beeld: 'Die Slooven (Sara doelt op de fijnen, vL) dagten, dat Tante los was van de Waereld, om dat de wyze schikkingen van de Voorzienigheid nooit de eer hadden van haar Wel Edele te voldoen.' Hier werkt het gebruik van de epistolaire vorm ironiserend.

Zyn Edele en *haar Wel Edele* duiden dus personen aan die buiten het communicatieproces staan. Derhalve zijn de genoemde woordgroepen geen aanspreekvormen.

3. Het type *Juffrouw* en *Oom*

Het type *Juffrouw* en *Oom* vinden we in brief 69, waarin Charlotte Rien du Tout zich tot haar weldoener Dirk Welgezint, de broer van haar moeder, wendt. Het is een onbeholpen brief, die door de uitgeefster enigszins van fouten is gezuiverd. Charlotte gebruikt geen enkele keer het *je*- of het *gy*-systeem ter aanspreking van haar oom, maar in plaats van het persoonlijk of bezittelijk voornaamwoord gebruikt ze steeds het substantief *Oom*. Enkele voorbeelden: 'Toen ik laast by Oom was, was Oom zo driftig, (...)', '(...) ik ben evenwel Ooms Nicht (...)'.¹

Bij Bregt en bij Pieternel treffen we het gebruik van *Juffrouw* aan in omstandigheden die bij hoger opgeleiden een persoonlijk of bezittelijk voornaamwoord uit de pen doen vloeien. In brief 11 van Sara aan Blankaart citeert ze Bregt, de huishoudster van haar tante Hofland: 'Je Tante heeft altoos zelf den sleutel; maar als Juffrouw my niet beklappen zou, ik kan er toch wel by.'

Brief 64 van Pieternelletje Deegelyk aan Sara Burgerhart toont naast het *je*-systeem een ruim gebruik van de zijdelingse aanspreking met (*de*) *Juffrouw*. Voorbeelden volgen: '(...) dat ik gehoord heb, dat de Juffrouw gaat trouwen (...)', '(...) of Juffrouw my weer wou inhuren (...)', 'Was ik maar weêr zo in men eigen gedoentetje by Juffrouw (...)', '(...) ik wensch nog uit Juffrouws huis gedragen te worden (...)'.²

Bij Charlotte Rien du Tout, Bregt en Pieternel is de ontwijkingsstrategie van het voornaamwoord door gebruikmaking van het type *Juffrouw* en *Oom* een combinatie van stilistisch onvermogen en streven naar fatsoenlijk gedrag van een mindere tot een maatschappelijk hoger geplaatste.

4. Besluit

Het type *Uw Edele* zowel als het type *Juffrouw*, *Oom* komt in de *Sara Burgerhart* in een zeer gering aantal voor. Het *je*- en het *gy*-systeem tellen samen 4159 voorkomens. Het *Uw Edele*-type en het *Juffrouw* en *Oom*-type halen samen nog niet eens één procent van dit aantal.

Naast het traditionele gebruik in de slotzin van enkele brieven werkt het eerste type bijzonder formeel-afstandelijk in de lopende tekst. Bij leden van de hogere burgerij en de adel is de afstand tot de geadresseerde dan aanmerkelijk groter dan bij het ongemarkeerde *gy*-systeem. Het gebruik van *Uwé* is zo gemaakt-deftig, dat het in een luchtige context gemakkelijk ook als een geestigheid van de schrijver kan worden begrepen.

Zyn Edele e.d. – altijd gebruikt ter aanduiding van een persoon buiten de correspondenten – passen in zeer formeel en notarieel taalgebruik. Ook dit type leent zich voor ironisering.

Het type *Juffrouw, Oom* uit de pen van de weduwe Spilgoed toont formele achting voor een haar onbekende geadresseerde. Als echter Charlotte Rien du Tout, Bregt en Piernel dit systeem gebruiken met betrekking tot een sociaal hogere persoon die zij al jaren kennen, toont het naast achting vooral onbeholpen nederigheid.

Bibliografie

- E. Bekker, Wed. Ds. Wolff en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. 2de druk. 's-Gravenhage 1783.
- F. Droste, 'Structuurverhoudingen in de categorie van het pronomens personele'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal en Letterkunde* 78 (1961), 168-198.
- [J.]A. van Leuvensteijn, 'Aanspreekvormen in de *Sara Burgerhart*. Een inventarisatie'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 116 (2000), 121-131.

Adriaan Kluit (1735-1807) en de spelling van het Nederlands

Igor van de Bilt

Abstract – In this contribution it is investigated what influence the Dutch professor Adriaan Kluit (1735-1807) exercised on the first official spelling-regulation of the Dutch language. In the second half of the eighteenth century there was a growing interest for Dutch as a civilized language; especially the lack of a uniform spelling was seen as an impediment, unworthy of the Dutch language. The establishment of a central authority was embraced to reach a uniform spelling-regulation, imposed from above and in 1804 Matthijs Siegenbeek published the first official spelling-regulation of the Dutch language, by order of the government of the state. Partly this regulation was based on Adriaan Kluit's views, who had settled a few very important points of difference in the spelling. Until now the importance of Kluit for the study of Dutch has been disregarded, which is exemplary for the level of investigation in the historiography of Dutch linguistics in the eighteenth century.

1. Inleiding

De taalkunde van de achttiende eeuw heeft lang in een ongunstig daglicht gestaan. De beelden van Ten Kates 'schrale weide', eindeloos herhaald en benadrukt, en Kollewijns 'taaldespoot' bleken hardnekkig en zetten voor lange tijd de toon: "Met de grootste gewichtigheid worden de onbelangrijkste kwesties uitgeplozen." Diepgaande bestudering van deze periode "zou onverkwikkelijke lectuur opleveren" (De Vooy 1928:11).

Dat de Nederlandse grammatica van de achttiende eeuw weinig bestudeerd werd, zeker in vergelijking met die van de zeventiende en negentiende eeuw, behoeft dan ook geen verwondering te wekken. Weliswaar is de situatie de laatste jaren duidelijk verbeterd en valt er een toenemende belangstelling voor de geschiedenis van de taalkunde van de achttiende eeuw waar te nemen, maar desondanks moet geconstateerd worden dat een relatief groot aantal grammatica's en grammatici nog steeds niet of nauwelijks bestudeerd is en dat aan taaltheoretische en methodologische aspecten van de achttiende-eeuwse taalkunde onvoldoende aandacht is besteed. De Bonth noemt in de recente *Geschiedenis van de Nederlandse taal* het onderzoek naar de grammaticastudie in het midden en het eind van de achttiende eeuw zelfs "een nog goeddeels onontgonnen terrein" (De Bonth 1997:363; vgl. ook Dibbets 1999:72).

Illustratief voor deze situatie is het feit dat het werk van Adriaan Kluit (1735-1807) tot nu toe nagenoeg geen aandacht heeft gekregen van neerlandici. Over de betekenis van Kluit als historicus bestaat voldoende communis opinio – hij heeft de studie van de mediaevistiek verwetenschappelijkt en de beschrijving van de Nederlandse Middeleeuwen op een hoger niveau gebracht¹ – maar over de betekenis van Kluit als taalkundige is veel minder bekend, hoewel in een aantal publicaties wel op zijn invloed is gewezen. Zo vermeldt Kollewijn met betrekking tot het genus van de zelfstandige naamwoorden: “Nagenoeg alle regels die in onze tegenwoordige grammatika’s betrekking hebben op het genus der woorden, kan men reeds vinden bij Kluit” (Kollewijn 1892:63). Ook De Voofs wijst in een aantal artikelen (De Voofs 1928, 1931b, 1940) op het grote belang van Kluit, met name voor de schrijftaalregeling van 1804/1805. In 1928 schrijft hij: “Te weinig is nog opgemerkt, dat deze spellingregeling [die van Kluit] op geen enkel belangrijk punt afwijkt van de Siegenbeekse, waarin Te Winkel op zijn beurt weer weinig ingrijpende wijzigingen bracht” (De Voofs 1928:22). Merkwaardig is het, te moeten vaststellen dat deze opmerking van De Voofs nooit tegen het licht is gehouden. Weliswaar werd ze in een aantal publicaties herhaald, maar nergens wordt duidelijk gemaakt waaruit de invloed van Kluit op de spellingregeling van Siegenbeek nu daadwerkelijk bestaat.²

Adriaan Kluit is een belangrijk achttiende-eeuwse taalkundige geweest, die zich met uiteenlopende aspecten van taal en taalkunde heeft beziggehouden. Geheel in de lijn van zijn tijd heeft hij zich ook bekommerd om de reglementering van de moedertaal, overigens zonder dat hij daarmee beantwoordt aan het beeld van een “volbloed-achttiende-eeuwer”, een ‘taalknutseelaar’ die zich door willekeur laat leiden en zich, uit louter bedilzucht, met “de grootste gewichtigheid” inlaat met “de onbelangrijkste kwesties” (De Voofs 1928:21,11). Aan de codificatie van het Nederlands leverde Kluit een belangrijke bijdrage. In de jaren vijftig van de achttiende eeuw is er sprake van een groeiende belangstelling voor het Nederlands als cultuurtaal: Nederlandse graeci ontplooiën initiatieven die het Nederlands op een hoger peil beogen te brengen en bestrijden de overschatting van het Latijn (cf. Noordegraaf 1999:350 e.v.) en op diverse plaatsen worden letterkundige³ genootschappen opgericht, die voor de opbouw van de moedertaal grote betekenis hebben gehad. Deze genootschappen ondergaan invloed van de opvattingen van Verwer, Ten Kate en Huydecoper, die zich onder andere uit in het benadrukken van het belang van een empirisch-inductieve benadering van de taalkunde. De genootschappers dichtten de beoefening van de moedertaal een sociaal nut toe, “Het was vaderlandse plicht de moedertaal te cultiveren” (Noordegraaf 1999:351), want een beschaafde moedertaal zorgde voor een gelukkig vaderland: “de beschaving der volksspraak heeft voorzeker den

grootsten invloed op, en brengt onbegrijpelijk veel toe tot de verbreiding van het welzijn der geheele maatschappij” (Tydeman 1762:8). Vooral het ontbreken van vaste regels voor spraakkunst en spelling waren een voortdurende bron van ergernis en met name op het eind van de eeuw werd “de roep om bindende, uniforme voorschriften steeds luider” (Knol 1977:71) Uiteindelijk zou dat leiden tot Siegenbeeks spellingregeling (1804) en Weilands codificatie van de schrijftaal (1805). Op beide oefende Kluit grote invloed uit.

In deze bijdrage wordt uitsluitend aandacht besteed aan Kluits ideeën over spelling; bij gelegenheid hoop ik te kunnen ingaan op andere aspecten van Kluits taalkundig werk. Doel van dit artikel is na te gaan welke invloed de spellingopvattingen van Adriaan Kluit uitoefenden op de schrijftaalregeling van 1804/1805, waarvan de eerste officiële Nederlandse spelling, neergelegd in Siegenbeeks *Verhandeling over de Nederduitsche spelling*, deel uitmaakt. Om hem te plaatsen in zijn tijd en ter wille van een juist begrip van zijn positie, volgt eerst een biografische schets van Adriaan Kluit (§ 2). Omdat de persoon van Kluit in de neerlandistiek relatief onbekend is, komen zijn biografische gegevens uitvoeriger aan de orde dan voor een zuiver taalkundige benadering noodzakelijk is. Vervolgens wordt globaal aandacht besteed aan de verschillende spellingsinzichten van een aantal toonaangevende taalkundigen in de achttiende eeuw (§ 3.1). Daarna komen uitgebreid de opvattingen van Adriaan Kluit aan bod (§ 3.2). Uit de beschrijving van zijn *Vertogen*, de twee verhandelingen waarin Kluit in 1763 en in 1770 zijn opvattingen over de spelling van het Nederlands uitvoerig heeft uiteengezet, valt op te maken hoe Kluits werkwijze was (§ 3.2.2). De uitgangspunten waarop Kluit zich baseerde (§ 3.2.3) en de spellingprincipes die hij hanteerde worden daarna besproken in algemene zin (§ 3.2.4), waarna Kluits voorstellen aan de orde komen (§ 3.2.5) en wordt nagegaan of er een ontwikkeling in Kluits inzichten valt te bespeuren (§ 3.2.6). Paragraaf 4 ten slotte behandelt de receptie van de publicaties van Kluit, met name Kluits invloed op Weiland (§ 4.1) en Siegenbeek (§ 4.2 en § 4.3).

2. Kluit biografisch

Adriaan Kluit werd op 9 februari 1735 geboren in Dordrecht. Hij was het achtste kind van de apotheker Willem Kluit en diens tweede vrouw Cornelia Louise de la Coste, dochter van een Waals predikant. Hij volgde het onderwijs aan de Latijnse school in Dordrecht en viel al vroeg op door zijn intelligentie en ijver. Van kinds af aan had hij grote belangstelling voor de dichtkunst en de opbouw van het Nederlands. Kluit zou zijn hele leven gedichten blijven schrijven en vertalen, zij het met weinig succes.⁴

In 1755 ging hij in Utrecht studeren. Zijn ouders hadden graag gezien dat hij zich zou toeleggen op de geneeskunde, maar Kluit voelde zich meer aangetrokken tot de Griekse en Latijnse taal- en letterkunde en de geschiedenis. Hij volgde de colleges van beroemde hoogleraren als Saxe (1714-1806) en Wesseling (1692-1764) en met name de laatste zou een grote en blijvende invloed op hem uitoefenen. De orangist Wesseling, “het groote licht der Utrechtse Academie in dezen tijd” (Wille 1937:68), doceerde rechten, Grieks, algemene geschiedenis en statistiek en werd door zijn studenten bewonderd en vereerd. Ook Kluit spreekt uitsluitend met grote waardering over hem.⁵

Kluit gebruikte zijn studietijd goed. De “buitengemeene vatbaarheid, onverzadelijke weetgierigheid, onvermoeide ijver en het alleszins lofwaardig gedrag van onzen jongeling” (Bilderdijk 1808:88) leidden tot een omvangrijke kennis op allerlei gebied. Behalve met zijn studie hield Kluit zich intensief bezig met zijn geliefde “taalarbeid”: hij schreef en vertaalde gedichten en bestudeerde zijn moedertaal. Al in 1755 was hij bezig de vijfde druk van Van Hoogstratens *Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden* voor

te bereiden, naar eigen zeggen gestimuleerd door het lezen van Huydecopers *Proeve van Taal- en Dichtkunde* (1730).⁶ Vooral in de nachtelijke uren werkte hij aan de *Lijst* van zijn oudoom;⁷ bezorgdheid om het gebrekkige taalgebruik dat hij in veel geschriften aantrof, was zijn drijfveer: "Men wil in de kennis van Oude talen uitsteken en men erkent zich buiten staat, zyne eigen Land- en Moederspraak op ene behoorlijke, nette en regelmatige maniere op het papier te brengen" (Kluit 1759:xxiii). Kluit bezorgde de vijfde druk van Van Hoogstratens *Lijst* in 1759; de zesde druk van dit in de achttiende eeuw zeer populaire werk zou eveneens door hem worden uitgegeven (1783). Tijdens zijn studie jaren werkte Kluit ook aan een vertaling van de *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica*, de in 1707 verschenen spraakkunst van Adriaan Verwer (c. 1654-1717),⁸ en hield hij zich intensief bezig met de studie van Middelnederlandse teksten.⁹

Gezien zijn betrokkenheid bij de opbouw van het Nederlands, is het niet verwonderlijk dat Kluit actief deelnam aan *Dulces ante omnia musae*, het Utrechtse studentengenootschap dat in 1759 was opgericht naar het model van het Leidse *Linguae animoque fidelis*. De studenten bestudeerden de vaderlandse taal- en letterkunde, waarbij ze zich vooral lieten leiden door de taalkundige inzichten van Verwer, Ten Kate en Huydecoper.¹⁰ Wat ze geleerd hadden over de Latijnse taal-, letterkunde en welsprekendheid, pasten ze toe op het Nederlands. De Nederlandse letterkunde was geen leervak aan de universiteit en de studenten "organiseerden hiermee voor het eerst deze zelfstudie binnen de academische wereld" (Kossmann 1966:44,45).

In 1760, nog voor hij zijn studie had afgerond, werd Kluit, op voorspraak van Wesseling, benoemd tot leraar aan de Latijnse school in Rotterdam. Het vertrouwen in hem moet groot geweest zijn, omdat het absoluut niet de gewoonte was "het onderwijs aan iemand toe te vertrouwen, die niet elders reeds blijken van zijne geschiktheid daartoe gegeven had" (Bilderdijk 1808: 92). Kluit maakte hier onder anderen kennis met Mr. G. Meerman (1722-1771), de pensionaris van Rotterdam, die zijn omvangrijke bibliotheek voor hem openstelde. Nog binnen het jaar aanvaardde hij een benoeming als leraar in Den Haag, waarschijnlijk omdat hij daar toegang kreeg tot verschillende archieven en meer mogelijkheden had om historisch onderzoek te doen.

Kluit werd in 1764 benoemd tot rector van de Latijnse school in Alkmaar, waar hij vijf jaar zou blijven. Het onderwijs in Alkmaar was "een insolventen boel, die van buiten den naam heeft van wel gegoet te zijn" (Boutelje 1920:8)¹¹ en Kluit had weinig tijd voor studie. In 1767 trouwde hij zijn eerste vrouw, Judith Helena van der Streng, zuster van de vrouw van de bekende classicus L.C. Valckenaer (1715-1785).¹² Uit dit huwelijk werd

in 1769 een zoon, Willem Pieter, en twee jaar later een dochter geboren, die echter op zeer jonge leeftijd overleed.

In 1769 vertrok hij naar Middelburg, waar hij rector werd van de Latijnse school en lector in de welsprekendheid en de Griekse taal aan het Atheneum Illustre, dezelfde instellingen waaraan zijn leermeester Wesseling verbonden was geweest.¹³ De school in Middelburg was eveneens deerlijk in verval – in die tijd eerder regel dan uitzondering –, maar ook hier stelde Kluit orde op zaken. Sommige van zijn problemen doen eerder denken aan onze huidige brede scholengemeenschappen dan aan een achttiende-eeuws gymnasium: in 1771 voelde Kluit zich genoodzaakt een artikel in het schoolreglement op te nemen, dat zijn leerlingen verbood “eenig schietgeweer, buskruid of diergelijke gevaarlijke dingen in ’t school in te brengen” (Voegler 1894:150). Kluit trad streng op en aarzelde niet de plak te gebruiken en geldboetes op te leggen.¹⁴

In deze periode ging hij zich steeds meer concentreren op de studie van de vaderlandse geschiedenis. Vooral het onderzoeken en rangschikken van verschillende archieven en het bronnenonderzoek van de oudste grafelijke oorkonden van Holland en Zeeland eisten zijn aandacht op. In zijn vakanties onderzocht hij archieven in de Oostenrijkse Nederlanden; hij bestudeerde en verzamelde oorkonden, die hij had opgespoord in archieven van de rekenkamers in Brussel en Rijssel, van de abdijen van St. Pieter en St. Bavo in Gent, van St. Michel in Antwerpen en St. Donaat in Brussel.

Kluit had het in Middelburg uitstekend naar zijn zin en alle pogingen om hem te bewegen elders een functie te aanvaarden faalden dan ook. De Middelburgse regenten deden er alles aan Kluit voor hun stad te behouden en toonden regelmatig ook materieel hun waardering. In 1776 werd Kluit aan de Schola Illustris bevorderd tot *Professor eloquentiae et linguae graecae*.

Hoe aangenaam het verblijf in Zeeland ook was, het aanbod om in Leiden *Professor ordinarius antiquitatum et historiae imprimis diplomaticae Foederati Belgii* (gewoon hoogleraar in de Oudheden en vooral in de diplomatische geschiedenis van de Verenigde Nederlanden) te worden kon hij niet afslaan en op 18 januari 1779 was Kluit de eerste die een afzonderlijke leerstoel in de geschiedenis ging bezetten. Hij deed zijn intrede als professor met een redevoering “over het regt, waarmede de Nederlanders hunnen wettigen Vorst en Heer Philips hebben afgezworen” (Bilderdijk 1808:99).¹⁵ Hoewel zijn leeropdracht zich uitstreckte tot het einde van de Middeleeuwen, gaf Kluit met deze rede al meteen aan, dat hij zich ook met de geschiedenis van de Republiek wilde bezighouden.

In zijn colleges kwam de prinsgezindheid van Kluit duidelijk naar voren. Hij beoefende de contemporaine geschiedenis in de vorm van statistiek, met welk vak hij door Wesseling had kennism gemaakt. De statistiek – “datgene

wat de statista, de staatsman moet weten" (Boutelje 1920:27) – was bij haar opkomst in de achttiende eeuw de wetenschap die feiten verzamelde over de macht van de staat en een geografische en economische beschrijving van de staat beoogde. Voortgekomen uit de typische achttiende-eeuwse passie voor feiten, wilde de statistiek het heden beschrijven zoals de geschiedwetenschap het verleden beschreef.

De geschiedwetenschap vertegenwoordigde in de achttiende eeuw bij uitstek de sociale wetenschappen, reden waarom het rationalisme er veel werk van maakte. De historicus kon het materiaal bijeenbrengen dat inzicht gaf in de maatschappelijke structuur; van daaruit kon aangegeven worden hoe de wereld veranderd was en konden hypothesen voor verbetering worden opgesteld. Statistiek en geschiedenis houden zich dus beide bezig met feiten over de staat. Geschiedenis beschrijft de toestand van de staat in het verleden, statistiek die in het heden. De statisticus verzamelt feiten op alle gebied en moet dus van alle markten thuis zijn. Hij probeert te achterhalen waarop de macht en de welvaart van een staat steunen.

In Nederland was de geschiedwetenschap in de vorm van statistiek een orangistische aangelegenheid. Belangrijke vertegenwoordigers waren de Leidse hoogleraar Pestel (1724-1805) en Kluits leermeester Wesseling, die beiden, in navolging van de grote Duitse statistici Achenwall (1719-1772) en Schlözer (1735-1809),¹⁶ van mening waren dat de stadhouderlijke regeringsvorm de belangen van de Republiek het best kon dienen.

Ook Kluit was die mening toegedaan. Economie en regeringsvorm moesten bij elkaar passen, een land met een bepaalde economie moest een daarbij horende regeringsvorm hebben. En bij Nederland hoorde het stadhouder-schap: "bestond de Republiek uit volk, dat alleen van den akkerbouw leefde, zoo mogt de republikeinse regeeringsvorm de geschiktste zijn. Maar voor enen staat, wiens bestaan zich tot alle soorten van middelen uitbreidt, is eene regering die de democratie de naaste komt, gansch ongeschikt" (Van Deursen 1971:28). Met zijn beschrijving van de economische bijzonderheden van Nederland wil Kluit bewijzen dat de welvaart van het land onlosmakelijk verbonden is met de staatsinrichting zoals die in het verleden gevestigd is, een staatsinrichting waarvan het stadhouderschap een wezenlijk onderdeel was.

Kluit gebruikte de geschiedenis om er contemporaine politiek mee te bedrijven, om de Patriotten te bestrijden. Dat leidde tot een groot aantal conflicten, waaronder het geruchtmakende geschil met zijn gematigd-patriot-se collega Johan Luzac (1746-1807), waarbij hij een jaar werd geschorst.¹⁷

Politieke conflicten waren aan de orde van de dag en Kluit zat er midden in. Als orangist had hij de wind niet mee, maar desondanks bleef hij zijn overtuiging uitdragen. In 1795 kostte hem dat uiteindelijk zijn hoogleraar-

schap. In hun vergadering van 21 februari 1795 ontsloegen de curatoren van de universiteit Kluit per 8 augustus 1795, zonder behoud van salaris. Pas in 1797 kreeg hij pensioen.

In de eerste periode nadat hij uit zijn ambt was gezet, was hij zoveel als privaat-docent en voorzag hij als repetitor in zijn levensonderhoud. Hij deed geen moeite weer in de gunst te komen. In een kring van jonge medestanders bleef hij voordrachten houden over de statistiek, hoewel het aantal toehoorders niet groot geweest zal zijn. Toen hij nog hoogleraar was, had Kluit al weinig toeloop, volgens hemzelf omdat "meestal alles alhier onder de Studenten Keezig of Jacobijns" (Boutelje 1920:24) was, maar ook zijn karakter zal daaraan hebben bijgedragen: gevoel voor humor is bij deze "enigszins stroeve persoonlijkheid" (Schöffers 1988:11) niet gemakkelijk te ontdekken.¹⁸

In deze tijd had Kluit de gelegenheid zijn magnum opus uit te werken. "Meegesleept 'door den dwarrelwind der Revolutie', zo schreef Kluit later, 'dacht ik mijnen tijd niet beter te kunnen besteden dan, met bijbehouding van andere geliefde oefeningen, mij bezig te houden met onze Vaderlandse gebeurtenissen, aangelegenheden en belangen die altijd mij na aan het hart lagen' " (Schöffers 1988:7).¹⁹ Van 1802 tot 1805 verscheen, in vijf omvangrijke delen, *De historie der Hollandsche Staatsregering tot 1795*.²⁰

Inmiddels was in 1799 Kluits echtgenote na een huwelijk van 32 jaar overleden. In 1801 hertrouwde hij met Johanna Oursel, weduwe van Ds. C. van Alsem, "eene vrouw, die, deftigheid aan minzaamheid parende, alle gaven van verstand en hart bezat, om onzen Kluit zijnen frischen en voor levensgeluk nog vatbaren ouderdom op de genoeglijkste wijze te doen doorbrengen" (Bilderdijk 1808:117).

In 1802 volgde eerherstel en werd Kluit opnieuw benoemd tot hoogleraar. In 1806 had hij het genoeg "zijne verdiensten omtrent de Hoogeschool door de Curatoren erkend te zien met de opdracht van het Hoogleeraarambt in de *Statistiek* des Koninkrijks van Holland" (Bilderdijk 1808:110).²¹ In de laatste jaren van zijn leven bleef Kluit rusteloos aan het werk. Hij voerde nog steeds een uitgebreide correspondentie en werkte onverdroten aan het Leidse stadsarchief.

Kluit overleed op maandag 12 januari 1807. Samen met zijn vrouw werd hij bij de kruitramp in Leiden in zijn voorkamer bedolven onder het puin van zijn huis aan het Rapenburg.²² Kluit had die kamer net betreden. "Ware de brave Man (...) blijven zitten, hij ware waarschijnlijk behouden geweest, daar juist die kamer pas te voren door de beide Echtgenooten verlaten, als in geraamte behouden is gebleven, terwijl al het overige, bijzonder 's Mans schoone Boekverzameling en aanzienlijke handschriften, geheel en al verwoest zijn en bedorven" (Lambrechtsen 1807:10).²³ Zijn bibliotheek is ken-

nelijk toch gedeeltelijk gespaard gebleven, de resten ervan kwamen in maart 1808 onder de hamer. Hoewel ook het voorwoord vermeldt, dat het grootste deel van Kluits bibliotheek verwoest is, telt de catalogus nog altijd 2606 te veilen werken (*Catalogus* 1808:L.S.).

Kluit heeft tijdens zijn leven veel blijken van waardering ontvangen, zijn lidmaatschap van een groot aantal wetenschappelijke genootschappen getuigt daarvan. Hij was mede-oprichter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, lid van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen, lid van verdienste van de Bataafsche Maatschappij van Taal en Dichtkunde, lid van het Historisch Groningsch Genootschap 'Pro excolendo jure patrio' en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Grote belangstelling had hij vooral voor het werk van de Leidse Maatschappij. De studie van het Nederlands bleef zijn interesse houden – voor het bestuderen van middeleeuwse bronnen achtte hij allereerst een zuivere tekstinterpretatie nodig – en hij werkte veelvuldig mee aan het beoordelen en uitwerken van bij de Maatschappij ingediende verhandelingen.

Hoewel Kluit zijn grootste faam geniet als historicus, gold zijn gezag kennelijk uitdrukkelijk ook op het gebied van de neerlandistiek. Voor het Staatsbestuur een besluit nam over de schrijftaalregeling van 1804-1805 werd Kluit gehoord over Siegenbeeks spelling en Weilands spraakkunst, samen met zijn Utrechtse studiegenoot Meinard Tydeman (1741-1825). Siegenbeeks spellingvoorstellen sloten op een aantal punten zeer nauw aan bij Kluits opvattingen en zijn invloed op de schrijftaalregeling is wat de spelling betreft dan ook duidelijk aanwijsbaar, zoals uit het vervolg zal blijken.

3. Kluit over spelling

3.1. Inleiding

Vanaf de zestiende eeuw wordt de spelling een belangrijk taalkundig onderwerp. De taal moest gecultiveerd worden om haar te verheffen tot het niveau van het Latijn en een vaste spelling was daarvoor een eerste vereiste. De stroom spellingvoorstellen sindsdien lijkt eindeloos. Heel wat schrijvers hebben zich bezonnen op de spelling en geven, in een inleiding op hun boek of in een aparte uitgave, informatie over de door hen gebezigde orthografie.²⁴ Tot een algemene norm is het in de zestiende en zeventiende eeuw niet gekomen; daarvoor streden er te veel voorstellen om de voorrang en ontbrak het de voorstellers aan voldoende autoriteit. De spellingdiscussies gingen in de achttiende eeuw dan ook onverminderd voort.

Voor Arnold Moonen (1644-1711) is spelling een belangrijk onderwerp. Van zijn *Nederduitsche Spraekkunst* (1706), de eerste volledige en tegelijk meest invloedrijke grammatica van de achttiende eeuw, worden de eerste 44 pagina's aan orthografie besteed. Moonen laat zich voornamelijk leiden door het "oorsprongkelykheitsprincipe" (Schaars 1988:86), waarbij de vocaalspelling van het 'oorsprongkelijke' woord zo veel mogelijk wordt gehandhaafd in afleidingen (*draek/draeken*), en de vrees voor homoniemen. Daarnaast hanteert hij het fonetisch principe en sluit hij aan bij spellingsinzichten van Vondel. Van het gelijkvormigheidsprincipe is hij geen voorstander.

Sommige grammatici lijken spelling nauwelijks van belang te vinden. Zo is Adriaen Verwer (c. 1654-1717) van mening "dat dit heele spellingwerk eenen regtschapen oeffenaer niet eens zoo hoog aen 't herte behoorde te leggen" (Verwer 1708:353). In zijn *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* (1707) wijdt hij dan ook slechts een kort hoofdstukje aan de orthografie. Regels voor de spelling heeft Verwer nauwelijks gegeven, wel heeft hij een aantal uitgangspunten geformuleerd, die hij in een brief aan David van Hoogstraten (Verwer 1708) heeft toegelicht en uitgewerkt. Belangrijk is dat de spelling zich niet richt naar de uitspraak van een bepaalde stad of streek, maar de "*klanken der Republyke*" weergeeft (Verwer 1708:354). In het verleden was onze spelling "eenvormig", hoewel de gewesten "in 't uitspreken van zekere vocael-klanken verschilden als de dag vanden nacht; echter in 't uitdrukken der zelve op 't papier eenstemmig ingestelt ende gehouden hebben, byna Volker-regts-gewyze, eene eenvormige spellinge" (Verwer 1708:361). De spelling is een zaak van de overheid, die het gebruik kan vastleggen. Reden om voorstellen te doen die afwijken van dat gebruik zijn er niet, "tegens het aengenomen Gebruik der Overigheid [kan] geen waerheit opgebracht worden" (Verwer 1708:371). Wat Verwer vindt van al de taalliefhebbers die eigen regels voorstellen, is duidelijk: "men toont dat men al mede een ey wil leggen: waer 't maer niet buiten 't nest" (Verwer 1708:371).

Wat Lambert ten Kate (1674-1731) vindt van de "*Spel-kunst*" is eindeloos herhaald: "Zeg liever *Spil- of Quel-kunst*" antwoordt L. (Lambert ten Kate) zijn gesprekspartner N. (Anonymus, Adriaen Verwer) in de *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723), "want over al het *Grammaticael* word zo veel mondelinge kibbeling niet gemaakt, als over die beuzelarije alleen" (Ten Kate 1723 I:109). Iedereen is bezig met de taal van zijn eigen streek, "buiten den Schrijver van de *Idea* vond ik geen eenen die in Letterkonstige Lessen zulks gade sloeg" (Ten Kate 1723 I:109).

Ten Kate maakt onderscheid in de "Burgerlijke" en "Critique" "Letter-Spelling". De burgerlijke, "welke op het doorgaende agtbare gebruik is gevest" houdt hij voor "Gewoonte-regt, t welk tot de Gemeente behoort, en

dies ook voor zoo verre haer geheiligt ontsach verdient" (Ten Kate 1723 I: 111). Het achtbare gebruik moet gevolgd worden, "zonder tegenstribbeling, zonder andere gewoonten te willen invoeren" (Ten Kate 1723 I:111). Uit Ten Kates opmerkingen over de "Critique spelkunde" blijkt de grote betekenis van de klankleer in zijn taalopvattingen. In de "*Critique* (of *Physique*) Spelling" onderzoekt hij zaken als "wat Klanken tot onze Tael behooren; waer in ze onderscheiden zijn; hoe die gevormt worden; welke gemengt zijn, of niet" (Ten Kate 1723 I:111) en ook hiermee was hij zijn tijd vooruit.

Ook Balthazar Huydecoper (1695-1778) bekommert zich nauwelijks om spellingkwesties. De spelling raakte niet het taaleigen. Toch heeft hij een aantal spellingsproblemen uitvoerig behandeld (cf. De Bonth 1998:117-154). Een afgeronde spellingleer kan uit zijn werk niet worden afgeleid, wel kan vastgesteld worden dat hij zich bij zijn spelling liet leiden door het etymologisch principe, de 'homonymievrees' en ook wel de 'Beschaafde Uitspraak', waarbij absoluut niet de taal van het gewone volk of van een bepaalde streek richtinggevend kon zijn.

Het Nederlands als cultuurtaal mag zich rond het midden van de jaren vijftig van de achttiende eeuw verheugen in een groeiende belangstelling, die onder meer blijkt uit het toenemend aantal letterkundige genootschappen dat zich inzet voor de opbouw van het Nederlands. Vooral de regelloosheid op het gebied van spraakkunst en spelling was de betrokkenen een doorn in het oog (cf. o.a. De Buck 1931:37). Adriaan Kluit, vooraanstaand lid van zowel het Utrechtse genootschap *Dulces ante omnia Musae* als het Leidse *Minima Crescunt*, zoals *Linguaeque animoque fidelis* vanaf 1761 heette (cf. § 2), gaf in de door hem bezorgde vijfde druk van Van Hoogstratens *Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden* (1759) in de *Voorrede van den Uitgever* uiting aan zijn ongenoegen over het ontbreken van uniformiteit in de spelling: "Raapte men thans alle de bijzondere gedachten van zo vele verscheiden Taalkundigen, en van die voor Taalkundigen willen doorgaan, deze stoffe aangaande sedert ene eeuw of twee der waereld opgedrongen en opgedwongen, bij den anderen: wij zouden hier enen doolhof ontwaar worden, waar uit geen Dedalus in staat ware om zich te redden" (Kluit 1759:xi).

Toch dichte men in de letterkundige genootschappen de spelling evenmin een overdreven belang toe, niet zo verwonderlijk daar men zich vooral liet leiden door de taalkundige inzichten van Verwer, Ten Kate en Huydecoper. Kluit beschouwt "de spelkunde" weliswaar als "den grond, waarop de gansche taalkunde berust (Kluit 1759:x), maar vindt spelling ook "te flauw een kost" en wil zich niet met "lettervitterijtjes" inlaten. Net als Ten Kate is hij van mening dat "de geen die bescheiden zijn, niet naau vitten op struikelingetjes van die genen, die blijk van goeden wil geven (Kluit 1759:xxxii-xxxiii). Meinard Tydeman (1741-1825), net als Kluit actief genootschapper

en vanaf het begin betrokken bij *Dulces ante omnia Musae*, haalt met instemming de woorden van Ten Kate aan en vervolgt: “veel wordt men *gekweld* met kleinigheden en beuzelarijen, hier toe [tot de spelkonst] betreklijk, die niets wezenlijks te beduiden, geen invloed altoos hebben op het zuivere der taal zelve, welke den aart der tale niet raken” (Tydeman 1767:79). Hij geeft als belangrijkste regel “dat men zig schikke naar het algemeen gebruik”, ook “al dunkt men zelfs, dat die schrijfwijz beter anders ware ingevoerd” (Tydeman 1767:80). Waar “het algemeen gebruik nog niet doorstraalt, daar volge elk zijn eigen oordeel, zonder zig zelve of anderen veel met wissewasjes het hoofd te breken” (Tydeman 1767:81) Toch is Tydeman niet helemaal onverschillig wat de spelling aangaat. Hij vindt dat “het welk in den aart der tale gegront is, en met derzelver standvaste regelmaat overeenkomt” (Tydeman 1767:81) in de spelling tot uitdrukking moet komen en daarom voegt hij als regel toe: “daar een zekere regelmaat, in den aart der tale gevestigd, ons voorlicht, moeten we die altijd volgen; althans, zoo lang, als het algemeen gebruik die niet heeft verworpen: want ook in dezen gevallen wil ik liever met allen dolen dan alleen den wijzen uithangen” (Tydeman 1767:81). De schrijfwijze moet dus de regelmaat volgen, die behoort tot het “oud eigen der tale”. Voor de uitwerking van deze regel verwijst Tydeman waarderend naar de behandeling van de spellingsproblemen door Kluit.

3.2. De opvattingen van Kluit

3.2.1. Inleiding

In de door hem verzorgde vijfde druk van Van Hoogstratens *Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden* (1759) maakt Kluit opmerkingen over de spelling, zoals hiervoor (3.1) is aangegeven, en ook in de zesde druk (1783) is dat op diverse plaatsen het geval. Het meest uitvoerig heeft hij zijn spellingsinzichten echter besproken in twee bij elkaar horende artikelen, resp. verschenen in 1763 en 1777.

In zijn *Eerste vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal, vergeleken met de Spelling der Ouden, en uit dezelve ene soort van evenredigheid [regelmaat] opgemaakt* (in het vervolg: Kluit 1763) bespreekt Kluit de spelling van de klinkers. Dit *Vertoog* was oorspronkelijk bedoeld als grondslag voor het bespreken van de spelling in zijn *Ideavertaling*. In het *Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal, vergeleken met de spelling der Ouden en uit dezelve ene soort van evenredigheid opgemaakt* (in het vervolg: Kluit 1777) wordt de spelling van de medeklinkers behandeld.

W E R K E N
V A N D E
MAETSCHAPPY
D E R
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
T E L E Y D E N.

D E R D E D E E L.

T E L E Y D E N
BY P. V A N D E R E Y K E N D. V Y G H,
M D C C L X X V I I.

Titelpagina van het derde deel van de *Werken van de Maetschappij* (1777), waarin als eerste bijdrage (p. 1-42) Kluits tweede *Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal* is opgenomen.

Hoewel er een flink tijdsverschil zit tussen de beide publicaties, presenteert Kluit zijn vertoog over de medeklinkers, al aangekondigd aan het slot van Kluit 1763, expliciet als een vervolg op het stuk over de klinkers. Dit vervolgstuk had Kluit al in 1770 bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde ingeleverd. Ondanks tegenstand van H.A. Kreet (1739-1804),²⁵ die

het met Kluits inzichten niet eens was, besloot de Maatschappij in haar jaarvergadering van 1773 het vervolgartikel in het eerstvolgende, derde deel van de *Werken van de Maatschappij* (1777) op te nemen.

3.2.2. De *Vertogen*

In zijn *Eerste vertoog* constateert Kluit dat de “spelregels van outs onwrikbaar” schenen, maar dat de spellingseenheid sinds anderhalve eeuw verdwenen is en dat “verwarring en verloop in ’t spellen velt gewonnen heeft” (1763:285,286). Dat komt door de werkzaamheden van de vele “taalliefhebbers” en “hulpmeesteren”, die geprobeerd hebben de spelling te verbeteren, maar er door hun “willekeurig vonnissen over regel en regelmaat” juist voor hebben gezorgd, dat “de spraak in hare spelgronden niet vaster geleit, maar veeleer aan het wankelen gebracht” werd (1763:286,287).

Kluit heeft niet de bedoeling, zegt hij, “ene nieuwe, of ook wel, opgewarmde spelkunde op te zetten.” “’t Is mijn oogmerk niet”, zo vermeldt hij nadrukkelijk, “my zo vermetel aan te stellen van te denken, om deze verwarring te zullen ontwarren; nadat er zo veel taal- en letterkundigen vergeefsch en arbeid aan verspilden.” Wel wil hij onderzoeken “hoe het eertijds met de *Spelling onzer tale gelegen was*, om door middel van dit onderzoek, en door vergelijking der oude en tegenwoordige gesteltheit enig netter denkbeeld te verkrijgen, wat er by ons tot ene gelijkredige letterschikkinge behoore; waarin mijn hoogste doelwit de *Regelmaat* (analogia) zijn zal” (1763:288).

Hiermee is duidelijk welke criteria Kluit zal aanleggen om de spelling aan af te meten: “Deze twee middelen *Regelmaat* en *Vergelijking van oude en nieuwe taal* hebben my alleen in staat geschenen om met vrucht iets te ondernemen” (1763:289-290). Dat wil niet zeggen, dat de *Regelmaat* in alles gevolgd kan worden; het is namelijk onmogelijk zich te ontdoen van “den allesbeheerschenden dwingelant”, van het gebruik, dat “zo dikwerf afwijkende, ook thans zodanig in vele gevallen ingewortelt is, dat men naaulijks anders kan doen dan het involgen” (1763:290).

De werkwijze van Kluit is helder. De taal bezat oorspronkelijk een grote regelmaat, maar “’t gebruik speelt ons den baas”, “werpt veelmaal alle regel en regelmaat om ver” (1763:294). Vooral de Tachtigjarige oorlog had een funeste invloed: toen waren “kerk- en burgerstaat in rep en roer gestelt” en dat had zijn weerslag in de taal. In deze periode is de taal “van hare gedaante zo zeer (...) ontaart geraakt, dat zy de algemeene taal niet meer gelijk” (1763:292). Omdat met name de komst van de Spanjaarden het verloren gaan van de regelmaat veroorzaakte, moet men vooral de Ouden bestuderen, de schrijvers die werkzaam waren voor de Spaanse beroerten en van deze “oude Schrijveren” (1763:292) vooral diegenen “die in den Vlaamschen

tongval hunne schriften stelden”; het Vlaams is namelijk “onze *dialectus primaria*, of *hoofdspraak* (...) waaruit zich by vervolg vele bijzondere vormen hebben laten gieten.” (1763:293). Kluit wil nu “door behulp van overgebleven stukken in hare [van de taal] outheit binnen dringen; haren aart navorschen, volgens derzelver gronden werken, en behoudens de taaleigenschappen en het gemeen beloop daaruit een regelmaat formeren” (1763:295).

Om de eigenschappen van de taal op het spoor te komen, moet Kluit dus de “overgebleven stukken”, de overgeleverde teksten, bestuderen. Omdat alle talen volgens Kluit overeenkomsten vertonen wat de “hoofdgronden” (Kluit 1777:4) betreft, komen ook klassieke teksten voor onderzoek in aanmerking en Kluit probeert vast te stellen hoe die universele kenmerken in de spelling van het Grieks en het Latijn tot uitdrukking kwamen. Daarna bestudeert hij de geschriften in “onze alleroutste taal” – de *Rijm-Kronijk* van Melis Stoke, de *Spiegel Historiael* van Lodewijk van Velthem, de *Natuurkunde van het geheelal*, in verzen beschreven door Broeder Thomas, de rijmkroniek van Klaas Koliijn²⁶ – en stelt vast dat de spelling eertijds een grote regelmaat vertoonde. Vervolgens gaat hij na hoe die regelmaat zich heeft ontwikkeld.

Een voorbeeld moge het een en ander verduidelijken. Om na te gaan of verdubbeling van klinkers in open syllaben nodig is of niet, weidt Kluit eerst uit over het aantal klinkers. Hij constateert dat er vijf klinkers zijn, die elk zowel kort als lang kunnen zijn.

De klinkers zijn by ons niet meer dan vijf, A. E. I. O. U. Meer erkent er de outheit niet, en hiermede kon zy volkomen bestaan. En het is by my zeker, dat geene Europesche taal er meer dan deze vijf behoeve. De byzondere toevalligheden toch, die elk dezer Vokalen kunnen overkomen, veranderen de Vokaal niet in haar wezen. (Kluit 1763:296)

Vervolgens onderzoekt Kluit hoe in klassieke teksten de klinkers in open lettergrepen werden gespeld. Hij komt tot de conclusie, dat in het Latijn “*het gebruiken van een eenvoudige vokaal*” oorspronkelijk de regel was, maar dat daarna is ingeslopen “deze vokaal door eene van dezelfde hoedanigheid te verlengen” (1763:307), een verlenging die later weer in onbruik raakte.

Kluit stelt vast dat er sprake is van “ene merklijke evenredigheid tusschen ons en de Grieksche en Latijnsche spraak” (1763:306), want hetzelfde zien we in de spelling van het Nederlands: “Wy zullen dit alles even zo, en in gelijke orde, in onze taal bevinden, en voor eerste, zien dat onze alleroutste taal nooit anders dan met eene vokaal is gespelt geworden.” (1763:308). Hij staaft deze bewering vervolgens uitvoerig met voorbeelden uit werk van o.a. Stoke en Van Velthem en concludeert dat

deze regelmaat in de outste schriften zo algemeene streek houdt, dat men geen' dan minsten twijfel hebben kan, of de Schrijvers van dien tijd zijn daartoe gekomen door het begrip, dat het in de Duitsche even zo min als in de Latijnsche benoodicht was zich van verdubbeling te bedienen. (1763:313).

In open lettergrepen was de enkele vocaal dus "in haar geheel de onvervalschte en zo veel jaren stant gehouden hebbende spelling" (1763:324). Toch is deze regelmaat verloren gegaan, vooral nadat de Spaanse troepen de Nederlanden waren binnengevallen. In de zeventiende eeuw pleitte Hooft, "Amstellander", voor vocaalverdubbeling in open lettergrepen. Het spellen van *dreeven*, *muuren*, *baanen*, *woonen* omdat het enkelvoud *dreef*, *muur*, *baan*, *woon* is, is volgens Kluit echter volstrekt "ongegront en tegen de aart der taal" (1763:339). De eerste lettergreep van *dreve*, *mure*, *bane*, *wone* is van nature lang omdat daarop "de gansche kracht en klem der uitspraak nederkwam" (1763:339) en verdubbeling van vocalen is dus geenszins nodig. Door "ingeslopen rijmverlof van Achteraftapping der letteren (*metaplasma detracticius*)" (1763:340) veranderden *dreve*, *mure*, *bane*, *wone* in *dreef*, *muer*, *baen*, *woen*, maar dat heeft niets te maken met de schrijfwijze van het meervoud. De conclusie ligt voor de hand: in open lettergrepen moeten we de enkele vocaal spellen; de 'dubbelspelling' is in strijd met de *aart der tale* en met de regelmaat der Ouden, de enkele vocaal is daarmee in overeenstemming. Bij de *i* zou dat leiden tot het schrijven van *tiden*, *bliven* en *mine* in plaats van *tijden*, *blijven* en *mijne*, een spelwijze die in de loop van de tijd in onbruik is geraakt. Omdat echter "het invoeren dezer nieuwigheit niet slechts zeervreemt zoude moeten voorkomen voor de oogen, maar ook voor de ooren der genen, die thans in de uitspraak dezer dubbele *i* of *ij* verwart geraakt zijn met de *ei*" (1763:343,344) moet men toegevend zijn ten aanzien van die spelling, hoewel ze geheel in overeenstemming is met de regelmaat en "volmaakt overeenkomt met de ware en volgens de gemeene dialect alleen goetgekeurde uitspraak" (1763:342). Als mogelijke tussenoplossing oppert Kluit het spellen van *y* in open lettergrepen: *tyden*, *blyven*, *myne* (cf. 3.2.5).

Voor "onzekerheit en wispelturigheid in het stuk der Vokaalverlenging" zorgden "de langklinkers *ee* en *oo*". Bij de spelling moet men uitgaan van de uitspraak, maar hierbij moet duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen de "Gemeenelantstaal", de *dialectis communis*, en de bijzondere dialecten. De spelling moet overeenkomen "met de gemeenelantsdialect, die ons eenig richtsnoer wezen moet" (1763:343), en dat rechtvaardigt het onderscheid tussen *e/ee* en *o/oo*. Aan de *-ee-* moet namelijk een ander geluid toegekend worden dan aan de zachtere *-e-* en hetzelfde geldt voor *oo/o* (cf. 3.2.4). *Ee* en *oo* zijn "in haren aart niet anders (...) dan tweeklanken" (1763:327). In

het verleden hebben de schrijvers het onderscheid ee/e en oo/o steeds consequent gemaakt, maar in de zestiende eeuw is het weggefallen, volgens Ten Kate vooral bij “die *geenen*, *die tusschen Noordhollant en den Rijn wonen*, *by wien dit onderscheit in de uitspraak* niet wordt waargenomen, als gebrukende alleen de zachte lange E en O” (1763:333; cf. Ten Kate 1723, I:118).

De methode van Kluit is als volgt samen te vatten. Zijn uitgangspunt is, dat de taal in oorsprong een grote regelmaat bezat, die tot het wezen ervan behoort. Om die regelmaat, die aanvankelijk ook in de spelling tot uitdrukking kwam, op het spoor te komen, bestudeert Kluit klassieke en Middelnederlandse teksten. Van de regels die hij zo ‘ontdekt’ (1763:307), gaat hij de ontwikkeling na, tot in zijn eigen tijd. Hij constateert dat de regelmaat in de loop van de tijd verloren is gegaan en probeert regels te formuleren om die zo veel mogelijk te herstellen. In veel gevallen is dat niet meer mogelijk, omdat men rekening moet houden met het algemeen gebruik, zoals bij de spelling van *tiden*, *bliven* en *mine*.

In 1777 past Kluit dezelfde werkwijze toe. Ook nu wil hij de spelling “uit vergelijking der oude spelling met de latere, of van oude Regelmaat met Gebruik, enig licht bij (...) zetten, en tot meerder evenredigheid (...) brengen” (1777:12). Hij wil nu de medeklinkers behandelen en zal “wederom bouwen op enen grondslag, dien alle tale gemeen hebben” (1777:13).

Eerst zal hij nagaan volgens welke algemene regels de consonanten zich gedragen, waarbij hij opnieuw uitgaat van het Grieks en het Latijn. Hij komt tot een “in alle talen vastgaanden regel”, nl. “dat *Letters van een en 't zelfde Organum, of werktuiglijk gestel onderling verwisselen*” (1777:14). Van dit soort algemene regels moet men uitgaan en niet van allerlei “gewaande regels” (1777:14) of verschijnselen in een bepaald dialect. Men moet “op vaste en algemeene gronden bouwen” (1777:15).

In navolging van Ten Kate onderscheidt Kluit zo ‘zachte’ (stemhebbende) en ‘harde’ (stemloze) consonanten.²⁷ Net als in alle andere talen veranderen in het Nederlands ‘zachte’ consonanten op het eind van het woord in ‘harde’ en deze regelmaat vloeit voort uit de natuur van de letters. In “der Ouden schriften” en in de gangbare spelling van F/V en S/Z is de oorspronkelijke regelmaat duidelijk zichtbaar.

Alle consonanten worden vervolgens op de bekende manier besproken:

eerst opsporen (...) wat de Regelmaat en de Oudheid in elk vereischt; en dan verder nagaan, hoe verre men heden daarvan tot groote verachtering der ware spellinggronden afwijkt, of afwijken kan (1777:22).

De spelling verloor in de loop van de tijd haar oude regelmatige zuiverheid. Steeds weer werden er nieuwe regels gemaakt. Om te demonstreren op welke losse en willekeurige gronden die gestoeld zijn, verwijst Kluit naar Moonen, die

zijne spelkundige Regels meer op *meenen*, *gevoelen* en *gelooven* gebouwd, en meer dezen of geenen bijzonderen taalvorm, of *Dialect*, ingevolgd heeft, dan de zuiverste gronden der *Analogie* (1777:24).

Toch, ook nu moet volstrekt helder zijn, dat de regelmaat niet altijd gevolgd kan worden. Als in het achtbare gebruik een bepaalde onregelmatigheid is ingeslopen, moeten we die, noodgedwongen, als een taalwet accepteren: “Tegen een algemeen gebruik, hoe kwaad ook, is het vergeefs te worstelen” (1777:36).

3.2.3. De gronden van de taal

In beide *Vertogen* baseert Kluit zich expliciet op de *gronden van de taal*. Hoewel Kluit niet eenduidig aangeeft wat hij onder de *gronden*, de *aart* of de *natuur* van de taal verstaat (cf. Klifman 1983:20 e.v., De Bonth 1998:89 e.v.), valt wel te reconstrueren wat hem voor ogen stond.

Uitgangspunt van Kluit is dat alle talen in oorsprong regelmatig waren (1763:294; 1777:4) en dat al die talen gemeenschappelijke eigenschappen hebben. Een van die universele eigenschappen is bijvoorbeeld dat alle talen vijf klinkers hebben, gevolg van “de natuur van onze *organa loquendi mechanica*, d.i. (...) de aan ons met alle menschen gemeene vorming der *Spraakleden* van den mond, die naar mate van mindere of meerdere sluiting des monds helderer of doffer klanken uitbrengen” (1777:5). Bij het bestuderen van de taal moeten we ons voornamelijk richten op het opsporen van de regelmaat. Herhaaldelijk benadrukt Kluit hierbij het empirisch-inductieve karakter van de taalstudie: de eigenschappen van de taal moeten *ontdekt* worden, taalregels moeten uit de taalverschijnselen worden afgeleid en niet willekeurig worden *gemaakt*.

Een aantal *taalgronden* hebben Verwer en met name Ten Kate aan het licht gebracht. In de eerste plaats noemt Kluit de door Ten Kate gevonden regel “dat de *uitspraak of ware accentuatie onzer syllaben zich altoos schikt naar- en plaatst op het wezenlijke en zakelijke deel des woorts*” (1763:305).²⁸ Zo is de *a* in *banen* van nature lang omdat ze accent krijgt. Verdubbeling is dus onnodig en in strijd met de *natuur* van de taal. Verdubbeling in gesloten lettergrepen moet gebeuren met hetzelfde letterteken, omdat een

andere eigenschap van de taal is “dat letters van ’t zelfde *Organum* bijeenhooren” (1777:8).

Een volgende eigenschap van de taal, ook aan Ten Kate ontleend, is “*dat Letteren van een en ’t zelfde organum niet alleen met elkander kunnen verwisselen, maar dat zij ook inderdaad verwisselen*” (1777:15). Als gevolg van deze eigenschap worden bijvoorbeeld zachte (stemhebbende) medeklinkers scherp (stemloos) op het wordeind.

Een zeer belangrijke *taalgrond*, opgemerkt door Verwer, is ook

dat onze taal in haren oorsprong zich meest bediende van woorden van twee syllaben; maar dat die daarna door den *Metaplasumus detracticius* (door besnoeiing of verharding van Uitspraak) veelal in eensyllabige woorden vervormd zijn, waardoor onze taal oneindig vol geraakt is van *Monosyllaben* (1777:17).²⁹

Nu hij een aantal *taalgronden* heeft opgespoord, gaat Kluit teksten van de Klassieken en de Ouden (cf. 3.2.2) bestuderen. Uit de verzamelde gegevens concludeert hij, dat de spelling in de Griekse en Latijnse teksten en in die van de Ouden helemaal regelmatig was en in overeenstemming met de genoemde eigenschappen van de taal. Zo was bij de Ouden de slotconsonant altijd stemloos, geheel in overeenstemming met de *natuur* van de taal: letters van hetzelfde *Organum* verwisselen, ze verschillen alleen in “scherpheid van afsnijding” (1777:15): *broot, broden; dach, dagen*. De spelling *brood* wegens *broden* is in strijd met de *grond* van de taal. In haar oorsprong bediende de taal zich meest van woorden van twee lettergrepen – *brode, dage*-, maar die zijn “door den *Metaplasumus detracticius*” veelal eenlettergrepig geworden: *brood, dag*. Daardoor kwamen de zachte consonanten op het wordeind te staan, waarna ze volgens de eerder genoemde eigenschap stemloos werden: *broot, dach*. Deze regelmaat is verdwenen uit de spelling, behalve bij *V/F* en *S/Z*.

Nadat Kluit heeft vastgesteld dat in de spelling van de Ouden de *taalgronden* gerespecteerd werden, gaat hij over tot de spelling “der Nieuwer Schrijveren” (1777:4). Hij constateert dat deze spelling niet langer op een vaste grondslag is gebaseerd, dat de Regelmaat is zoekgeraakt. Kluit laat zien op welke plaatsen de spelling in strijd is met de eigenschappen van de taal, maar is teveel realist om voor te stellen ingrijpend af te wijken van het gangbare gebruik, geheel in de lijn van Verwer en Ten Kate: we moeten, “de Ouden verlatende” (1777:40), het gebruik volgen, maar dat betekent wel dat “men nimmer tot ene volmaakte *Evenredigheid* komen kan” (1777:41).

3.2.4. De spellingprincipes van Adriaan Kluit

Bij het bespreken van de spelling hanteert Kluit een aantal principes. Uitgangspunt is dat de Regelmaat, eigen aan de taal, ook in de spelling tot uitdrukking moet komen. Eigenlijk zou men niet van deze regelmaat moeten afwijken en “de deur (moeten) toesluiten voor alle losse en dikwils zich zelf tegensprekende taalregels; hoedanige er bij onze Taalkundigen velen voorkomen”, maar men dient ook rekening te houden met “het Gebruik (*usus*)” (1777:4), dat ervoor gezorgd heeft dat de oorspronkelijke regelmaat verloren is gegaan.

Belangrijkste grondslag van een regelmatige spelling is het fonetisch principe: schrijf zoals je spreekt, geschreven taal moet zich richten naar de gesproken taal zoals die “langs de werktuiglijke (*mechanique*) vorming van klanken, in een iegelijks mond gevormd” wordt (1777:4). Hiermee sluit Kluit aan bij de oudste Nederlandse spellinggeschriften. Het uitgangspunt dat de geschreven taal een afspiegeling moet zijn van gesproken taal wordt algemeen aangetroffen in de geschriften over spelling die verschijnen voor 1584.³⁰ Pas in de *Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst* wordt het louter fonetisch beginsel losgelaten, vooral door het aanvaarden van de gelijkvormigheid als grondregel (cf. Dibbets 1985:362). Volgens Kluit zorgde het fonetisch principe ervoor, dat de spelling in de oudste geschriften regelmatig en eenvormig was. De spelling correspondeerde in hoge mate met de gehoorde klanken, een afwijkende spelling duidde op een andere uitspraak.

Terwijl de naam van Ten Kate in een aantal spellingdiscussies in de tweede helft van de achttiende eeuw slechts lijkt te figureren (cf. Van der Wal 2000:16), maakt Kluit serieus gebruik van de inzichten van “onzen grooten Meester” (Kluit 1763:333). Opvallend vaak beroept Kluit zich op argumenten die gebaseerd zijn op de klankleer en veelvuldig verwijst hij daarbij naar Ten Kate, voor wie de ‘Critique Spelkunde’ zeer belangrijk was (cf. 3.1). Duidelijk is zijn beroep op de klankleer bijvoorbeeld als hij vaststelt dat sommige klanken ongeschikt zijn om op het wordeinde te staan; zo is de *d* te “zacht” en daardoor niet geschikt “om een woord te eindigen, zoomin, als *Z, V, G.*” (1777:37). Het liefst zou Kluit in de spelling de klankwet volgen dat consonanten op het wordeinde stemloos worden.

Maar het Gebruik wil anders. Dat baseert zich op losse en willekeurige regels. Zo heeft men gemeend *dag* te moeten spellen wegens *dagen* en *brood* wegens *broden*, maar dit “strijdt tegen den aard onzer tale, die de stuitletters verhardt” (1777:22). Kluit keert zich zowel tegen het etymologisch principe als tegen het principe van de gelijkvormigheid en wijst elke afwijking van het fonetisch principe af. De regel dat men bij de keuze tussen twee schrijf-

mogelijkheden moet uitgaan van de oorspronkelijke vorm van het woord, is volstrekt willekeurig en is er de oorzaak van dat de spelling haar oude en regelmatige zuiverheid verliest.

De oorsprong des woords namelijk deed bij de Ouden er niets toe, en zij vraagden niet, of men *dagen*, *wegen*, *kregen* met een G, dan of men *juichen*, *lacchen*, met een CH, *juich*, *lach*, spelde: maar zagen alleen daarna, of de G een stuitletter wierd: zoo ja, dan veranderde hy in CH, en men schreef *vlucht*, *mocht*, *noch*, niet omdat die woorden in zich een CH begrepen (dit doen zij niet; want *vlucht* komt van *vliegen*, *mocht* van *mogen*); maar omdat de G te zacht was, om een Lettergreep te eindigen, of om op een harde T te stuiten (1777:23).

Het uitgangspunt dat men aan de spelling moet kunnen zien waar een woord vandaan komt, is “niet alleen willekeurig, en dus gansch onzeker; maar wordt ook zelf bij velen niet recht gevat, ja gansch verkeerd gebruikt; en blijft veeltijds ook duister, omdat de oorsprong des woords ons dikwils onbekend is” (1777:24,25).

Ook het differentiatieprincipe (De Bonth 1998:126) keurt hij af: het is onzin om door de spelling *egt* van *echt* of *noot* van *nood* te onderscheiden, in strijd met de “Analogie der Tale” (1777:24). De noodzaak om door spelling homoniemen te onderscheiden, in de achttiende eeuw vaak als criterium aangevoerd, is voor Kluit een “taalverderfelijke en ongerijmde tegenbedenking” (1777:39), pas van toepassing “wanneer er geene talen *homonymien* meer hebben; of bijzonder, wanneer door dit middel in onze tale alle *Homonymien* verholpen zijn. Dat niet mogelijk is” (1777:25). Het is niet gebaseerd op een eigenschap van de taal; bovendien is het aantal homoniemen te klein “om uit dien hoofde een Taalregelmaat te bederven” (1777:39).

Bij het aannemen van het fonetisch principe als leidraad voor de spelling, is het uiteraard de vraag welke uitspraak als richtsnoer kan dienen. Grondslag voor Kluit is de “Gemeene Landtaal, of zoogenoemde *Dialectus communis*” (1777:2), net als voor Ten Kate (en Verwer). In de “gemeenelantschen spraakvorm” (1763:328), “de Gemeenelantsche Dialekt”, die de “algemeene vraagbaak aller onzer Dialekten” is (1763:349), wordt de taal in haar zuivere vorm bewaard. De spelling moet de klanken van die algemene taal weergeven en omdat geldt: “onderscheid van klank vereist onderscheid in Letters” (1777:16, Ten Kate 1723 I:121), moet bijvoorbeeld ook het verschil tussen de scherpe en zachte lange *e* en *o* aangegeven worden. Het maakt deel uit van de algemene taal, zoals blijkt uit de geschriften van onze oudste schrijvers en uit de uitspraak zoals die in verschillende gewesten bewaard is geble-

ven. Het onderscheid *e/ee* en *o/oo* wordt niet meer gemaakt in het noordelijk deel van Holland, de “taalvorm van Amstelland en Noordholland” is “verre afgeweken van de Natuurlijke Spraak en Schrijfwijze der oude Nederlandsche tale” (1777:5) en dit Hollands kan daarom niet als richtsnoer dienen voor spraak en spelling. Daarvoor kan alleen de algemene taal dienen en die moet in het zuidelijke deel van ons taalgebied gezocht worden: “De algemene taal mocht men voorheen, en mogelijk ook noch wel, by de Vlamingers thuis zoeken” (1763:292) en: “Zoo wij noch ergens den oud- en echtduitschen Tongval aantreffen mogten, zulks zijn zoude in den Vlaamschen, en, mag ik er thans ook bijvoegen, vooral in den Zeeuwschen” (1777:4,5). Kluit keerde zich dus af van het Noord-Hollands als standaard en koos voor een algemene, meer zuidelijk getinte norm, waarin het onderscheid tussen *ee/e*, *oo/o* en *ei/ij* nog werd gemaakt.³¹ Van iets als een ‘reconstructie van een verouderde toestand’ (cf. Daan 1992:174) is hier geen sprake, ook in Kluits geboortestreek werden de beide lange *e*’s en *o*’s en de *ei* en de *ij* onderscheiden en voor Kluit waren de klanken van de algemene taal die hem voor ogen stond dan ook allesbehalve historisch-etymologisch bepaald (cf. Van de Berg 1975:303). Overeenkomstig het “gemeenelantsdialekt, die ons eenig richtsnoer wezen moet” zou men naast *meen*, *deelen*, *loopen* en *koopen* eigenlijk ook moeten spellen *tiden*, *bliven*, *mine*, maar omdat deze spelwijze te veel indruist tegen het algemeen gebruik is dat niet haalbaar.

3.2.5. Kluits voorstellen

Weliswaar niet met de bedoeling, althans dat schrijft hij, “ene nieuwe (...) spelkunde” (1763:288) op te zetten, doet Kluit een aantal concrete voorstellen omtrent de “hedendaagsch te verkiezene spelling” (1763:340,341). In Kluit 1763 betreffen die de spelling van de klinkers. De voorstellen zijn:

- vocalen in open lettergrepen:
 - “de gevoeglijkste spelling *zy*, en behoore te blijven, de enkele lange *a*, *e*, *i*, *o*, *u*” (1763:342): *banen*, *leven*, *muren*, *komen*. Omdat deze spelling bij de *i* op bezwaren stuit, zou men voor deze klinker een “middelweg” kunnen volgen: in open lettergrepen *y*, in gesloten lettergrepen *ij*: *tyden*, *blyven*, *tijt*, *blijf* (cf. 3.2.2) Kluit zelf houdt zich in zijn *Vertoog* aan “de grontspelling onzer oude Schrijvers”: *y* op het wordeind en *ij* “wanneer de stuitletter een dubbele *i* vereischte” en bij verlenging van die woorden: *gevly*, *my*, *by*; *wijn*, *schijn*, *wijnen*, *schijnen* (1763:345).
 - de scherpe lange *ee* en *oo* worden steeds dubbel geschreven, de zachte lange *e* en *o* altijd enkel: *teeken*/*steken*; *koopen*/*loten*.
- vocalen in gesloten lettergrepen:

- “in geval van afkorting en stuiting op de medeklinker” (Kluit 1763: 346) wordt de lange klinker verdubbeld. Op deze regel zullen nauwelijks uitzonderingen zijn, alleen die woorden die in het meervoud een lange en in het enkelvoud een korte klinker hebben: *hof/hoven*, *dag/dagen*.
- verlenging van een vocaal wordt aangegeven met dezelfde vocaal: *aa*, *ee*, *ij*, enz.

In zijn *Vertoog* over medeklinkers komt Kluit tot de volgende aanbevelingen:

- wat betreft S/Z en F/V: verharding op wordeind: *LeeS*, *leeF*.
- de wisseling tussen *G* en *CH* volgde dezelfde regelmaat: verharding van de slotconsonant. In het gebruik van *G/CH* is men echter zo willekeurig te werk gegaan, dat een eensluidende regel moeilijk is. Een mogelijkheid is de *CH* helemaal te schrappen, behalve:
 - wanneer homoniemen voorkomen kunnen worden: *ligt/licht*.
 - achter de *s*, waar *g* nooit kan voorkomen: *schoon*, *mensch*.
 - in woorden van vreemde herkomst: *Christus*, *chaos*.
- De *GH* moet niet meer gebruikt worden.
- Ook voor de *D* en de *T* zou de oude regelmaat moeten gelden. Het gebruik wil echter anders. In het algemeen worden de volgende regels in acht genomen:
 - Woorden die zich in de buiging door *D* laten kennen, worden ook in de stuiting met *D* gespeld.
Daartoe behoren:
 - zelfstandige naamwoorden met meervoud *-DEN*: *brood*, *hand*.
 - deelwoorden als *bekeerd*, *geloofd*.
 - werkwoorden in de eerste persoon enkelvoud: *ik vind*.
 - woorden op *-heid*, meervoud *-heden*: *boosheid*.
 - De tweede en derde persoon van het werkwoord besluit men met *-dt*, als het werkwoord oorspronkelijk *-det* als uitgang kende: *hij brandt*, *treedt*, *wordt*.
 - Met een enkele *-t* spelt men:
 - de overige werkwoorden: *gij keert*.
 - alle woorden met meervoud *-ten* of *-te*: *noot*, *beet*.

3.2.6. Ontwikkeling in Kluits spellingsopvattingen

Kluit presenteert beide vertogen duidelijk als samenhangende delen. Het *vertoog* over de medeklinkers wordt in Kluit 1763 al aangekondigd en Kluit 1777 begint met een uitgebreide samenvatting van het *Eerste vertoog*. Hoe-

wel de uitgangspunten in 1777 hetzelfde zijn als in 1763, is er in Kluits spellingspraktijk wel degelijk sprake van een ontwikkeling. Uit vergelijking van de spelling die hij in beide artikelen hanteert, blijkt dat Kluit in 1777 heel wat heeft veranderd ten opzichte van zijn spelling in 1763.

Wat de klinkers betreft, hier heeft Kluit veranderingen aangebracht in zijn spelling van de dubbele *ii* of *ij*. In 1763 spelt hij nog *y* op het wordeind, in 1777 vindt men overal *ij*, – *mij*, *wij*, in 1763 *my*, *wy*, – overigens zonder dat hij expliciet melding maakt van deze wijziging. De spelling van *y/ij* wijkt in 1763 ook af van die in Kluit 1759. In de vijfde druk van Van Hoogstraten's *Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden* schrijft Kluit nog stellig dat “deze uitlandsche *Y* in onze taal niet alleen niet voege, maar in het geheel uit de lijst der Nederduitsche Letteren behoorde te worden uitgewischt” (1759:10) en dat hij daarom “de *y*, *Y*, in dit Werk, zoo veel mogelijk (heeft) getracht uit te bannen, en voor dezelve de echte *ij*, *IJ*, in te voeren (1759:xxiii). Hij verwijst hierbij naar Huydecoper die in zijn “*Bericht Wegens de Letter Y*”, opgenomen achter de *Proeve* (1730), dezelfde opvatting had verwoord (Huydecoper 1730:644). In 1763 is Kluit kennelijk tot een ander inzicht gekomen.

In 1777, en ook in 1783, keert Kluit stilzwijgend terug tot zijn oorspronkelijke opvatting en schrijft hij uitsluitend *ij*. Over zijn opmerkingen in 1763 rept hij nergens meer.³²

Ingrijpend zijn de wijzigingen die Kluit aanbrengt in zijn spelling van de medeklinkers *d* en *t*. Dat blijkt al uit vergelijking van de titels van de beide vertogen: “ene soort van *evenredigheit*” (1763) en “ene soort van *evenredigheid*” (1777) (cursiveringen IvdB). Op het wordeind schrijft Kluit in 1763 consequent *-t*: *velt*, *tijt*, *gront*.³³ In 1777 houdt hij zich aan zijn eigen voorstellen, die gebaseerd zijn op het gebruik en niet op “de Regelmaat”.

	Kluit 1763	Kluit 1777
zelfstandige naamwoorden met meervoud <i>-den</i>	<i>voorbeelt, aart</i>	<i>voorbeeld, aard</i>
deelwoorden op <i>-d</i>	<i>gebetert, geleit</i> ³⁴	<i>gedeeld, aangetoond</i>
woorden op <i>-heid</i>	<i>rijkheit, arbeit</i>	<i>ongelijkheid, eenvoudigheid</i>
werkwoorden 2/3 sing. Pres.	<i>vindt, wordt</i>	<i>vindt, wordt</i>
Praet.	<i>vondt, werdt</i>	<i>Werd/werdt, afsneed</i>
	<i>hadt</i>	<i>hadt</i>

In 1763 spelt Kluit werkwoorden 2/3 sing. pres. en praet. al met *-dt*, hoewel dat volgens eigen opvattingen in strijd is met de Regelmaat – die vereiste *t* – en dat blijft zo in 1777. Hoewel hij zich hierover in 1763 niet uitlaat spelde Kluit waarschijnlijk *dt* in die werkwoordsvormen waarin volgens hem sprake was van samentrekking van *det* tot *dt*: *brandt*, *zendt*, *wordt*, *werdt*, *hadt* door syncope van de *e* ontstaan uit *brandet*, *zendet*, *wordet*, *werdet*, *haddet*. In 1777 schikt Kluit zich in deze gevallen in de spelwijze van Huydecoper³⁵ – “gebruikshalve, en niet om de Regelmaat” 1777:37) – op voorwaarde dat de spelling *dt* beperkt blijft tot de werkwoordsvormen waarin de uitgang *et* achter de *d* is samengetrokken tot *dt*.³⁶ De deelwoorden schrijft hij in 1777 met *-d*: *bekeerd*, *geloofd*, *gezegd* wegens *bekeerde*, *geloofde*, *gezegde*.

De veranderde spellingspraktijk laat zien dat er een verschuiving in de spelingsopvattingen van Kluit heeft plaatsgevonden. Het lijkt erop, dat Kluit in 1763 vooral het criterium van de Regelmaat hanteert, hoewel hij ook wel, soms gedeeltelijk zoals bij de *ij*-spelling en de spelling van de werkwoorden, toegeeft aan het gebruik. Dat betekent dat hij zoveel mogelijk rekening wilde houden met de *gronden* van de taal, zoals de Ouden voor hem hadden gedaan (cf. 3.2.3). Hiermee sloot Kluit “zich radikaal bij het Middelnederlands aan” (De Vooy 1928:22; cf. ook De Buck 1952:29).

In 1777 is de Regelmaat veel minder het doorslaggevende criterium en schikt Kluit zich veel meer naar het Gebruik. Dat gebruik is er nu eenmaal en men moet zich daarbij neerleggen en onregelmatigheden over het hoofd zien, al is het niet van harte. Maar “Tegen een algemeen gebruik, hoe kwaad ook, is het vergeefs te worstelen” (1777:36).

Op grond hiervan lijkt het gerechtvaardigd te veronderstellen dat in Kluit 1777 wordt beschreven hoe de spellinggewoonten anno 1770 waren. Hoewel duidelijk doorklinkt dat hij het verlies van de Regelmaat betreurt, sluit Kluit zich wel expliciet aan bij het algemeen gebruik van zijn tijd. De opmerking van Kluit bij de behandeling van de *d* en *t*: “hoe die [de spelling van *d/t*] thans, volgens het meest algemeen gebruik, gesteld is” (1777:40) wijst ook in die richting. Dat Kluit nauw aansloot bij de heersende spellingpraktijk verklaart het gegeven dat zijn voorstellen in korte tijd breed aanvaard werden. Al in 1783 vermeldt E. van Driel in zijn uitgave van Verwers *Idea*: “De meesten plegen met die manier van spellen in te stemmen die door de roemruchte A. Kluit aangepreezen is in zijn Verhandeling over de Spelling, *Werk. van de Maatschapp. Der Letterk*, dl. III, bl. 3 vlgg.” (Verwer 1783: 5-6).

4. Kluits invloed

Dat Kluit diepgaande invloed heeft uitgeoefend op Weiland en Siegenbeek, en daarmee op de schrijftaalregeling van 1804/1805, blijkt al snel bij vergelijking van hun publicaties.

4.1. Pieter Weiland (1754-1842)

Het *Voorberigt* van Weilands *Nederduitsch taalkundig woordenboek* (1799) begint met de opmerking dat de "spelling van onze taal, schoon zij in rijkheid, vloeijendheid en luister, voor geene taal van Europa behoeft te wijken, op zeer losse gronden staat". Weiland vervolgt:

Het verdient opmerking, dat men de verwarring in de nederduitsche spelling van dien tijd af moet berekenen, dat velen zich toegelegd hebben, om de oude en regelmatige wijs van spellen veranderingen te doen aannemen, welke zij meenden verbeteringen te mogen noemen. (Weiland 1799:†2).

Kluit 1763 begon met de constatering dat onze taal "voor geene Europeschen in luister en rijkheit hoeft te wijken." Ook hij vond het jammer dat "zy thans ten aanzien harer Spellinge op zulke losse gronden staat." En ook Kluit wilde "het tijdstip van verwarring berekenen van dien tijd af, dat velen zich beijvert hebben, om de oude en van alle eeuwen herwaarts onwrikbare spelgronden te verbeteren" (1763:285,287).

In de *Inleiding* zijn eveneens op verschillende plaatsen grote overeenkomsten met de *Vertogen* van Kluit aan te wijzen en het lijkt dan ook geen twijfel dat Weiland bij het schrijven van zijn *Voorberigt* en zijn *Inleiding* bij het woordenboek de artikelen van Kluit voor zich heeft gehad. De afhankelijkheid is duidelijk, het aantal plaatsen waar Weiland passages uit de artikelen van Kluit overneemt, soms geparafraseerd, soms letterlijk, is aanzienlijk.³⁷ Waar Weiland aansluit bij de inzichten van Kluit, noemt hij herhaaldelijk de bron waaraan hij ontleent (bijv. op p. 8, 17, 23, 29, 34, 35, 38), maar dat is niet altijd het geval.³⁸

De invloed van Kluit 1763 en Kluit 1777 is op heel wat plaatsen in Weilands *Inleiding* aanwijsbaar. Als Weiland de klinkers behandelt, zegt hij:

Eigenlijk hebben wij niet meer, dan vijf klinkers, a, e, i, o, u; (...) Ook de oudheid erkent bij ons niet meer, dan de genoemde vijf klinkers, met welken wij volkomen kunnen bestaan. En het is zeker, dat er, in geene europesche taal, meer nodig zijn, want de bijzondere toevalligheden, die elken dezer klinkeren kunnen overkomen, veranderen deszelfs wezen niet (Weiland 1799:7,8).

Weiland verwijst hierbij niet alleen naar Kluit, hij neemt hem ook zowat letterlijk over:³⁹

De klinkers zijn by ons niet meer dan vijf, a, e, i, o, u. Meer erkent er de outheit niet, en hiermede kon zy volkomen bestaan. En het is by my zeker, dat geene Europesche taal er meer dan deze vijf behoefte. De byzondere toevalligheden toch, die elk dezer Vokalen kunnen overkomen, veranderen de Vokaal niet in haar wezen (Kluit 1763:296).

Soms lijkt het alsof Weiland rechtstreeks op Kluit reageert. Als Kluit (1763: 344) voorstelt een “middelweg” in te slaan door op het wordeind de lange *i* door *y* weer te geven, geeft Weiland als het ware antwoord als hij zegt dat er geen reden is van de

thands gewone spelling af te gaan; (...) ook niet, om eenen middenweg inslaan, in plaats van de *i* de *y* te gebruiken (Weiland 1799:20).

Gelijksoortige overeenkomsten zijn aan te wijzen tussen Weiland 1799 en Kluit 1777. Ook hier neemt Weiland op een aantal plaatsen rechtstreeks over van Kluit.⁴⁰

Weiland neemt Kluit niet kritiekloos over, Kluits bronnen raadpleegt hij ook zelf. Illustratief is de volgende passage. Als Kluit 1777 de CH/G behandelt, citeert hij op een gegeven moment Ten Kate:⁴¹

wier tweeledige gedaante (hij verder bl. 123. zegt) sommigen van nieuwer tijd misleid heeft gehad, om de CH [in ons Nederduitsch] te willen verbannen, enz. (Kluit 1777:17).

Het stukje tussen de vierkante haken heeft Kluit toegevoegd. Bij Weiland lezen we in een voetnoot:

De tweeledige gedaante der CH (zegt L. ten Kate, Aanleid. D.I. bl. 123.) heeft sommigen van nieuwer tijd misleid, om de CH (in ons Nederduitsch) te willen verbannen, enz. (Weiland 1799:43).

De toevoeging van Kluit “in ons Nederduitsch” heeft Weiland eveneens overgenomen, maar als Kluit het begin van het citaat verandert, neemt Weiland die verandering niet over en dat wijst erop dat hij Ten Kate zelf erop heeft nageslagen. Weiland gaat overigens wel vrijmoedig met de tekst van Ten Kate om. Kluit verandert slechts een enkel woord om het citaat op zijn eigen tekst te laten aansluiten, Weiland brengt ook andere wijzigingen aan: hij laat woorden weg of voegt er toe en verandert spelling en interpunctie.

Niet alleen redactioneel, ook inhoudelijk vertonen Kluit 1763/1777 en Weiland 1799 grote overeenkomsten. Wat de spelling van de klinkers betreft, hierin wijkt Weiland nergens af van Kluit, ook niet wat de *i/y*-spelling betreft. Kluit was immers in 1777 al teruggekomen op zijn voorstel om op sommige plaatsen *y* te spellen in plaats van *i* en Weiland sloot zich daarbij aan. Ook wat de spelling van de medeklinkers betreft zijn er nauwelijks verschillen. Weiland neemt alle voorstellen van Kluit over, behalve waar die de CH/G betreffen. Kluit 1777 vermeldt hierover:

Men kent bij de Ouden dien gewaanden en verdichten regel niet, dat men schrijven moet *dag*, *weg*, *beleg*, met een G, omdat men zegt en schrijft *dagen*, *wegen*, *belegen*. Dit strijdt tegen de aard onzer tale, die de sluitletters verhardt (1777:22).

Weiland gaat daarop in:

De Ouden waren, gelijk reeds gezegd is, gewoon, de lettergrepen met eenen scherpen medeklinker te sluiten; (...) Hierop, echter, is de taalregel gebouwd, dat de lettergrepen nooit met eene G, maar altijd met een CH gesloten worden. Doch deze gewoonte der Ouden is, naar mijn inzien, meer willekeurig dan regelmatig (Weiland 1799:45).

Al eerder had Weiland vastgesteld dat, “volgens het tegenwoordig doorgaande gebruik”, de medeklinkers die “in de verbuiging, of verlenging, der woorden noodzakelijk zijn, ook tot sluitletters gebezigd worden, uitgezonderd de V en Z” (Weiland 1799:43). Dit principe van gelijkvormigheid past hij ook toe op de spelling van CH/G met de regel “dat de woorden, welken oorspronkelijk eene G vorderen, die G, bij alle verbuigingen, blijven behouden” (Weiland 1799:46)

Weiland stelt voor CH te spellen

“wanneer de G niet als noodzakelijk tot het woord behoorende kan aangewezen worden (...) doch wanneer de G tot het zaaklijke deel des woorts behoort, en, in de verbuiging niet gemist kan worden, dan ook de G, zonder uitzondering tot sluitletter te bezigen” (1799:46).

Deze regel leidt tot spelwijzen als *klagt* (van *klagen*) en *vlugt* (van *vliegen*) naast *zocht* en *vrucht* en maakt het mogelijk onderscheid te maken tussen *digt* en *dicht* en *wicht* en *wigt* (van *wegen*).

Weiland geeft hier dus de voorkeur aan een regel die Kluit afwijst en hij sluit zich niet aan bij de suggestie van Kluit de CH nog slechts in een klein aantal omschreven gevallen te gebruiken (cf. 3.2.5). Het is alsof hij zich

daarvoor verontschuldigt: “zoo wordt hetzelfde thands, echter, vrij algemeen, door de netste Schrijvers waargenomen” (Weiland 1799:47). En door zo te verwijzen naar het gebruik als doorslaggevende factor, sluit Weiland toch ook weer aan bij Kluit. Kluit behoorde kennelijk zelf ook tot die “netste Schrijvers”, want hij heeft zijn eigen voorstel nooit in praktijk gebracht en gebruikt de CH overeenkomstig Weilands voorkeur. Zo spelt Kluit in 1777 *recht*, *zacht* en *zichtbaar*. Hij volgt daarmee het achtbaar gebruik, want volgens zijn eigen voorstel diende hij *regt*, *zagt* en *zigbaar* te spellen. Ook in 1763 volgde Kluit al het gebruik in de spelling van G/CH; anders dan bij de spelling van D/T gebruikt hij ook de stemhebbende consonant op het woordeind: *vertoog*, *onverschillig*, *willekeurig*.

Dat Kluit ook op de *Nederduitsche Spraakkunst* (Weiland 1805) zijn invloed heeft gehad, blijkt op een aantal plaatsen.

In het *Voorberigt* (Weiland 1805:*4) vermeldt Weiland dat, onder anderen, Kluit zijn spraakkunst “in eene geschikte orde” heeft bevonden, wat zijn werk het gezag verleende dat Kluit genoot. Wat de spelling betreft, in zijn *Eerste Deel* neemt Weiland hele stukken letterlijk over uit Weiland 1799. Men vergelijk bijvoorbeeld Weiland 1799:7-9 en 16-17 met resp. Weiland 1805:12-14 en 18-19. In deze gedeelten is de invloed van Kluit duidelijk zichtbaar; de behandeling van de klinkers is bijvoorbeeld, net als in Weiland 1799, hetzelfde als in Kluit 1763. Daarnaast verwijst Weiland in een voetnoot een paar keer naar Kluit als hij de spellingregels behandelt (Weiland 1805:19, 28).

Het *Voorberigt* bij de *Nederduitsche Spraakkunst* begint Weiland echter met een verwijzing naar Siegenbeek 1804 en in zijn hoofdstuk over de spelling herhaalt hij die verwijzing een aantal malen zeer nadrukkelijk (Weiland 1805:13, 21, 24, 28, 32, 33, 36).

Weiland 1805 en Siegenbeek 1804 vormen samen de eerste officiële schrijftaalregeling in Nederland. In 1801 kreeg Weiland van “het Staats-Bewind der Bataafsche Republiek” de opdracht te zorgen voor een spraakkunst; Siegenbeek had als taak “het vervaardigen eener *Verhandeling over de Nederduitsche Spelling*”, “ter bevordering eener algemeene en gelijke spelling”, en “bijzonderlijk ingerigt ter beslissing van de voornaamste geschillen der Taalgeleerden omtrent dezelve” (Siegenbeek 1804:5). Het was dus onder andere de taak van Siegenbeek geschilpunten omtrent de spelling uit de weg te ruimen. Dat hij bij zijn beslissingen zwaar leunde op Kluit, zal uit het vervolg blijken.

4.2. Matthijs Siegenbeek (1774-1854)

In het *Voorberigt* van zijn *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* maakt Siegenbeek melding van het feit dat zijn spelling de goedkeuring kan wegdragen van “ook bijzonderlijk in het vak der Nederduitsche Taalkunde wijdberoemde mannen, de Hooggeleerde Heeren M. Tydeman en A. Kluit” (Siegenbeek 1804:XIII). De brief waarin beide hoogleraren vermelden dat de *Verhandeling* “alle aanprijzing verdient” neemt Siegenbeek op als aanbeveling en daarmee voorziet hij zijn werk van de nodige autoriteit, een werkwijze die Weiland in 1805 zou navolgen. Nu de goedkeuring van Kluit in het *Voorberigt* zo uitdrukkelijk genoemd wordt, lijkt het zinvol na te gaan of en hoe diens ideeën door Siegenbeek verwerkt zijn.

Het begin van de *Inleiding* van Siegenbeek doet onmiddellijk heel sterk denken aan Kluit 1763. Kluit 1763 begint, zoals gezegd, met:

De Nederlander schrijft een taal, die voor geene Europeschen in rijkheit en in luister hoeft te wijken (1763:285).

Bij Siegenbeek luidt de eerste zin:

Dat onze moedertaal voor geene hedendaagsche in rijkdom en voortreffelijkheid behoeft te wijken, zal door geen' kundig en onzijdig beoordeelaar ligtelijk ontkend worden (Siegenbeek 1804:1).

De formulering is dan wel niet hetzelfde, maar vertoont toch duidelijk overeenkomsten. Zinnen waarin in dit soort bewoordingen de lof van het Nederlands wordt bezongen komen in de achttiende eeuw weliswaar heel vaak voor, maar desondanks lijkt de overeenkomst in context, plaats en formulering te groot om helemaal toevallig te zijn. Toch vertoont de tekst, hoewel het begin dus anders doet vermoeden, redactioneel weinig overeenkomsten met de artikelen van Kluit.

Wat de inhoud betreft ligt dat anders. Siegenbeek neemt weliswaar niet letterlijk over, maar de bekende thema's van Kluit komen aan bod: het is jammer dat er geen vaste spellingregels zijn, de bemoeienissen van taalliefhebbers hebben de verwarring vergroot; in de Middeleeuwen was er speltingeenheid, maar die is in de loop van de tijd verloren gegaan, vooral nadat in de zestiende eeuw “kerk- en burgerstaat in rep en roer gestelt” waren (Kluit 1763:292), “geweldige beroeringen (...) de kerk en den burgerstaat op het hevigst schokten” (1804:3). In het vervolg van de *Inleiding* gaat Siegenbeek meer zelfstandig te werk, al blijft de invloed van Kluit merkbaar in

de opmerkingen over vocaalverdubbeling, de spelling van harde en zachte *e* en *o* en de willekeur van veel spellingregels.

In de *Eerste afdeeling* behandelt Siegenbeek “de algemeene regelen der spelling”. In dit gedeelte is invloed van Kluit niet duidelijk aanwijsbaar, al lijken de gedeelten over het gebruik en het gezag van “de Ouden” (1804:43, 59) aan te sluiten bij en in te gaan op Kluits opmerkingen hierover. Aan het spellingsysteem van Siegenbeek liggen drie hoofdregels ten grondslag. Omdat “de spraak dat gene is, ’t welk door het schrift moet worden uitgedrukt, zoo behoort natuurlijk de eerste ten rigtsnoer te strekken voor het laatste” (1804:14) en dat leidt tot de hoofdregel “dat men zich, *in het schrijven, naar de zuiverste en meest beschaafde uitspraak rigten moet*” (1804:26). Daarnaast dient men te letten op de “*Afleiding der woorden*” (1804:28) en “*het algemeen erkend en aangenomen gebruik*” (Siegenbeek 1804:38). Onder de afleiding verstaat Siegenbeek niet alleen het principe van de etymologie, maar ook dat van de gelijkvormigheid. De regel van de afleiding vindt zijn rechtvaardiging namelijk niet alleen in de constatering dat “het onmogelijk is, de eigenlijke kracht en betekenis der woorden wel te kennen, zonder de noodige kennis van derzelve oorsprong en afleidinge” (Siegenbeek 1804:29), maar zeker ook in feit dat daardoor een zekere gelijkvormigheid in de spelling ontstaat. Dat laatste geldt ook voor het voorschrift “in het enkelvoud dezelfde letters te bezigen, als in het meervoud”, behalve bij *z* en *v*, wat niet alleen “duidelijker en regelmatiger is” (1804:154), maar bovendien door “de groote meerderheid der schrijvenden” geaccepteerd is (1804:163).

In de *Tweede afdeeling* gaat Siegenbeek in op “de geschilpunten in de spelling der Nederduitsche taal” (1804:63) en in dit gedeelte is de invloed van Kluit zeer groot. Dat blijkt alleen al uit het aantal verwijzingen, in tekst of in voetnoot, naar de *Vertogen*: maar liefst 19 keer doet Siegenbeek een beroep op het gezag van Kluit!⁴²

Als eerste geschilpunt behandelt Siegenbeek de “Klinkletters *ij* en *y*” (1804:64). Hij gaat eerst de ontwikkeling van de *ij/i/y*-spelling na, verwerpt de *y* als uitheems en komt tot de conclusie dat men “alleen het Nederduitsche klankteeken *ij* behoort te bezigen” (1804:80). Hiermee sluit Siegenbeek nauw aan bij de opvattingen van Kluit. Deze deelde in 1759 al mee dat hij “de *y*, *Y*, in dit Werk, zoo veel mogelijk hebbe getracht uit te bannen” (Kluit 1759:xxiii) en bepleitte uitvoerig (Kluit 1759:509-516) het gebruik van *ij* in plaats van de “valsche *y* (Kluit 1759:514), een pleidooi dat hij in 1783 zou herhalen (Kluit 1783:634-638). In 1763 breekt Kluit weliswaar nog een lans voor de *y* in bepaalde gevallen, maar in 1777 was hij toch ook al weer overgegaan op *ij*, een overgang waarvan Siegenbeek in een voetnoot melding maakt: “Doch in latere schriften heeft hij [Kluit] het algemeene

gebruik der *ij* in Nederduitsche woorden aangenomen" (Siegenbeek 1804:77. Cf. 3.2.6; noot 32). Siegenbeek kon dus met een gerust hart de *ij* aanbevelen, zonder in conflict te komen met de gezaghebbende Kluit.

Het tweede geschilpunt betreft "de verlenging der *a* door *e* of door verdubbeling" (Siegenbeek 1804:81). In dit gedeelte volgt Siegenbeek Kluit 1763, p. 308-318, wat hij vermeldt in zijn voetnoot op p. 83. Daarnaast verwijst hij o.a. naar de *Geslachtslijst* 1783. Net als Kluit kiest hij voor verlenging met dezelfde vocaal.

Het derde geschilpunt, *Over de enkele en dubbele Vokaalspelling* is "één der moeilijkste en belangrijkste onderwerpen dezer Verhandeling" (1804:97). Dit gedeelte van Siegenbeeks betoog doet sterk denken aan Kluit 1763. Siegenbeek acht voor een juist begrip van de problematiek een geschiedkundig overzicht nodig en hierin volgt hij de betoogtrant van Kluit. Hij begint ook met de opmerking dat men "in de vroegste tijden, eene enkele vocaal ter klankvorming genoegzaam heeft geoordeeld in lettergrepen, welke niet op eenen medeklinker stuiten" (1804:98). Voor voorbeelden verwijst hij naar Kluit 1763.

In het vervolg van het 40 pagina's lange betoog gaat hij de ontwikkeling van de spelling met enkele en dubbele vocaal na, om te concluderen

met het voorgedragene de enkele en dubbele vokaalspelling, met uitmontering van al het ongegronde en willekeurige, op vaste en onwrikbare grondslagen gevestigd te hebben (1804:134).

"Taalkenners zullen zeker in het bijgebragte niets nieuws aantreffen" (1804:134), vervolgt hij, en dat is inderdaad het geval. Van de afhankelijkheid van inzichten van anderen maakt Siegenbeek overigens geen geheim. Herhaaldelijk verwijst hij, in voetnoten en tekst, naar taalkundigen, het vaakst naar Ten Kate en Kluit.⁴³ Naar Kluit 1763 verwijst hij in totaal elf keer, negen keer in voetnoten en twee keer in de tekst zelf.

Siegenbeek gebruikt dezelfde argumenten als Kluit om de enkele vocaal te verdedigen en geeft dezelfde voorbeelden. Als Kluit als illustratie van dubbelspelling bij Latijnse dichters geeft *aara*, *voocem*, *felix*, vinden we die voorbeelden ook bij Siegenbeek.⁴⁴

Redactioneel volgt Siegenbeek Kluit, zoals gezegd, niet op de voet. Hij gebruikt weliswaar dezelfde argumenten en herhaaldelijk ook dezelfde voorbeelden, maar wijzigt de volgorde en breidt soms zowel de argumentatie als het aantal voorbeelden uit, terwijl hij andere keren voor een uitgebreidere behandeling juist naar zijn bronnen verwijst. Zo gaat Kluit 1763 na de bovengenoemde Latijnse voorbeelden uitgebreid in op de opmerkingen van Quintilianus over de spelling met een "bovengesteld streepken (*apex*)"

(1763:299). Siegenbeek volstaat met hetzelfde voorbeeld als in Kluit 1763⁴⁵ te vinden is en een verwijzing naar “Quinctiliaan”, waarbij hij opmerkt dat deze “plaats ook aangehaald is door Kluit, bladz. 301 en 302” (1804:103).

Siegenbeek gebruikt vaak dezelfde bronnen als Kluit en raadpleegt die zelf ook. Bij de behandeling van de spelling van Hooft, vermeldt Kluit 1763 bijvoorbeeld, onder verwijzing naar Ten Kate 1723, dat Hooft de enkele vocaal afwees omdat men “dan ook zoude moeten zetten MINEN in plaats van MIJNEN” (1763:324). Bij Siegenbeek vinden we hetzelfde, overigens net als bij Weiland 1799 (1799:19), maar Siegenbeek geeft nog een voorbeeld en vermeldt nauwkeurig de vindplaats ervan: “daartoe, naar het schijnt, alleen bewogen, omdat men *mijne*, niet *mine*, *gelijken* niet *geliken*, schrijft, zoo als uit zijne [van Hooft] *Waarnemingen*, achter het eerste Deel van Ten Kate, blijkbaar is.” In een voetnoot voegt hij toe: “op bladz. 742 en 743” (1804:99,100).

Kluit reikt de argumenten en de bronnen aan, Siegenbeek rangschikt die zoals hij dat nodig acht, zo lijkt de werkwijze van Siegenbeek samen te vatten. Hij breidt wat uit of kort wat in, verandert zinnen en voegt wat toe, maar hij volgt Kluit. Als Kluit schrijft “(...) woorden, die thans met *ee*, maar voorheen met *ei* geschreven zijn, b.v. *teiken*, *gemein*, *allein*, *meinen*, *verkleinen*, en vele anderen” (Kluit 1763:327), luidt dat bij Siegenbeek “(...) woorden, welke oudtijds met *ei*, doch thans met *ee* geschreven worden, bij voorbeeld, *teiken*, *gemein*, *allein*, *meinen*; waarvoor het tegenwoordige gebruik *teeken*, *gemeen*, *alleen*, *meenen* vordert” (1804:127). In het vervolg geeft Siegenbeek dan nog wel wat meer voorbeelden of aanvullende informatie, maar de afhankelijkheid is duidelijk. Een enkele keer neemt hij zelfs letterlijk over.⁴⁶

Nu Siegenbeek zo duidelijk de argumenten en voorbeelden van Kluit gebruikt en met zo’n grote nadruk verwijst naar “het meermalen geprezene *Vertoog* van den Hoogleeraar Kluit”, valt het niet te verwachten dat de voorstellen van Siegenbeek van die van Kluit zullen afwijken. Dat is dan ook nauwelijks het geval. Siegenbeek sluit op de meeste fronten naadloos aan op Kluit, ook wat de *e/ee*- en *o/oo*-spelling betreft. Voor Siegenbeek was echter, anders dan voor Kluit (cf. 3.2.4), het Hollands de grondslag van de spelling en dat “Siegenbeek hier, Ten Kate en Kluit napratend, in strijd geraakt met het vooropgezette beginsel dat het beschaafde Hollands de norm moet zijn, heeft hij niet beseft” (De Vooys 1931:68).⁴⁷

Als Siegenbeek overstapt op de behandeling van geschilpunten die de medeklinkers betreffen, verandert zijn aanpak niet. In plaats van op Kluit 1763, dat over de klinkers ging, steunt hij nu zwaar op Kluit 1777, het *vertoog* over de medeklinkers. De werkwijze is inmiddels bekend. In het algemene gedeelte sluit Siegenbeek zeer nauw aan bij zijn voorbeeld (cf.

bijvoorbeeld Siegenbeek 1804:143,144 en Kluit 1777:13,14). Als hij de medeklinkers vervolgens afzonderlijk gaat bespreken, is de volgorde waarin hij dat doet weliswaar anders dan in Kluit 1777, maar inhoudelijk volgt hij Kluits tweede *Vertoog*. En consequent maakt hij daar melding van door verwijzingen in voetnoten en in de hoofdtekst.

4.3. Verschillen met Kluit

Een enkele keer is Siegenbeek een andere mening toegedaan dan Kluit, wat ook wel te verwachten is als we de spellingprincipes van beiden vergelijken. Anders dan Kluit baseerde Siegenbeek zich immers ook op uitgangspunten die we nu het ‘beginsel van vormovereenkomst’ en ‘het beginsel van etymologie’ noemen.⁴⁸ Vooral de regel van de gelijkvormigheid leidt tot verschillen met Kluit. Hoewel Siegenbeek dit principe niet expliciet bij zijn hoofdregels noemt, baseert hij zich er wel op (cf. 3.3.2). Om het loslaten van de regelmaat waarvoor Kluit pleitte – op het wordeind veranderen zachte consonanten in scherpe – te rechtvaardigen, hanteert hij soms merkwaardige argumenten. Zo vermeldt hij, dat hij verschil hoort in de slotconsonanten van *paard/staart* en *graad/graat* – waarbij hij steunt op het gezag van een andere autoriteit, Balthazar Huydecoper, – en is hij van mening dat de *d* op het wordeinde niet altijd adequaat wordt weergegeven door *t*. Derhalve ziet hij geene reden, waarom men niet even zeer met de nieuweren de *d* tot sluitletter zou mogen behouden, als met de Ouden daarvoor de *t* in plaats stellen, daar het op zich zelf toch duidelijker en regelmatig is, in het enkelvoud dezelfde letters te bezigen, als in het meervoud (1804:154).

Hier keert Siegenbeek zich tegen Kluit, die immers van mening was dat de *d* te zacht was om op het wordeind te staan (Kluit 1777:37) en dat het enkelvoud niet aan het meervoud gekend kon worden (Kluit 1777:38). Voor de spellingpraktijk had dat echter geen enkele consequentie, Siegenbeek komt niet tot een ander voorstel dan Kluit, maar probeert slechts het gangbare gebruik op taalkundige gronden te rechtvaardigen. Hoewel deze rechtvaardiging voor Kluit elke grond mist, had hij zich in zijn tweede *Vertoog* desondanks uitdrukkelijk geschikt naar dat “meestalgemeen gebruik” (Kluit 1777:40) en zich neergelegd bij de spelling *brood* wegens het meervoud *broden* (cf. 3.2.5).

Het criterium van de gelijkvormigheid leidt ook bij de spelling van de *g* en de *ch* tot verschil van inzicht met Kluit. Siegenbeek sluit zich wat de *g/ch* betreft aan bij Weiland en kiest ook voor “het aangenomene gebruik” (1804:162). Als hij, met Kluit, van mening was dat de spelling van deze medeklinkers vroeger regelmatig was, betekende dat nog niet dat de spelwijze van de

Ouden moest worden overgenomen. Het achtbare gebruik moest de doorslag geven. Siegenbeek vindt “de terugroeping van het oude gebruik onraadzaam” en kiest “overeenkomstig het tegenwoordige gebruik” voor gelijkvormigheid als uitgangspunt (1804:162,163). Ook hier leidden de verschillen van inzicht niet tot wezenlijke verschillen in spelling, omdat Kluit immers al expliciet het gebruik als doorslaggevend criterium had aanvaard en zijn spelling aan dat gebruik had aangepast.

5. Slotopmerkingen

In zijn behandeling van de belangrijkste ‘geschilpunten’ leunt Siegenbeek nadrukkelijk op de beide *Vertogen* van de gezaghebbende Kluit. Hij verwijst weliswaar ook naar andere autoriteiten, – Ten Kate, Huydecoper, Adelung – maar de redactionele en inhoudelijke overeenkomsten met de publicaties van Kluit zijn zo groot, dat duidelijk is dat de beide artikelen voor Siegenbeek als leidraad hebben gediend. Dat betekent niet dat hij Kluit altijd op de voet volgt. Hij werkt om, breidt uit of kort in, verandert de volgorde van behandeling en bespreekt ook spellingkwesties die niet door Kluit aan de orde gesteld zijn. Soms ook komt hij op andere gronden tot hetzelfde inzicht als Kluit, zoals hierboven is vermeld. Opvallend is in ieder geval, dat Siegenbeek op belangrijke punten – dubbele of enkele vocaal in open lettergrepen, verlenging door *e* of door hetzelfde letterteken, spelling *ij/y*, onderscheid *e/ee* en *o/oo*, gebruik als criterium voor het spellen van *d* of *t*, *v* of *f*, enz. – niet of nauwelijks afweek van Kluit. Siegenbeek volgt niet Kluits voorstel voor de spelling van *g* en *ch*, maar van een wezenlijk verschil is hier geen sprake. Kluit volgde zijn eigen voorstel zelf niet eens, waarschijnlijk omdat het teveel afweek van het gangbare gebruik en daardoor weinig kans had in brede kring geaccepteerd te worden.

Door zijn invloed op Weiland en Siegenbeek heeft Adriaan Kluit een grote rol gespeeld in de codificatie van het Nederlands. Door zijn gezag is ontegenzeglijk de spellingseenheid bevorderd en het is niet onwaarschijnlijk dat Kluits “regeling zich zonder bemoeienis van de overheid op den duur een overheersend gezag zou hebben verworven.” (Molewijk 1992:112). Zijn grote verdienste is dat hij het gangbare gebruik voor een groot deel vastlegde en belangrijke spellingknopen doorhakte. Ongetwijfeld mag Kluit gerekend worden tot degenen van wie Siegenbeek opmerkt dat ze “niet onbereid (waren) iets van hunne gevoelens op te offeren” om tot “eenparigheid” te komen (Siegenbeek 1804:*3;6). In feite kon Siegenbeek weinig anders dan aansluiten bij de gezaghebbende Kluit, wilde hij “gereede navolging” vinden (Siegenbeek 1804:8). Met de invoering van de ‘spelling-Siegenbeek’ was de

spellingstrijd overigens niet gestreden. Integendeel, 'Siegenbeek' stond van begin af aan ter discussie en is nooit door iedereen aanvaard.

Het systeem van Siegenbeek, en later ook dat van De Vries en Te Winkel, stoelt op de grondregel dat de spelling de uitspraak moet weergeven. De toepassing van deze regel wordt beperkt door de principes van gelijkvormigheid en etymologie. Tot welke verhitte discussies, tot diep in de twintigste eeuw, deze beperkingen van het fonetische uitgangspunt hebben geleid, is genoegzaam bekend.

Adriaan Kluit was een groot voorstander van het consequent toepassen van het fonetisch principe. Om de spellingdiscussies te beslechten en te komen tot een uniforme spelling, sloot hij zich echter aan bij het algemene gebruik. Hoewel hij daar gegronde bezwaren tegen had, aanvaardde hij daarmee gelijkvormigheid en etymologie als beginselen waarop het spelling-systeem is gebaseerd. Paradoxaal genoeg zou later 'zijn' spelling het felst bestreden worden met zijn eigen argumenten.

Noten

- 1 Cf. Hugenholtz 1981:143. Over de vraag of Kluit gezien kan worden als grondlegger van de moderne geschiedwetenschap wordt verschillend gedacht. Hierover Hugenholtz 1981:160 e.v.; een enigszins andere visie in Schöffers 1988:passim; Boutelje 1920:50.
- 2 Cf. De Buck 1931:24; 1951:24; Knol 1977:108-109; Molewijk 1992:113,124; Van Driel 1997:381.
- 3 Tot de "letterkunde" behoorde, geheel in de lijn van de klassieke filologische studie aan de universiteiten, niet alleen de literatuur in strikte zin, maar ook de taalkunde en de geschiedenis. De taalnormen en de voorbeelden voor de dichtkunst werden voornamelijk in het verleden gezocht en de taalstudie had derhalve een sterk historische inslag. Bestudering van de (dichterlijke) taal in het verleden veronderstelde kennis van de vaderlandse geschiedenis in het algemeen. Cf. o.a. Kossmann 1966:35 e.v., Singeling 1991:13,46.
- 4 Cf. Wille 1993:138; vgl. ook Schöffers 1988:10. Kluit publiceert bijvoorbeeld in de *Maendelijksche By-dragen ter opbouw van Neerlands Tael-en Dichtkunde* nr. 19 (1760) in 101 vijf-regelige strofen het gedicht *Heilige bespiegelingen eener geloovige ziele bij 's Heilants Hemelvaart*. In nr. 20 van de *By-dragen* verschijnen vervolgens *Aanteekeningen van den maker op de bespiegelingen*, "die reenschap van vele misstallen, daarin voorkomende, zullen geven, en verder taalkundige bedenkingen opleveren" (*Tael-en Dicht-kundige By-dragen*. Eerste Deel 1759, 1760, p. 307). In meer dan 60 bladzijden bespreekt Kluit daarin het rijm in zijn gedicht, licht hij woordspelingen toe, verdedigt hij spelwijzen en geeft hij taalkundig commentaar. Als De Voors schrijft over het "op bedenkelijke wijze"

toenemen van de liefhebberij om “taalkundige aanmerkingen” te maken en daarbij als afschrikwekkend voorbeeld “een dichter” noemt “die taalkundige kritiek (geeft) op zijn eigen verzen, die hij in de vorige aflevering gepubliceerd had”, doelt hij op Kluit (De Vooy 1931a:116).

- 5 Peter Wesseling was een begaafd docent en een veelzijdig geleerde. Naast theologie, recht, letteren, algemene en kerkgeschiedenis, beoefende hij de wis- en natuurkunde en was hij even bekend met de oosterse en oude Scandinavische talen als met de klassieke. De geschiedenis van de Middeleeuwen had zijn speciale aandacht.

Wesselings colleges waren zeer geliefd bij zijn studenten: “De veelzijdigheid van den meester spiegelt zich af in de leerlingen”, onder wie “de historicus Kluit” (Wille 1937:219), Meinard Tydeman (1741-1825) en Rijklof Michaël van Goens (1748-1810), en allen spreken uitsluitend met grote waardering over hun leermeester.

- 6 Cf. Kluit 1759:passim; Ett 1956:brief LXVII; Kossmann 1966:10 e.v.; Boutelje 1920:4.
- 7 In zijn *Voorrede* bij de 5e druk van de *Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden* (1759) beriep Kluit zich erop dat Van Hoogstraten zijn oudoom was. Ook in zijn brief aan Huydecoper van 29 oktober 1755 maakt hij hiervan melding (Ett 1956:111). Van Hoogstraten was getrouwd met Maria van Nispen, een zuster van Henrica van Nispen, de vrouw van Johannes Kluit en grootmoeder van Adriaan.
- 8 Verwers *Idea* was een populair taalkundig werk, maar rond 1760 moeilijk te krijgen. De behoefte aan een vertaling van de in het Latijn geschreven *Idea* was zo groot, dat er diverse pogingen zijn ondernomen, ook door Kluit, om een vertaalde *Idea* op de markt te brengen. Een overzicht van de verschillende achttiende-eeuwse pogingen zijn – summier, in voetnoot – te vinden in Wille 1937:179, 180 en in De Bonth 1999:146 e.v. Tot een gedrukte uitgave van een *Ideavertaling* is het in de achttiende eeuw niet gekomen. Een Nederlandse vertaling van de tweede druk, in 1783 bezorgd door Everhardus van Driel, verscheen pas in 1996. Cf. De Bonth 1999. De vertaling van Kluit, die hij waarschijnlijk al in 1759 voltooide, verscheen in 2000 in druk (cf. Verwer 1707b).
- 9 Blijkens zijn *Vertoog* van 1763 (Kluit 1763) kende Kluit werk van Melis Stoke, wiens kroniek indertijd de oudst bekende Middelnederlandse tekst was (Van Driel 1992:138), Lodewijk van Velthem, Klaas Kolijn en Broeder Thomas. Dat hij de studie van deze teksten voortvarend aanpakte, blijkt uit een passage in een brief die hij op 25 november 1780 schreef aan Henrik van Wyn (1740-1831) naar aanleiding van diens *Historische en letterkundige avondstonden*. Kluit vindt het jammer, dat Van Wyn hem voor de uitgave niet heeft geraadpleegd, omdat hij hem dan had kunnen behoeden voor een aantal fouten met betrekking tot “Broeder Thomas”. Hij kent dat werk goed, omdat hij tijdens zijn “Academie jaren te Utr. dat heele werk (heeft) afgeschreven” (UB Leiden LTK 1000).
- 10 Cf. bijv. Wille 1993:187; De Buck 1930:28; De Buck 1952:24; Kossmann 1966:44; Singeling 1991:49.

- 11 Brief van Kluit uit Alkmaar d.d. 14 dec. 1764, aan M. Tydeman, geciteerd uit Boutelje 1920:8.
- 12 Lodewijk Caspar Valckenaer, die als opvolger van Tiberius Hemsterhuis (1685-1704) in zowel Franeker als Leiden de studie van het Grieks in Nederland tot grote bloei heeft gebracht, trouwde in 1752 met Johanna van der Streng. Een andere zus, Maria Elisabeth van der Streng, was de eerste vrouw van Burmannus Secundus; over hem o.a. Gerretzen 1940:356 e.v., Altena 1982.
- 13 De archieven van de Latijnse en Illustere school in Middelburg zijn niet bewaard gebleven.
- 14 Cf. Wille 1937:33,34.
- 15 "Oratio de jure quo Belgae legitimo suo Principi ac Domino Philippo imperium abrogaverint". Cf. Boutelje 1920:19.
- 16 Gottfried Achenwall was de eerste hoogleraar die de statistiek tot een wetenschap verhief. In Duitsland staat hij bekend als de 'vader van de statistiek'. August Ludwig Schlözer zette na Achenwalls dood diens werk voort. Zijn *Theorie der Statistik* (1804) genoot in ons land grote bekendheid. Kluit gaf statistiek "naar de bepaling van Achenwall" (Van Deursen 1971:26). Cf. Boutelje 1920:25 e.v.; Van Deursen 1971:passim.
- 17 Hierover Vrij 1971; cf. ook Boutelje 1920:19,20; Hugenholz 1981:145-149; Schöffner 1988:5,6.
- 18 De animo voor Kluits colleges was zeer klein. Voor 1785 bezochten weinig of geen studenten zijn colleges en Kluit beklagde zich er bij de curatoren over, dat hij de enige hoogleraar in Leiden was die geen andere inkomsten had dan zijn vaste salaris (f 1600,- per jaar) en dat hij minder verdiende dan in Middelburg. Van 1779 tot 1785 had Kluit van al zijn colleges samen in totaal nog geen f 700,- ontvangen, nog geen f 100,- per jaar dus. Ter vergelijking: sommige hoogleraren ontvingen, naast hun vaste salaris, zo'n f 1500,- tot f 2000,- per jaar van college-en promotiegelden. Cf. Vrij 1971:127, passim.
- 19 *Historie der Hollandsche Staatsregering*, deel I, *Bericht aan den goedwilligen lezer*, 2. (Geciteerd uit Schöffner 1988:7). Volledige titel in volgende noot.
- 20 *Historie der Hollandsche Staatsregering tot aan het jaar 1795 of geschied- en staatkundig onderzoek, in welken zin de Staten van Holland gedurende de republikeinsche regering, zijn geweest de wettige soevereine vertegenwoordigers van 't gansche volk van Holland, of de geheele natie. Met vele onuitgegeven bijlagen*. 5 delen (Amsterdam 1801-1805).
- 21 In 1815 werd de Statistiek als afzonderlijke wetenschap aan de universiteit geïntroduceerd. Kluits opvolgers Tollius, Hageman en Tydeman bezetten de door Kluit gestichte leerstoel volgens zijn opvattingen. Cf. Boutelje 1920:28.
- 22 Op 12 januari 1807 ontplofte in Leiden een kruitschip dat, onderweg van de fabriek in Amsterdam naar het kruithuis in Delft, lag afgemeerd aan het Rapenburg. Meer dan 500 huizen werden verwoest of onherstelbaar beschadigd. Onder de slachtoffers bevond zich ook de tegenstander van Kluit in het befaamde hooglerarengeschil van 1786, zijn collega Johan Luzac, tegenover wie Kluit zeer

vijandig stond. Luzac wandelde toevallig op het Rapenburg toen het schip ontplofte.

- 23 Voorlezing van Mr. N(icolaas) C(ornelis) Lambrechtsen (1752-1823), voorzitter van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen op 4 februari 1807. De pagina's zijn niet genummerd, maar in het handschrift is met potlood een nummering aangebracht; daarnaar is verwezen.
- 24 Onder orthografie versta ik in het vervolg "de leer van de correcte spelling" (hoewel orthografie niet zonder meer gelijk gesteld mag worden met 'spelling' in de hedendaagse zin. In de *Twe-spraak* bijvoorbeeld is orthografie niet alleen "het geheel van regels volgens welke de klanken ener taal door geschreven tekens worden aangeduid, (...)" maar ook "een beschrijving ... van die klanken (...) naast aanwijzingen die bedoeld zijn om een Nederlands tot stand te brengen dat beschaafd is van klank." (Dibbets 1985:355; Schaars 1988:80)).
- 25 Hendrik Arnold Kreet was in de voorbereidingsfase voorzitter en na de vergadering van 3 oktober 1766 'drukbezorger' van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Na het eerste jaar 1766-1767 vervulde hij geen bestuursfuncties meer.

Kreet stond aan de basis van twee belangrijke letterkundige genootschappen, *Linguae animoque fidelis* en *Dulces ante omnia Musae*. Samen met Frans van Lelyveld (1740-1785) en Herman Tollius (1742-1822) bracht hij van 1758 tot 1762 het eerste tijdschrift uit dat geheel aan de Nederlandse taal- en letterkunde was gewijd: *Maendelyksche By-dragen ter opbouw van Neerlands Tael-en Dichtkunde* (nr. 1, nov. 1758, en de gebonden uitgaven, 2 dln., 1760 en 1762, verschenen onder de titel *Tael- en Dicht-kundige By-dragen*). Dit Leidse tijdschrift, vanaf 1763 *Nieuwe by-dragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde* (1763-1766), was het gemeenschappelijk orgaan en de bindende factor van een netwerk, waartoe behalve de leden van de genoemde genootschappen ook die van het Hoornse *Magna molimur parvi* (1760) en het tweede Utrechtse gezelschap *Musae noster amor* (1763) behoorden.

In de *Maendelyksche By-dragen* van november 1759 had Kreet heel andere spellingsvoorstellen gedaan dan Kluit in 1763 zou publiceren. Op de opmerkingen over spelling in Kluit 1759 had Kreet kritiek. Voor de jaarlijkse vergadering van 1772 had Kreet de Maatschappij voorgesteld verhandelingen over spelling niet meer uit te geven, Kluits *Vertoog* dus ook niet. Kreet wilde een commissie oprichten, die de opdracht moest krijgen "een regelmatige spelling, om door de Maatschappye uitgegeven en gebruikt, en, mag 't zijn, door hoog gezag in de scholen ingevoerd te werden, te ontwerpen" (Uitnodiging voor de jaarvergadering van de Maatschappij van dinsdag 14 juli 1772). Kreet's voorstel kreeg kennelijk geen meerderheid, want in de jaarvergadering van 1773 werd besloten Kluits tweede *Vertoog* toch in het derde deel van de *Werken* van de Maatschappij op te nemen.

- 26 De rijmkroniek van Klaas Kolijn werd in 1719 uitgegeven door Gerard Dumbar en in 1745 door Gerard van Loon. Huydecoper toonde in 1772 aan dat de rijmkroniek een vervalsing was. Dat het zo lang duurde voor men daar achter kwam,

- heeft te maken met de beperkte kennis die men in de achttiende eeuw van het Middelnederlands had. Hierover: De Bonth 1998:105. Kluit schrijft hierover in 1770: "Over deszelfs echtheid wordt thans sterk getwijfeld, ja het tegendeel als bewezen aangemerkt. Ik verlange zeer alle de bewijzen voor de onechtheid volledig bij den anderen te zien. Niet, omdat ik het gezag van vele kundige mannen wantrouwe, en de zaak ontkenne; daar heb ik geen gronds genoeg toe: Maar omdat ik noch sterker bewijzen vordere, die mij vollediger overtuigen." Kluit 1777:4).
- 27 Het onderscheid 'scherp'-'zacht' lijkt overeen te stemmen met wat we tegenwoordig 'stemloos' en 'stemhebbend' noemen. Wat De Bonth hierover opmerkte met betrekking tot Huydecoper geldt ook voor Kluit: "Voorzichtigheid is echter geboden: onduidelijk is namelijk of Huydecoper de essentie van het onderscheid stemhebbend – stemloos – te weten: het wel of niet trillen van de stembanden – heeft gezien of dat hij alleen de 'week'heid van de spanning van de lippen heeft vastgesteld" (De Bonth 1998:143).
- 28 Ten Kate noemt de regel "*dat de Klemtoon (Emphasis) altoos valt op het radicale en zaeklyke gedeelte van 't woord; nimmer op de andere deelen*" al in het *Naschrift* achter de *Brief wegens de Gottische Spraake* die hij op 25 maart 1708 schrijft aan A(driaen) V(erwer) (Ten Kate 1710:14). In het werk van Kluit speelt dit "zeer voortreflijk voorrecht" van het Nederlands (Kluit 1777:6) een grote rol. Ten Kates regel lijkt in de tweede helft van de achttiende eeuw vrij algemeen bekend. In meer verhandelingen over taal wordt bij de behandeling van de klemtoon verwezen naar Ten Kate. Cf. Van der Wal 2000:13,14;16.
- 29 Cf. ook Kluit 1761:57; Kluit 1759:511; Kluit 1763:309; Verwer 1707:72; Verwer 1708b:363.
- 30 Met name Pontus de Heuter (1535-1602) had volgens Kluit "een zeer zuiver begrip van den aard onzer sprake" (Kluit 1777:9, n e). Ook De Heuter huldigde het fonetisch principe, keerde zich af van de regel van de gelijkvormigheid en ging uit van een algemene taal – "gesmeet uit Brabants/ Flaems/ Hollants/ Gelders/ en Cleefs" (Dibbets 1972:77) – en niet van de taal van een bepaald gewest. In zijn beide spellingartikelen citeert Kluit met instemming uitvoerig uit de *Nederduitse Orthographie* (1581) (hoewel hij in 1777 vergeten schijnt te zijn dat hij ook in zijn eerste artikel de woorden van De Heuter aanhaalde (Kluit 1777:9, n e)). Nadat hij in 1763 de behandeling van de vocalen door De Heuter heeft besproken, merkt Kluit zelfs op: "Kan er wel iets gelijkluidender zijn met het geen wy dus verre hebben trachten te betogen, dan even dit?" (Kluit 1763:323).
- 31 Kluit, anders dan Ten Kate opgegroeid met de klankverschillen tussen *o/oo*, *e/ee*, *ei/ij*, stelt zich hier op een ander standpunt dan Ten Kate, die immers van mening was dat "in Amsterdam en in den Hage bij Liederen van goede opvoeding het Nederduitsch allervolmaekst gesproken" werd (Ten Kate 1723 I:153), op het onderscheid *e/ee*, *o/oo* en *ei/ij* na. Dit onderscheid wil Ten Kate wel in de spelling tot uitdrukking brengen, zodat de genoemde Liederen uit de spelling kunnen opmaken hoe de uitspraak dient te zijn: men moet "de beschaving (...) opmaken uit de Schrijftaale" (Ten Kate 1723 I:155, cf. Daan 1992:173). Over de vraag of

- Ten Kate hiermee nu koos voor het zuidelijk Hollands als norm of streefde naar een 'reconstructie' van het 'Amstellands', zie Van de Berg 1975, Daan 1992.
- 32 Toch lijkt Kluit minder stellig in het afwijzen van de *y* dan in 1759. Zijn opmerkingen over de *y* in 1783 beginnen weliswaar met een stellige afwijzing van deze letter in oorspronkelijk Nederlandse woorden, maar in het vervolg blijkt toch ruimte voor enige nuancering: "Maar dewijl het gebruik niet wil (...) zoo schijnt de *y* thans geheel niet meer te pas te komen" (Kluit 1783:638) Als Huydecoper in zijn uitgave van de *Rymkronyk van Melis Stoke* (1772) Kluits voorstellen grotendeels in praktijk brengt, "door den Heer Fr. van Lelyveld in zijne doorwrochte aantekeningen op Huydecopers Proeve D. II. bl. 18-193 verdedigd" (Kluit 1783:638), merkt Kluit hierover op dat de *y* dan toch gedeeltelijk behouden zou kunnen blijven, maar hij voegt eraan toe, dat hij niet verwacht dat Huydecopers voorbeeld nagevolgd zal worden. Dat Huydecoper nauw aansluit bij zijn eigen voorstel van 1763 laat hij onvermeld.
- 33 Kluit schrijft niet consequent een stemloze consonant op het wordeind (bijv. grontslag, cf. 3.3.1), wel consequent de *t*.
- 34 Maar ook *vergoedt*, *afgeleidt*, *gehadt*. (Kluit 1763:292,318,335).
- 35 Voor Huydecoper staat vast "dat de tweede en derde persoon van den Tegenwoordigen tyd der Aantoonende wyze, in het eenvoudig getal, altyd met eene T beslooten wordt; als GY, en HY, *verkeert*, *bemint*, *bindt*, enz. doch niet *bint*: omdat men in den eersten persoon zegt, IK *verkeer*, *bemin*, *bind*; en in de twee anderen de T daar alleenlyk achter byvoegt." (Huydecoper 1730:31).
- 36 Hoewel volgens Siegenbeek 1804:157 de spelling met *-t* in 3 sing. Praet. bij de *Ouden* nooit werd aangetroffen.
- 37 Cf. bijv. Kluit 1763:317/ Weiland 1799:36; Kluit 1763:320/ Weiland 1799:8; Kluit 1763:335/ Weiland 1799:29; Kluit 1763:338/ Weiland 1799:19; Kluit 1763:342/ Weiland 1799:19; Kluit 1763:343/ Weiland 1799:20; Kluit 1763:345/ Weiland 1799:34; Kluit 1763:346/ Weiland 1799:34,35.
- 38 Cf. bijv. Kluit 1763:285,286/ Weiland 1799:†2; Kluit 1763:317/ Weiland 1799:36; Kluit 1763:329/ Weiland 1799:30; Kluit 1763:338,342/ Weiland 1799:19; Kluit 1763:343/ Weiland 1799:20.
- 39 Deze werkwijze was Weiland niet vreemd, cf. bijv. Klijnsmit 1982:138, Noordegraaf 1985:176 e.v., Eickmans 1999:152,157 e.v.
- 40 Men vergelijk bijv. Kluit 1777:25 e.v.;14 met resp. Weiland 1799:66 e.v.;41.
- 41 De oorspronkelijke tekst luidt: "De tweeledige gedaante heeft sommigen van nieuwer tijd misleid gehad, om de CH te willen verbannen, vermits in den Klank, voor welken CH dient, geene dubbelheid, veel min C nogte H gehoord word; waarom ze ook SG voor SCH (als SGOON voor SCHOON) zochten in te voeren: Dog, als men wel op 't vereiste geluid let, zal men de G veel te zagt in dit geval bevinden. Indien men zig ontslaat van dien verbijsterenden owden naam van Ceha, en dit Letterteeken Chi of Che noemt, als dan zal de gelijk-aardigheid tussen G en CH zelf in naam en uitspraak blijken." (Ten Kate 1723:123).

- 42 P. 77, 83, 99, 102, 103, 106, 110, 125, 128, 129, 130, 135, 145, 147, 153, 161, 190, 240 (hier noemt hij de naam Kluit niet expliciet). Daarnaast verwijst Siegenbeek regelmatig naar Kluit 1783.
- 43 Naar Ten Kate verwijst Siegenbeek (p. 97-136) zeker 16 keer, waarvan 11 keer in noten. Hij kende Ten Kates werk goed (cf. Noordegraaf 1998:48). Daarnaast vermeldt hij dat hij gebruik heeft gemaakt van het werk van o.a. Huydecoper (Van Lelyveld, Hinloopen) en Adelung. In de hele *Verhandeling* verwijst Siegenbeek 78 keer naar Ten Kate.
- 44 Het is natuurlijk denkbaar dat Siegenbeek deze voorbeelden onafhankelijk van Kluit rechtstreeks aan Ten Kate (Ten Kate 1723:118) heeft ontleend, maar waarschijnlijker lijkt dat niet. Bovendien noemt Siegenbeek Ten Kate in deze context niet als bron.
- 45 Kluit 1763:302: “gelijk dus *malus* door een *apex* onderscheiden wordt, of men een boom of een kwaat mensch op het oog heeft.” Siegenbeek 1805:103: “Men gebruikte wel, in plaats daarvan, somwijlen een streepje; doch alleen in woorden, welke gelijkkluidend, doch in beteekenis en lengte van lettergrepen verschillend waren, als *mālus* (een appelboom) en *mālus* (kwaad).”
- 46 Bijvoorbeeld Kluit 1763:327, letterlijk te vinden in Siegenbeek 1805:127-128.
- 47 Siegenbeek sluit met zijn betoog over het onderscheid tussen *e/ee* en *o/oo* zeer nauw aan bij de inzichten van Ten Kate en Kluit, die beiden uitgingen van een algemene taal als leidraad voor de spelling. Ten Kate neemt als basis voor die algemene taal het Hollands waarin het onderscheid *e/ee*, *o/oo* en *ei/ij* wordt gemaakt, Kluit zoekt haar meer in het Zeeuws en het Vlaams. (cf. 3.2.4; n. 31). Siegenbeek noemt als grondregel voor de spelling, in navolging van o.a. Adelung: “*Rigt u in het schrijven naar de zuiverste en meest beschaafde uitspraak*” (1804:18). Die uitspraak was voor hem te vinden in het Hollands, zonder dat hij daarbij onderscheid maakte tussen Noord- en Zuid-Hollands: “(...) Holland (...), de uitspraak van dit aanzienlijkste deel der Republiek [is] de algemeene geworden, en ten grondslag der spelling aangenomen” (1804:20). Voor het onderscheid tussen *e/ee* en *o/oo* verwijst Siegenbeek echter, net als Kluit, naar de uitspraak der Zeeuwen, die in dit geval als leidraad moet dienen en daarmee komt hij in tegenspraak met zijn eigen beginsel (cf. 1804:139).
- Hoewel het onderscheid tussen de zachte en harde lange *e/o* “in de uitspraak van vele Nederlanderen, met name ook van de Amstellanderen, (...) is verloren geraakt” (1804:119) – Siegenbeek noemt “de uitspraak der Amstellanderen” zelfs “in dit opzigt verbasterd” (1804:127) – en velen “de echte uitspraak der lange harde *e* en *o* verloren” hebben (1804:134), behoort het onderscheid kennelijk toch tot de ‘beschaafde uitspraak’. Daarom zal het “voor de meerderheid der schrijvende (...) noodzakelijk wezen, hun door eene naauwkeurige opgave van woorden, welke de harde lange *e* en *o* hebben, te hulp te komen” (1804:135).
- 48 Renkema 1995:17,18.

Literatuur

- Aa, A.J. van der 1874
Biographisch woordenboek der Nederlanden. Vierde deel. Haarlem: J.J. van Brederode.
- Altena, Peter 1982
 'Ideoloog van een strijd bare aristocratie. Petrus Burmannus Secundus: 'Lastdier van de wetenschap'', in: Johan Kortenray e.a., *350 jaar wetenschap in Amsterdam: 1632-1982*, p. 22-25. Amsterdam: Stichting Folia Civitatis.
- Bakker, D. M. & G.R.W. Dibbets (red.) 1977
Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. Den Bosch: Malmberg.
- Berg, B. van de 1975
 'Lambert ten Kate's 'gemeenlandsche dialect'', in: R. Janssen-Sieben e.a., *Spel van zinnen. Album A. van Loey*, p. 299-304. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Bilderdijk, W. & M. Siegenbeek 1808
Leydens ramp. Amsterdam: Joh. Allart en Jac. Ruys.
- Bonth, R.J.G. de 1997
 'Externe taalgeschiedenis(circa 1650-1800)', in: Van den Toorn e.a., p. 361-377.
- Bonth, R.J.G. de 1998
 "De Aristarch van 't Y". De 'grammatica' uit Balthazar Huydecopers Proeve van Taal- en Dichtkunde (1730). Maastricht: Shaker Publishing.
- Bonth, Roland de 1999
 'Nu een woordje van de Idea', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 115, p. 143-157.
- Boutelje, G.A. 1920
Bijdrage tot de kennis van A. Kluits opvattingen over onze oudere vaderlandse geschiedenis. Diss. Groningen.
- Buck, H. de 1930
De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw. Groningen / Den Haag: J.B. Wolters' Uitgeversmaatschappij.
- Buck, H. de 1952
 'De Nederlandse taalkunde tijdens de eerste levensjaren van de maatschappij', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. 1950-1951*, p. 21-32. Leiden.
- Catalogus praestantissimorum Librorum, maxime Philologicorum, Historicorum, Diplomaticorum, Quos reliquit Adrianus Kluit, Antiquitatum et Historiae, in primis Diplomaticae, nec non Statistices Regni Hollandiae Professor*, 1808. Leiden: Haak & Socios.
- Daan, Jo 1992
 'Wat is een dialect? De betekenisnuances van dit woord in Nederland, bij Lambert ten Kate en in latere eeuwen', in: *Taal & Tongval* 44, p. 156-187.

- Deursen, A.Th. van 1971
Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten van de achttiende eeuw. Kampen: J.H. Kok N.V.
- Dibbets, G.R.W. 1972
 zie De Heuiter / Dibbets.
- Dibbets, G.R.W. 1985
Twe-spraak van de Nederduitsche letterkunst (1584), ingeleid, geïnterpreteerd, van kommentaar voorzien en uitgegeven door G.R.W. Dibbets. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Dibbets, G.R.W. 1999
 'Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde circa 1550 tot circa 1750', in: W. Smedt & P.C. Paardekooper (red.), *De Nederlandse taalkunde in kaart*, p. 67-76. Leuven / Amersfoort: Acco.
- Driel, L.F. van 1992
 'Eene geautoriseerde tale. Adriaen Verwer, koopman, jurist en taalliefhebber', in: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 13 (1992), p. 121-143.
- Driel, L.F. van 1997
 'Externe taalgeschiedenis (circa 1800-1880)', in: Van den Toorn e.a. 1997, p. 378-400.
- Ett, H.A. 1956
Verjaard briefgeheim: brieven aan Balthazar Huydecoper. Amsterdam: Wereld-bibliotheek.
- Eickmans, H. 1999
 'Petrus Weiland's *Nederduitsche Spraakkunst* (1805): Zur Kodifizierung der schriftsprachlichen Norm des Niederländischen im 19. Jahrhundert unter dem Einfluss des deutschen Grammatikers Johann Christoph Adelung', in: Bruno de Soomer, Erik Moonen, Luc Renders (Hrsg. red.), *Kanwelverstan. Feestschrift-Feestbundel Jos Wilmots*, p. 143-160. Diepenbeek: Limburgs Universitair Centrum.
- Gerretzen, J.G. 1940
Schola Hemsterhusiana. De herleving der Grieksche studiën aan de Nederlandsche universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenauer. Nijmegen-Utrecht: Dekker & Van de Vegt.
- Heuiter, P. de / G.R.W. Dibbets 1972
Nederduitse orthographie. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door G.R.W. Dibbets. Groningen: Wolters-Noordhoff NV.
- Hugenholtz, F.W.N. 1981
 'Adriaan Kluit en het onderwijs in de mediaevistiek', in: *Geschiedschrijving in Nederland. Deel I: Geschiedschrijvers*, p. 143-165. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Huydecoper, B. 1730
Proeve van Taal- en Dichtkunde; in Vrijmoedige Aanmerkingen op Vondels Vertaalde Herscheppingen van Ovidius, voorgesteld door B. Huydecoper.

- Waar achter volgen eenige Bijvoegsels en Verbeteringen, een kort Bericht wegens de letter Y, en twee Bladwijzers.* Amsterdam: E. Visscher en J. Tirion.
- Kate Hermansz., L. ten 1710
Gemeenschap tussen de Gottische Spraeke en de Nederduytsche. Amsterdam: Jan Rieuwertsz.
- Kate Hermansz., L. ten 1723
Aenleiding tot de kennisse van het Verhevene deel der Nederduitsche sprake. Amsterdam: R. & G. Wetstein.
- Klifman, Harm 1983
Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550 - ca. 1650). Dordrecht / Cinnaminson: Foris Publications.
- Klijnsmit, A.J. 1982
 'Taal en teken bij Petrus Weiland', in: L. van Driel en J. Noordegraaf, *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde.* Kloosterzande: Duerinck-Krachten.
- Kluit, A. 1759
D. van Hoogstratens Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden. Amsterdam: Pieter Meijer.
- Kluit, A. 1763
 'Eerste vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal, vergeleken met de spelling der ouden, en uit dezelve ene soort van evenredigheid opgemaakt', in: *Nieuwe Bydragen tot de opbouw der vaderlandsche letterkunde*, Eerste deel's derde stuk, p. 281-352. Leyden: Van der Eyk.
- Kluit, A. 1777
 'Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal, vergeleken met de spelling der ouden, en uit dezelve ene soort van evenredigheid opgemaakt', in: *Werken van de Maetschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden*. Derde deel, p. 1-42. Leyden: Van der Eyk.
- Kluit, A. 1783
David van Hoogstratens lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden. Amsterdam: Erven P. Meijer en G. Warnars.
- Knol, J. 1977
 'De grammatica in de achttiende eeuw', in: Bakker & Dobbets 1977, p. 65-112.
- Kollewijn, R.A. 1892
 'De geschiedenis van de geslachten der zelfstandige naamwoorden in het Nederlands', in: Kollewijn 1916, p. 40-73.
- Kollewijn, R.A. 1906
 'Een taaldespoot uit de pruijetijd', in: Kollewijn 1916, p. 159-182.
- Kollewijn, R.A. 1916
Opstellen over spelling en verbuiging. Groningen: Wolters.
- Kossmann, F.K.H. 1966
Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Geschiedenis van een initiatief. Leiden: E.J. Brill.

- Lambrechtsen, N.C. 1807
 'Ter nagedagtenis van de Hoogleraar Mr. Adriaan Kluit'. Handschrift Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, nr. 2708, Prov. Bibliotheek Middelburg.
- Molewijk, G.C. 1992
Spellingverandering van zin naar onzin (1200-heden). 's-Gravenhage: SDU.
- Molhuysen, P.C. e.a. 1927
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Zevende deel, p. 696-698. Leiden: A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij.
- Noordegraaf, J. 1985
Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw. Dordrecht-Holland / Cinnaminson-USA: Foris Publications.
- Noordegraaf, Jan 1998
 'Kleinkinderen van Ten Kate? Nederlandse taalkunde in de 19e en 20e eeuw', in: *Nederlands 200 jaar later. Handelingen dertiende colloquium neerlandicum, Leiden, 24-30 augustus 1997*, p. 29-52. Woubrugge: Internationale Vereniging voor Neerlandistiek.
- Noordegraaf, Jan 1999
 'Vaderland en moedertaal. Een constante in het taalkundig denken', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, p. 343-363. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Renkema, Jan 1995
 'Leidraad' bij de *Woordenlijst Nederlandse taal*. Den Haag: Sdu Uitgevers/Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Schaars, F.A.M. 1988
De Nederduitsche spraekkunst (1706) van Arnold Moonen (1644-1711). Wijhe: Quarto.
- Schöffner, I. 1988
 'Adriaan Kluit, een voorganger', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 101 (1988), p. 3-16.
- Siegenbeek, M. 1804
Verhandeling over de Nederduitsche spelling, ter bevordering van eenparigheid in dezelve. Amsterdam: Johannes Allart.
- Singeling, C.B.F. 1991
Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800. Amsterdam-Atlanta: Editions Rodopi.
- Toorn, M.C. van den, e.a. (red.) 1997
Geschiedenis van de Nederlandse taal, Amsterdam: University Press.
- T[ydeman], M[einard] 1762
 'Betoog der nuttigheid en noodzaaklijkheid van de beoefening onzer moedertaal', in: *Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde, door het genootschap Dulces ante omnia Musae* I, 1775, p. 1-14. Utrecht: A. van Paddenhoven en J. van Schoonhoven en Comp.

T[ydeman], M[einard] 1767

‘Eenige Aanmerkingen betreffende de spelling’, in: *Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde, door het genootschap Dulces ante omnia Musae* I, 1775, p. 79-102. Utrecht: A. van Paddenhoven en J. van Schoonhoven en Comp.

[Verwer, Adriaen] 1707a

Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica; deprompta ex Adversariis Anonymi Batavi: In Usus Proximi Amici. Amsterdam: Franciscus Halma.

Verwer, Adriaen 1707b

Letterkonstige, dichtkonstige en redekunstige schetse van de Nederduitsche tale. Uit het Latijn vertaald door A. Kluit naar de editie-1707. Bezorgd en ingeleid door Igor van de Bilt & Jan Noordegraaf. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU / Münster: Nodus Publikationen 2000 (= Cahiers voor Taalkunde, 18).

[Verwer, Adriaen] 1708

‘Brief, door den ongenoemden Schryver der Idea Grammatica, &c. ofte Schetse der Nederduitsche Taelkunst aen den Heere David van Hoogstraten over de echte Nederduitsche Vocaelspelling’, in: *De boekzaal der Geleerde Werelt van September en October*, p. 353-379.

Verwer, Adriaen 1783

Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poëtica en retorica. Naar de editie van E. van Driel vertaald door J. Knol. Bezorgd door Th.A.J.M. Janssen en J. Noordegraaf, met medewerking van A.J. Burger, L.F. van Driel, A.J. Kleywegt en H. Stouthart. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU / Münster: Nodus Publikationen 1996.

Voegler, J.G. 1894

Geschiedenis van het Middelburgsch gymnasium van 1365-1894. Middelburg: Altorffer.

Vooy, C.G.N. de 1924

Verzamelde taalkundige opstellen. Eerste bundel. Groningen / Den Haag: Wolters.

Vooy, C.G.N. de 1925

Verzamelde taalkundige opstellen. Tweede bundel. Groningen / Den Haag: Wolters.

Vooy, C.G.N. de 1928

‘Uit de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde: van Ten Kate tot Siegenbeek’, in: *De Vooy* 1947, p. 11-22.

Vooy, C.G.N. de 1931a

Geschiedenis van de Nederlandse taal, in hoofdtrekken geschetst. Groningen / Den Haag / Batavia: J.B. Wolters’ Uitgevers-Maatschappij n.v.

Vooy, C.G.N. de 1931b

‘De taalbeschouwing van Siegenbeek-Weiland en van Bilderdijk’, in: *De Vooy* 1947, p. 63-76.

- Vooyo, C.G.N. de 1939
 'Homoniemen, homoniemenvrees, homoniemenvermijding', in: De Vooyo 1947, p. 184-201.
- Vooyo, C.G.N. de 1940
 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', in: De Vooyo 1947, p. 245-258.
- Vooyo, C.G.N. de 1947
Verzamelde taalkundige opstellen. Derde bundel. Groningen / Den Haag: Wolters.
- Vrij, E.V. 1971
 'Het collegegeschil tussen de hoogleraren A. Kluit en J. Luzac in 1786', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 63 (1971), p. 121-142. Leiden: Vereniging "Oud Leiden".
- Wal, Marijke J. van der 2000
 'De receptie van Lambert ten Kates ideeën in de achttiende eeuw', in: *Mees-terwerk* 18, juli 2000, p. 12-18.
- Weiland, P. 1799
Nederduitsch taalkundig woordenboek, Amsterdam: Johannes Allart.
- Weiland, P. 1805
Nederduitsche Spraakkunst, uitgegeven in naam en op last van het Staatsbe-stuur der Bataafsche Republiek. Amsterdam: J. Allart.
- Wille, J. 1937-1993
De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw. Deel I: 1937, Zutphen: N.V. G.J.A. Ruys' Uitg.-Mij; Deel II: 1993, bezorgd door P. van der Vliet, Amsterdam: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).

The publications of the *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* in Japan

Henk de Groot

Abstract – The unique position which the Dutch and their language occupied in Japan for more than two hundred years came to an end in 1854. Yet the years from 1855 to 1857 saw the appearance in Japan of a surprising number of reproductions, translations and adaptations of a Dutch grammar textbook for schools called Grammatica, which had been published in the Netherlands earlier that century.

A number of circumstances lay at the root of this phenomenon. A woodblock print reproduction of Grammatica was published in 1842, followed in 1855 by the publication of a Japanese translation, rendering the work accessible to a much wider audience. Furthermore, although the end of Japanese national isolation policies in 1854 brought with it a sudden and dramatic increase in the demand for Western knowledge, there was a delay of several years before many Japanese understood that Dutch was not the major European language they had thought it to be. It was during this short period of adjustment that Grammatica had its brief moment of Japanese glory.

Introduction

In 1853 an American naval squadron led by Commander Matthew C. Perry sailed into Japanese waters and set in motion the process that would end more than two hundred years of Japanese national isolation. During the preceding two centuries, a Dutch trading post on a tiny man-made peninsula called Dejima in the harbour Nagasaki Bay had been the only contact the Japanese had had with Europe. Over the intervening decades Japanese awareness of and interest in Western science and technology grew, until by the middle of the 19th century *Rangaku*,¹ as the study of things Western was called, had become a popular pastime for hundreds of academics and enthusiastic amateurs around the country.

However, while medical and technological knowledge were adopted at a relatively steady pace over the years, the vehicle which carried all this into the country, the Dutch language itself, was one of the last disciplines to be approached in a systematic and academic fashion by the Japanese. Knowledge of

Dutch grammatical structures and terminology did not permeate Japanese awareness until the end of the eighteenth century, almost 160 years after the Japanese government put in place a guild of officially appointed Dutch interpreters.

One major reason for this is that the interpreters, who found themselves in the very lucrative position of sole intermediaries in the trade between two countries made every effort to maintain their monopoly by treating their Dutch skills as a secret art to be passed on between members of the guild only. Furthermore, with a few conspicuous exceptions the Dutch language skills of the interpreters themselves left much to be desired. As members of the samurai class, they were reluctant to elevate the lowly Dutch merchants to teacher status by taking lessons from them.² Instead, interpreters were taught by their Japanese seniors within the guild.

A critical breakthrough in the study of the Dutch language in Japan came with the appearance of the linguistic works of Shizuki Tadao (1760-1806). Shizuki retired after serving only one year as an officially appointed apprentice interpreter in Nagasaki, and spent the rest of his life in seclusion, producing translations of Dutch books and treatises on Western grammar. This was the first departure from the traditional glossaries and collections of model dialogues that normally circulated among students of Dutch. Although Shizuki was a recluse, and no linguistic work of his ever appeared in print, his innovations reached other parts of Japan through his followers, and had a crucial influence on the way Dutch language studies were pursued around the country.

The arrival of *Rudimenta*, *Syntaxis* and *Grammatica*

Shizuki's pioneering work eventually cleared the way for a major new arrival on the stage of Dutch language learning towards the end of the period of national seclusion: *Rudimenta, of Gronden der Nederduitsche Spraake* ('Fundamentals of the Dutch Language' 1799), *Syntaxis of Woordvoeging der Nederduitsche Taal* ('Syntax of the Dutch Language' 1810) and *Grammatica of Nederduitsche Spraakkunst* ('Dutch Grammar' 1814),³ a series of three textbooks for schools published in the Netherlands by the *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.⁴

When and by whom these works were brought to Japan is not known, but the first Japanese-produced reproduction of the second edition of *Grammatica* (1822) was made in 1840⁵ by one Kumasaka Takeshi (?-?). Kumasaka was the

son of a sake brewer in Tohoku, in the northern part of Japan, whose interest in medicine brought him to Edo to learn Dutch. In the postscript to his reproduction he describes his struggle to come to grips with Dutch texts. Then:

Around this time, I acquired through purchase a printed book that had been imported. Upon reading it, all the questions than had accumulated over ten years were answered at once.⁶

This was the original *Grammatica* which Kumasaka used to make his reproduction. It is not known who sold it to him, or what has happened to it since. Of Kumasaka's reproduction only one copy is known to be still in existence.

However, two years later the influential Kyoto physician and scholar of Western studies Mitsukuri Genpo (1799-1863) also published a reproduction of *Grammatica*. Comparing the two prints, it is obvious that Genpo used at least some of Kumasaka's printing blocks, or else used prints from these to manufacture new blocks.

A Japanese translation of *Grammatica* and *Syntaxis* was published in five volumes by Kyushu scholar Ōba Sessai (1805-1873) progressively between 1856 and 1857. One reason for the long period of time between Mitsukuri's and Sessai's publications will have been the domination of Confucianist anti-Western elements in the judiciary during the 1840s, forcing many *Rangaku* scholars underground and bringing the publication of foreign-linked works to a halt.⁷ However, during the two years or so immediately following the appearance of Sessai's translation a bewildering proliferation of copies, translations, transliterations and interpretations of *Grammatica* and *Syntaxis* appeared. No other Dutch grammar book work was copied, translated or excerpted quite to this extent, although by then a considerable number of other works of this nature had also been imported and even copied.⁸

Possible reasons for this will be discussed below, but it must be remembered that Genpo's reproduction of *Grammatica* was published in 1842,⁹ considerably earlier than any of the other reprints and translations. The head start it had may have rendered *Grammatica* much more accessible than any of the other contenders. Multiple copies can still be found in several collections both in Japan and in Europe, indicating that a considerable number of printings were made. Furthermore, most of the Dutch books that were imported during the first half of the nineteenth century had arrived through official channels as gifts for the Sho-

gun, other government officials or the College of Interpreters. They were not available to the many private scholars and students of *Rangaku* that were active around the middle of the 19th century, who had to rely on books that were smuggled in, and Japanese-produced (usually handwritten) copies.

Although the Dutch archives provide us with an almost complete list of books that were officially imported into Japan by the Dutch during the period of national seclusion, no mention is made anywhere of *Rudimenta*, *Grammatica* or *Syntaxis*.¹⁰ The fact that there appear to be no original Dutch editions of these works in any Japanese collections, whereas copies of Genpo's reproduction (which, as we have seen, was at least partly a re-issue of Kumasaka Takeshi's work) are still relatively abundant suggests that it was Kumasaka's *Grammatica* that provided the source material for most, if not all, of the subsequent renditions. This seems to be corroborated by the fact that without exception the derived works produced in Japan are all based on the same edition of the original Dutch publication.¹¹ It would therefore appear that a small book sold clandestinely to an unknown private student of Dutch (Kumasaka) provided an important resource for many students of the Dutch language around the middle of the 19th century.

A woodblock print reproduction of the 4th edition of the first volume of *Rudimenta* (1827) appeared in 1856 under the title *Shintei Oranda bunpan zenpen* ('A New Dutch Grammar, Volume One').¹² Although the method and style of production closely resembles those of Genpo's work, his name does not appear on this production. *Syntaxis* was originally published in the Netherlands for students who had already worked their way through *Rudimenta*, with *Grammatica* appearing several years later, to complete a set of three. However, the Japanese showed little interest in *Rudimenta*, preferring instead to use *Grammatica* and *Syntaxis* as a pair, with the second chapter of *Grammatica* being the clear favourite.

Various methods and techniques were employed by Japanese authors and translators to represent the contents of *Grammatica* and *Syntaxis*. Most of the works carry the term *Oranda bunten* ('Dutch Grammar Book') in the Japanese title. Where the work contains material from both works, *Grammatica* is usually referred to as *Oranda bunten zenpen* ('Dutch Grammar, First Volume') and *Syntaxis* as *Oranda bunten kōhen* ('Dutch Grammar, Final Volume'), although there are also works which contain a phonetic approximation of the word *Gram-*

II. HOOFDSTUK.

OVER DE ONDERSCHIEDENE TAAL OF REDEDEELEN.

A. Algemeen overloop van deelen.

§. 25. De woorden, welke het samenstel eener tale uitmaken, zijn van onderscheidenten aard, endragen verschillende benamingen. Die, welke eenig, op zich zelf bestaand, levend, of levenloos voorwerp aan, duiden, of ook een voorwerp, dat mij ons, als op zich zelf bestaande, voorstellen, dragen den naam van zelfstandige naamwoorden. — Wil men een' persoon of een zaak nader bepalen, of ook algemeen beschouwen, zo bedient men zich van lidwoorden. — De eigenschap of hoedanigheid der personen of zaken, van welke men spreekt, wordt door bijvoegelijke naamwoorden liet, gedrukt. — Om het getal van zekere voorwerpen aan te duiden, maakt men van telwoorden gebruik. — Ten sinde in een samenhangende rede, door het gedurig herhalen van de namen der voorwerpen, de aandacht niet te vermoeijen en te verwarren,

Fig. 1. Oranda Bunten Zenpen (Mitsukuri)

matica or *Syntaxis* in Chinese characters in their titles. Since these renditions reflect the approaches and levels of aptitude of a number of students of the Dutch language in Japan towards the end of the period of national seclusion, it is worth taking a closer look at a number of them, beginning with Mitsukuri Genpo's reproduction and Ōba Sessai's translation, as these seem to have provided the source material and inspiration for the others.

Mitsukuri Genpo's reproduction: *Oranda bunten zenpen* ('Dutch Grammar, First Volume', 1842)

Although, as mentioned above, Kumasaka Takeshi produced the blocks for the first Japanese reprint of *Grammatica*, it was the reputation and expertise of Mitsukuri Genpo (1799-1863) that eventually made his own reprint one of the most influential works among students of Dutch in nineteenth century Japan. Genpo was a well-known and influential physician and *Rangaku* scholar of the later Edo period. He was engaged by the government as an interpreter for international negotiations, and his translation of a Western work on steam engines was used to build Japan's first steamboat.¹³

His *Oranda bunten zenpen* ('Dutch Grammar, Volume One') is a complete reproduction of the second edition of *Grammatica* (1822). Traditional Japanese woodblock printing techniques were used. In order to carve the wooden printing blocks, the entire work was copied in cursive writing in fine brush onto translucent paper, which was then glued face down on wooden slabs for carving into printing blocks. Although the original Dutch editions of these works were only small, measuring no more than about 16 x 9 cm, and used a font that was only just over a millimetre in height, it would have been impossible for the copyist to produce a legible script of that size by hand, and the script of the reproduction is about twice as large. As a result the book itself too is almost twice as large as the original, some 26 x 17 cm.

Despite the slow and laborious nature of the process, care was taken to copy everything contained in the original work, even down to the foreword by the secretary of the *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, although its contents were irrelevant to Japanese students of Dutch. A faithful facsimile of the secretary's signature as it appeared underneath his foreword was also included, which resulted in the secretary, Hendrik Ravekes, often being mistakenly cited in subsequent Japanese editions of *Grammatica* as the author of the work.¹⁴

There is a manuscript in the Precious Books Collection of the Waseda University Library called *Hendoriku Ranbun* ('Hendrik's Dutch Grammar'), while another handwritten part-copy in the same collection proclaims itself to be the *Nederduitsche Spraakkunst Mendr Rareket*.¹⁵

A woodblock print reproduction of the 1810 edition of *Syntaxis* was produced by Genpo in 1848, and published under the title *Oranda bunten kōhen seikuron* ('Dutch Grammar, Final Volume; About Dutch Phrases'), and his *Grammatica* reproduction was reprinted in 1857.

Ōba Sessai's translation: *Yaku Oranda bunten* ('Dutch Grammar in Translation', 1855)

Ōba Sessai (1805-1873) was born in Kyushu in southern Japan, and as a youth studied under Philipp Franz von Siebold during the latter's stay in Nagasaki in the 1820s. Later, after a period of Dutch language study in Osaka, he returned to his birthplace, and in 1851 was involved in the establishment of a school for Dutch studies there. In 1862 he produced a Japanese translation of the work *Volks-Natuurkunde* ('Popular Physics', 1811, 1831) by Dutch physicist Johannes Buys (1764-1835), under the title *Minkan kakuchi mondō* ('Questions and Answers Regarding Popular Natural Science').¹⁶

Ōba Sessai published his translations of *Grammatica* and *Syntaxis* progressively in five volumes during the years 1856 and 1857. Volumes one and two, both of which were published in 1856, contain an introduction by Sessai, followed by translations of Hendrik Ravekes' foreword and chapters one and two of *Grammatica*. The two volumes are designated as 'upper' and 'middle' respectively, which indicates that a third ('lower' or 'final') volume containing a translation of the third and final chapter of *Grammatica* was planned. However, Sessai proceeded in the following year to publish a complete translation of *Syntaxis* in three volumes, suggesting that he may have thought that a translation of the third chapter of *Grammatica*, which deals with the rules of Dutch spelling, was not as high a priority.

The *Grammatica* translation is preceded by a lengthy introduction from the hand of Ōba Sessai himself. He extols the virtues of global thinking and innovation, and criticizes superstitious beliefs and prejudice:

和蘭文語凡例前編卷之四 千八百二十二年發行	佐嘉 大廷志 雪齋 翻譯	江戸 片多 哲蔵 校定	○各異文語分 ^{ラシゲルシケノデ子} レ ^ン デ ^ン デ ^ン レ ^ン	○總括	凡ソ文語ヲ綴屬スル言辭ハ、分殊ノ性アル者ニ メ、各異ノ名ヲ冒セル者トス。然メ其有生トナク 無生トナク獨立體ヲ示シ、或ハ人人ノ心意中ニ	譯和蘭文語 卷之四 十三
-----------------------	--------------	-------------	--	-----	--	--------------

Fig. 2. Yaku Oranda Buntten (Ōba Sessai)

Countries such as Holland and France are of course remote Western countries. However, since these are also people of this earth, they are bound to have a certain amount of wisdom. If we have wisdom, we can surely discern truth. If we can discern truth, we can surely learn about the laws of nature. If we acquire a better understanding the laws of nature, we will as a consequence become equal to the foreigners.

Sessai then goes on to build a careful argument which rationalises the study of foreign languages in a way which conforms to the expectations of political correctness that prevailed at the time. A study of Western linguistic principles, he argues, will give the Japanese a deeper understanding of the “natural laws of grammar”. He adds an element of nationalist sentiment by declaring his belief in the superiority of Japanese texts, but then goes on to encourage scholars to investigate the thought and technology of other countries and cultures, because, he concludes, the strength that will be gained through the acquisition of new knowledge will “keep the barbarians at bay”.¹⁷ These comments reflect the mixture of enthusiasm for things Western on the one hand and national pride on the other that prevailed in Japan around the middle of the nineteenth century. He addresses the issue of non-Dutch speaking foreigners arriving in Japan in ever-growing numbers as follows:

Although this work is a Dutch textbook for schools, which concerns itself with the grammar rules of that country’s language only, these teachings apply equally to the languages of all countries.

Sessai then moves on to the more immediate practicalities of the work he has just produced, and here we find the purpose he had in mind with his translations:

The mere attentive reading and thoroughly understanding of this translation followed by a reading of the original is not sufficient for the understanding of other Dutch books. The beginning student should first read through this translation, followed by the reading of the original, and then compare the two works, or alternatively first study the original thoroughly, then gain understanding through comparison with this translation.

Clearly, the translated work was to be used in conjunction with the Dutch original, in order to offer the student a two-fold opportunity to learn Dutch: in the

first place by comparison of a Dutch book with its Japanese translation, and secondly from the material offered by the book itself.

Finally, before moving on to more detailed remarks about the methods of presentation of his translation, he devotes a few words to the nature of the various volumes:

The first and third volumes of *Zenpen* will not be very useful without [the student practising] composition of Western sentences and conversation with Western people. Most necessary for the study of Western books are the middle volume of *Zenpen* and [all of] *Kôhen*.

The words "first and third volumes of *Zenpen*" refer, of course, to his translations of the first and third chapters of *Grammatica*, the latter of which, as stated above, was never published. It is clear that Sessai felt these two chapters, which deal with the alphabet and rules of spelling respectively, were more suited to the beginning student of Dutch, while advanced students of the Dutch written word should concentrate their efforts on the second chapter of *Grammatica* and all of *Syntaxis*. This is in all likelihood the reason for his skipping chapter three of *Grammatica* and moving directly on to the production of a translation of *Syntaxis*.

Of course, the task of rendering a Dutch schoolbook on Dutch grammar intelligible to Japanese readers is not merely a matter of straightforward translation, and Sessai employed a number of devices to assist the student. Explanatory notes and Japanese translations of Dutch model words and phrases are inserted between brackets throughout the text. Furthermore, above each individual Dutch model word its Japanese equivalent is placed.

Although Sessai has avoided the use of katakana phonetic renditions of Dutch words, the ten parts of speech are presented in this form in the explanatory notes (but not in Roman letters), possibly because there was little consistency in the use of Japanese grammatical terminology at the time, and many students would have been more familiar with the Dutch terms in this form. He also presents Japanese translations of the nomenclature, but takes care to point out that these are translations of the Dutch terminology only. He uses a different set of terms for the same elements in the Japanese language. Nevertheless, some of the literal translations of the Dutch terminology have since become the accepted terminology in Japanese grammar. For example, Japanese nouns are indicated as *jitsuji* (lit.: 'substance words'), but the Dutch term for noun ('zelf-

standig naamwoord') is translated as *dokuritsu meishi*, a combination of the characters for 'independent' (*zelfstandig* in Dutch), 'name' and 'word'. The second element of this expression, *meishi*, is the word for noun in the Japanese language today.

In his introduction to *Grammatica* Sessai introduces ten different diacritics which each represent a part of Dutch speech. These marks are placed alongside every Dutch word in the *Grammatica* translation, but no longer appear in *Syntaxis*. Sessai explains in the introduction of his *Syntaxis* translation:

Since this volume has instruction regarding the meaning and structure [of sentences] as its main objective, there is no need for the application of these marks.

Instead, in *Syntaxis* a single diacritic is introduced, which links the elements of the verb phrase when they are located in separate positions in a sentence. It is clear that the student, having advanced to this stage, was expected to be able to identify the parts of Dutch speech independently, but would probably still need a little help in locating the various elements of the predicate.

Without doubt Sessai would have had access to one of the Dutch-Japanese dictionaries and word lists which had been produced in the first half of the 19th century. Even so, his translation, although its language and nomenclature are said to be somewhat archaic,¹⁸ represents a considerable achievement. It is well organized and virtually without errors, and is proof of the high level of skill in the Dutch written word that had been reached by some Japanese scholars in the fifty years since Shizuki's pioneering work. That not all students of Dutch reached these same high levels of skill can be seen by some of the other works based on *Grammatica* which appeared soon after.

More reproductions

In addition to the two works described above, at least another fifteen works based on *Grammatica* or *Syntaxis* were published soon after the appearance of Sessai's work, while some translations of *Grammatica* in manuscript have also survived. Although some manuscripts do not carry a date, those that are dated, as well as the printed works, were all produced between the years 1856 and

1858, several years after the Japanese had officially ended their policy of national seclusion.

There are two separate woodblock publications of *Grammatica* in which the original text appears in cursive script, much as it does in Genpo's reproductions. However, in these two works, Japanese translations have been inserted between or written above sections of the text. *Sōyaku Garamachika* ('*Grammatica* with translations inserted'), the author of which is given as Ohara Kyōnosuke, appeared in 1857. It covers the second chapter of *Grammatica* (1814). The second work, entitled *Kunten Oranda buntēn* ('Dutch Grammar with Instructional Marks') is also dated 1857, and at first glance has a very similar appearance. Here too, the Dutch text has been rewritten in cursive script, although it only represents the text of §25 to §68 of the original Dutch work. However, in this work the Japanese equivalents of words and phrases are written above, rather than inserted between the Dutch text, and the (anonymous) author has also added tiny numbers beneath the text, indicating the order the words would assume in translation. This allows even a beginning student to produce a good Japanese translation of the Dutch text, in a kind of 'translate by numbers' exercise.

The main text is preceded by a brief introduction, which explains the way the book is to be used. To begin with, the students are instructed to learn the pronunciation of the articles in their four cases. Next, the reflexive pronouns *die*, *welke* and *dat* (which have literal translations written above them, and appropriate context-based renditions below) are to be learned. Only then should a translation be attempted. The introduction then goes on to explain the meaning of the several markings appearing throughout the text, which indicate how many times certain words should be read or recited aloud and so on. This is followed by two quick-reference pages showing the fifty katakana signs with their equivalents in Roman letters, and the letters of the alphabet in three styles, with katakana renditions written alongside.

Thus, this carefully designed work is much more than a mere part-reproduction of *Grammatica*. It addresses reading and speaking as well as translation skills, using a text which deals with the fundamentals of Dutch grammar into the bargain. It is unfortunate that no author is mentioned. The title page merely informs us that the work belongs to a 'General Collection', which has led to speculation that it may be the product of a regional official institution rather than a private scholar or academy.¹⁹

II. 第 HOOFDSTUK. 編	
OVER 就 DE	
ONDERSCHEIDENE 種々	
TAAL 一 分 國 部 詞	OF 即 REDEDEELEN 分 文 章 部
A. Algemeen 一般 overzicht 見通 之	
deszelve. 夫	
§. 25. 五 第 章 干 De woorden, 詞 welke 夫 所 het	
zamenstel ヲ 組 立 eenre tale 國 詞 inmaken, 為 有	
van 之 者 onderscheidenen 種 々 aard, 性 質 en 而 dragen 持	
verschillende 種 々 benamingen. 名 目 Die, 其 詞 re,	
like 夫 所 enig, 二 op zich zelf 一 本 々 bestaand, 成 立 lezend, 生 活	
of 或 levenloos 生 活 rooverp 物 々 aanduiden, 頭 又 of ook	
een rooverp, 物 々 dat 所 我 我 als 上 op zich zelf 立 本	
bestaande, 名 成 者 立 roorstellen, 定 立 dragen den naam 持 名	
van 之 zelfstandige naamwoorden. 詞 實 名 — xil 欲 立	
men 人 一 een persoon 人 或 eene zaak 事 々 nader 精 bepale.	
n, 極 或 ook 又 algemeen 般 beschouwen, 考 考 zoo 用 用 bedient 用	
men 人 一 zich van lidwoorden. 冠 詞 — De eigensch,	

Fig. 3. Sōyaku Garamachika (Ohara)

第二編		
II. HOOFDSTUK.		
就	種々	國詞部分
OVER DE ONDERSCHIEDENE TAAL-		
即	文章	部
OF REDEDEELEN.		
總括之其		
A. <i>Algemeen overzicht van deelde.</i>		
章	詞	其
S. 25. <i>De woorden, welke het samenstel eener</i>		
國詞	為	有
<i>taal, hetmaken, zijn, zijn, onderscheidenen aard</i>		
而	搭	種々
<i>en dragen verschillende benamingen. Die,</i>		
其	一	獨立
<i>Welke eenig, op zich zelf bestaand, levend, of</i>		
無主	物然	顯
<i>levenloos voorwerp aanduiden, of ook een vor</i>		
物然	其	我
<i>werp, dat hij ons, als op zich zelf bestaand,</i>		
定	搭	名
<i>voorstellen dragen den naam van zelfstandige naam,</i>		
名詞	欲	人
<i>woorden wil men een' persoon of een' zaak</i>		
精	極	或
<i>nader bepalen, of ook algemeen beschouwen,</i>		

Fig. 4. Kunten Oranda Buntén (Anon.)

The Phonetic Renditions of *Grammatica*

Over the years of the Edo period many Japanese students of Western learning showed a distinct reluctance to tackle the problem of the Roman alphabet. One important reason for this was that the nature of the letters in the Roman alphabet is quite different to the signs in the Japanese hiragana and katakana syllabaries, most of which each represent a consonant-vowel combination. Dividing these syllables up into their constituent vowel and consonant was a practice which was foreign to the Japanese, and understandably constituted one of the greatest hurdles in the study of the Dutch language.

The works in our next group of *Grammatica*-based publications are expressions of this reluctance. These works all provide the Dutch text of *Grammatica* phonetically represented in katakana with Japanese translations inserted. Katakana can give no more than a distant indication of the true pronunciation of Dutch; furthermore, the translated fragments are provided with few indicators relating to their syntactical function. The result therefore, despite the enormous amount of painstaking work that the preparation and printing of such a work must have required, can only be termed a confusing mess.

Nevertheless, at least three different woodblock publications of this nature still survive in various collections today. They are *Garamachika kun'yaku* ('A Japanese Translation of Dutch Grammar') by Ogawa Gen'an (1856), *Oranda bunten yakugosen* ('A Translation of Dutch Grammar') by Enda Shōan (1856) and *Oranda bunten dokuhō* ('Dutch Grammar – A Reader') by Takeuchi Munekata (n.d.). These works were probably used for reading aloud and memorizing, a practice based on an existing technique called *sodoku*, in which the student recites and memorizes a text without necessarily understanding its meaning. Using this method on katakana approximations of Dutch texts would have served little purpose except perhaps to give the student an illusion of achievement and progress.

All three works contain only chapter 2 of *Grammatica* or part thereof, and all are dated 1856. Two of them, *Oranda bunten yakugosen* and *Oranda bunten dokuhō*, found their way into the collection of Leiden University and Hoffmann, though suitably scathing in his evaluation of these works, actually manages to find a positive aspect:

窩蘭麻知加訓譯卷之上		小川玄龍譯稿	
II. HOOFDSTUK.		第二篇	
OVER DE ONDERSCHEIDENE		種種ノ	
OF		文章部分ニ就テ	
REDEDEELEN.		文章部分ニ就テ	
A.		夫之總括	
アルゲノーン		オールシフト	
ファン		ファン	
デセルヘ		夫之總括	
第二十五章		デウールデン	
ウルケ		夫ハ	
ヘット		サーノンステ	
ル		エー子ル	
ターレ		國語ノ組立ヲ	
オイトマーケン		做所ノ詞ガ	
セイ		ン	
ファン		オンデルシケイデ子ン	
種ノ		アールド	
性質々モノデアル		エン	
而テ		ダラーゲン	
フルシキルレンデ		種ノベナーミンゲン	
名目		ヲ擔ウ	
千イ		ウルケ	
夫ハ		エーニフ	
或ル		ハップシフ	
セルフ		セルフ	

Fig. 5. Garamachika Kun'yaku (Ogawa)

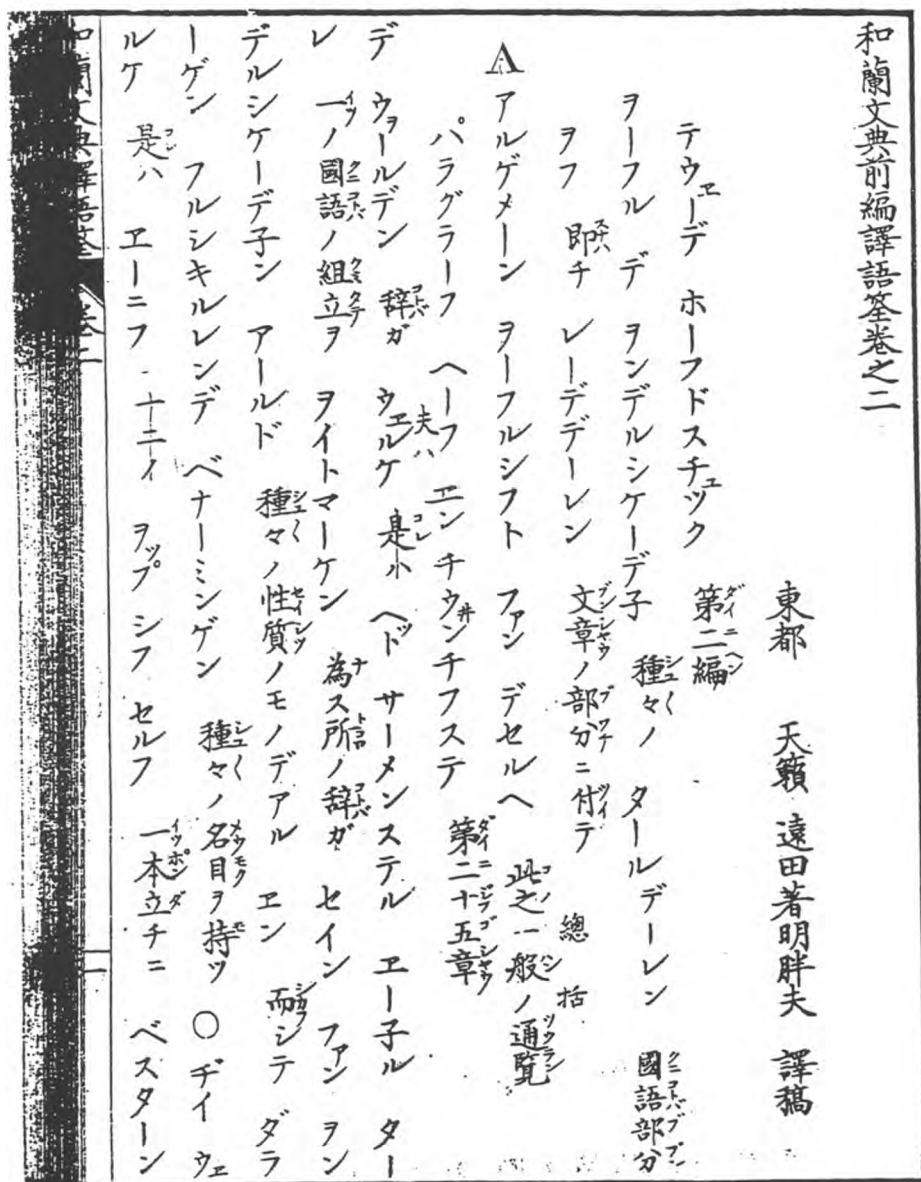

Fig. 6. Oranda Buntten Yakugosen (Enda)

(...) it appears that the translator Tōda Sjöan [*sic*] has understood the peculiarities of the Dutch text well. Therefore his translation deserves to be recommended as a useful object of study to [Dutch] students of the Japanese language.²⁰

Although each of the three works claims to have a different (unknown) author, the similarities in style, translation and grammatical terminology between them are too close to be called coincidence.

Two anonymous manuscripts in this format are also known to be in existence. Both cover all of *Grammatica*'s second chapter, and both show remarkable similarities to the three printed versions. There are, however, some differences worth noting. The first few pages of the manuscript *Oranda bunten zen-kōhen chokuyaku* ('A Direct Translation Of Both Volumes of Dutch Grammar') look almost identical to the published works. However, the writer gradually modifies his approach. As the work progresses, fewer and fewer Dutch words are represented, until by §72 no more Dutch words appear, and the work has become a translation only. There is a second volume, which consists of a translation of *Syntaxis*.

The translation in this manuscript is literal to the point of being childlike. Many of the commonly occurring problems stem from over-translation. That is to say, whereas Dutch grammar rules (and those of other European languages) require a certain minimum number of elements to be present in any sentence (such as a subject and a predicate), in Japanese the inclusion of some elements can result in unintended stress being placed on them. For example, the existential *Er zijn ...* ('There are ...'), which is properly implied in Japanese by the topic marker *ga*, is translated word for word here, giving the impression that a specific location ('there') is indicated. The personal pronoun *wij* ('we'), which occurs often in *Grammatica* in a rhetorical sense (as in: "The number of letters we need for the writing of true Dutch words is twenty-three") is translated time and again as *wareware*, which gives it an exclusive nuance not intended by the original author. Another regularly occurring mis-translation stems from an inability to discern the indefinite article from the numeral 'one' in Dutch. Both are normally written as *een*, the only difference being the pronunciation. In most cases the indefinite article is translated here as *hitotsu no*, meaning 'one (only)'. The manuscript is corrected (though not very competently) in places in vermilion ink, and has the appearance of the exercise book of a student, rather than a draft for a textbook.

On the other hand, the second manuscript, titled *Garamachika wage* ('A Translation of *Grammatica*' n.d.), is carefully drafted and obviously translated by someone who had a good grasp of the Dutch language. It was probably prepared as a text book for study and, judging by the fact that its first fifteen pages or so are well-thumbed, has obviously been used as such for at least a little while. It bears the name of an unknown private academy called *Shunsuidō*.

Condensed versions and helpers

In addition to reproductions, translations and phonetic renditions, *Grammatica* also provided material for a number of other publications, some of which were adaptations or condensed versions of the original work, while others were intended to be used in conjunction with *Grammatica* itself.

A rather remarkable *Grammatica*-inspired work in the first category is *Oranda buntē benmō* ('*Grammatica* Simplified'), dated 1857. This ingenious little volume, by one *Kōshō Sanjin*, looks at first glance like a small book of no more than 16 x 9 cm, but on closer inspection reveals itself to be a long strip of paper of some 4 meters in length, folded in zig-zag fashion into a convenient fold-out booklet. Along its length are printed the essentials of Dutch grammar distilled from the second chapter of *Grammatica*, in the form of tables, lists and brief notes. For example, some six pages on the gender of nouns have been condensed into the following:

Gender of nouns.

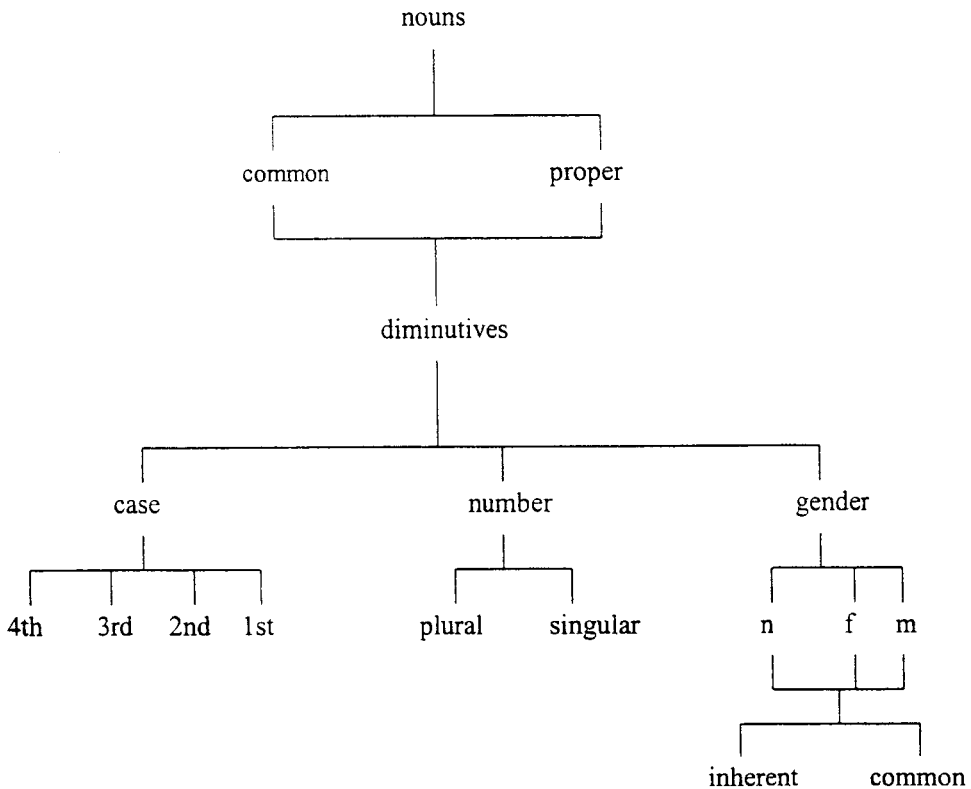
masculine: ending in *aar*, *er*, *ier*, *dom*, *em*, *sem*, *lm*, *rm*.

feminine: ending in *in*, *es*, *ster*, *schap*, *heid*, *ij*, *ing*, *nis*, *te*, *t*.

neuter: ending in *sel*, *te*, *schap*, *dom*.

While this is by no means a complete representation of the information contained in the original six pages of text, it is an accurate rendition of the essentials, and certainly more suitable for quick reference than the complete version.

The author has displayed the ten parts of speech in a series of diagrams, in which their various manifestations are connected by lines. The diagram for nouns looks as follows:

Naive perhaps, but this diagram would nevertheless have provided the Japanese student of Dutch who was struggling with the verbosity of *Grammatica* with a welcome overview of its essence. The terminology in the diagrams is provided both in katakana Dutch and in Japanese. Dutch model words and phrases, on the other hand, are presented in Roman letters only. The significance of this is that it implies that this author too (as did Ōba Sessai) obviously expected the beginning student to be familiar with the terminology of Dutch word categories even before mastery of the Roman alphabet had been achieved.

We do not know any details about the author of this work, other than his name. The fact that an unknown could have produced a work such as this, not only showing a thorough understanding of the material presented in *Grammatica*, but also proving himself capable of producing an efficient summary, shows that even in non-official circles there were those whose level of Dutch language skills was quite high.

In the second category, that of reference works to be used in conjunction with *Grammatica*, we find a work called *Oranda bunten jirui* ('Word Categories in Dutch Grammar'). This little work consists of two volumes, each listing a different author. Volume one, compiled by one Iizumi Shijō, is dated 1856. It is a list of some five thousand Dutch words in alphabetical order, with Japanese translations, gender and word category added. Volume two, compiled by one Takahashi Shigetake and published two years later, is in the same format, and contains a list of almost three thousand words in alphabetical order. These two volumes were designed to be used as reference works by those who were attempting their own translation of *Grammatica*, which appears to have been a popular exercise for students of Dutch around the middle of the 19th century. That numerous enthusiasts worked on their own translation of *Grammatica* is borne out by the fact that a number of these manuscripts can still be found in various collections. These works are often characterised by their untidy script, bad translation and careless errors. Nevertheless, they all show signs of wear and tear through repeated use, indicating that even works of dubious quality were sought after as texts for Dutch language study.

The typeset reproductions

Western movable type printing methods were not entirely unknown in Japan, and had been used in southern Japan as a result of Portuguese influence from 1590, mainly for the production of Christian works. However, following the closing of Japan to the outside world in the middle of the 17th century, the method was abandoned in favour of single sheet woodblock techniques.²¹ Between the years 1796-1799 thirty copies were produced of a Dutch-Japanese dictionary based on Francois Halma's Dutch-French dictionary *Nederduitsch en Fransch Woordenboek* (1717), under the title *Haruma wage* ('A Translation of Halma') or *Edo Haruma*. Though the Japanese entries (some 60,000!) were all

written in by hand, the Dutch words were printed in movable type letters carved from wood.

Some time during the 1840 a printing press was requested by some Japanese interpreters, in order to better respond to the ever-increasing demand for Dutch books. Records disagree on the exact dates, but it seems that, although a set of printing letters arrived from Holland relatively promptly, the press itself, an English-made Stanhope Invenit, did not arrive until seven years later.²² Initially it was operated by the office of the governor of Nagasaki, and in 1856 the first work rolled off the presses, so to speak. It was a reproduction of the 1846 edition of *Syntaxis*. Although we find no mention in the work of its true origin, its irregular type and the kind of paper leave no doubt that this is not a Dutch production. No fewer than 528 copies were produced, of which one was donated to the governmental Astronomical Bureau in Edo, and the rest sold. Next, it was Weiland's turn. 530 copies of the 1846 edition of his grammar textbook *Nederduitsche Spraakkunst* (1805) were reproduced on heavy paper in the same year. This time the printers acknowledged their part in this production at the bottom of the title page:

Nagedrukt te Nagazaki in het 3de jaar van Ansei (1856).

However, whereas *Syntaxis* had been relatively free of errors, it appears that less care was taken with Weiland: a long list of *errata* at the back of the work informs the reader where all the l's are misrepresented as r's and *vice versa*.

In the following year production followed of a manual on infantry exercises and manoeuvres, and Van der Pyl's English instruction book *Gemeenname Leerwijjs, voor degenen, die de Engelsche Taal beginnen te leeren* (1854).²³ That appears to be the end of the printing enterprise at the governor's office. The equipment was moved to the interpreters' offices just outside the main gate into Dejima. Here, Johannes Buys' *Volks-Natuurkunde* (1811, 1831) and Weiland's dictionary *Kunstwoordenboek* (1848) were printed in 1858, followed by a rerun of Weiland's *Nederduitsche Spraakkunst* in 1859. The installation of new printing equipment on Dejima itself put an end to the reproduction of Dutch works in Nagasaki; the '*Nederlandsche Drukkerij*' as the printery on Dejima was called, produced only official and academic works written by the Dutch who were stationed in Japan.²⁴ *Grammatica* was never reproduced in typeset form in Japan, an indication that its popularity was based mainly among the legions of private enthusiasts.

Conclusion

We can only speculate as to the reasons for the sudden appearance of so many *Grammatica*-based works in the years 1856-1858. The arrival of Perry and his warships in 1853 had an electrifying effect on the Japanese nation, and gave rise to a general sense of urgency over the need for Western knowledge. Although the end of the policies of national seclusion in 1854 meant that the days of the unique position of the Dutch language in Japan were numbered, change did not come overnight. The private academies, no doubt encouraged by a surge in student numbers, continued to teach Dutch for several years, and even the official school for Western studies in Edo, the *Bansho shirabesho* ('Office for the Inspection of Foreign Books'), did not introduce English into its curriculum until 1860.²⁵

This leaves us with the question of why *Grammatica* was clearly preferred by so many over other Dutch grammar books which had also been imported and even copied, both by woodblock reproduction and in relatively large numbers by movable type printing. The answer may be summed up by the following quote from Fukuzawa Yukichi (1835-1901), who studied Dutch at a prominent language school in Osaka for two years, and who was later to become one of the main architects of the education system in the new Japan:

(...) whenever a word was not to be found in Doeff,²⁶ we turned to Weiland; but as the text was entirely in Dutch, it was beyond the reach of a beginner.²⁷

As we have seen, *Grammatica* became available to a larger audience with the publication of Mitsukuri Genpo's reproduction in 1842. Clearly, however, it too would have been "beyond the reach of a beginner" until the appearance of Ōba Sessai's translation in 1855. This, in conjunction with the sudden exponential growth in demand for information concerning the West, would account for the timing of the appearance of *Grammatica*'s many reproductions, adaptations and interpretations in Japan.

By the middle of the 1860s the study of Dutch had been all but phased out as a result of the evergrowing demand for English, French and German language skills. *Grammatica*'s brief period of glory can therefore be seen as a kind of 'last stand' of Dutch language studies in Japan. Although the discovery that Dutch was not a major language in the Western world would have come as a

disappointment to many who had studied so hard to come to grips with the “barbarians’ tongue”, without a doubt the insights they had acquired through the study of Dutch grammatical principles made their ventures into the other European languages easier. More than any other text, *Grammatica* contributed to the popular spread of Western grammatical knowledge in Japan as it stood on the brink of a new era after more than two hundred years of virtual isolation from the outside world.

Endnotes

- 1 Lit.: ‘Dutch studies’.
- 2 Japanese as well as Dutch records show that only apprentice interpreters in their early teens were taught directly by the Dutch on Dejima.
- 3 It is not known what became of the original volumes imported from Holland. However, Japanese renditions of these works are invariably based on the 4th edition of *Rudimenta* (1827, revised by N. Anslijn), the first edition of *Syntaxis* (1810) and the 2nd edition of *Grammatica* (1822). See below.
- 4 Lit.: ‘Society for the Benefit of the Public Good’. This was a Christian-based organization whose purpose it was to promote “practical and scientific knowledge” (Noor-degraaf 1985:227).
- 5 Boxer (1950:66) lists a woodblock reproduction of *Grammatica*’s second edition published in Edo in 1828. I have been unable to find any trace of this work, and must disregard it here. In any case, the existence of such a work would not significantly alter the arguments presented here.
- 6 Saitō 1985:191. Unless noted otherwise, all translations are the present author’s.
- 7 The so-called *Bansha no Goku* (‘Imprisonment of the Companions of Barbarian Studies’) affair in 1839, in which a number of *Rangaku* scholars were arrested after they had criticized the government for its anti-foreign stance, was the catalyst that gave the government a mandate for placing restrictions on the pursuit of Western studies and the publication of translations.
- 8 Woodblock print copies of the 4th edition of *Rudimenta* (1827) and the 1839 edition of Pieter Weiland’s *Nederduitsche Spraakkunst* appeared in 1856.
- 9 Hoffmann (1882:91) mentions a Japanese woodblock edition dated Tenpo 3 (1832). However, since the other details he mentions correspond with the Genpo edition discussed here and no edition showing that year has been located, it appears that he may have misread ‘13’ as ‘3’ in the original, thereby inadvertently misrepresenting the date.

- 10 The *Archief van de Nederlandsche Faktorijs in Japan* ('Archives of the Dutch trade mission in Nagasaki') shows that in 1842 a set of four volumes titled *Nederlandsche Spraakkunst* by Siegenbeek was imported and presented to the College of Interpreters. (MacLean 1974:51) It is possible that this is an incorrect description of the three *Maatschappij* books. However, Genpo produced his copy two years earlier. Furthermore, it is unlikely that the interpreters would have allowed this gift to end up in the hands of students of Dutch outside the Guild.
- 11 Not all of these works give details of the source material. Those that do, however, invariably name the second edition of *Grammatica* as their source. Furthermore, the most conspicuous difference between *Grammatica*'s first and second editions is the addition and omission of several paragraphs and consequent re-numbering of paragraphs in the second edition. All renditions of *Grammatica* produced in Japan follow the paragraph numbering of the second edition.
- 12 Kerlen 1966:640.
- 13 Kodansha 5:213.
- 14 The Japanese can hardly be blamed for this misunderstanding. Ravekes' prominent signature would have appeared to them as an author's seal. Furthermore, nowhere in *Grammatica* and *Syntaxis* does the name of the author appear. Even in the Netherlands itself confusion about the true identity of the author of *Grammatica* and *Syntaxis* (linguist and clergyman Matthijs Siegenbeek, 1774-1854) was not cleared up until the 1970s (Noordegraaf 1975).
- 15 A corruption of Hendrik Ravekes' name. Clearly the copyist had difficulty deciphering the signature.
- 16 This work, incidentally also a publication of the *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, had by then already been reproduced twice: once in part as a woodblock reproduction 1856, and again two years later in typeset form (Numata et. al. 1984:613).
- 17 Sessai uses the expression *sei'i* here (lit.: 'pacifying the barbarians'), a term that was originally used to indicate expeditions against rebellious tribal groups on the periphery of the Japanese realm (Kodansha, Vol. 7:160).
- 18 Numata et. al. 1984:711.
- 19 Sugimoto 1977:1153.
- 20 Hoffmann 1882:38.
- 21 Chibbett 1977:61-78.
- 22 Kida 1994:8.
- 23 Kōka 1936:701-708.
- 24 Numata et. al. 1984:470.
- 25 Dore 1965:169.

- 26 A reference to the Dutch-Japanese dictionary compiled by Hendrik Doeff and several Japanese interpreters in Nagasaki earlier in the century.
- 27 Kiyooka 1966:82.

Bibliography

- Asakura Haruhiko and Ishiyama Hiroshi 1954
 'On the earlier Dutch book collection in the Bansho Shirabesho (= Institute for the Study of European Languages, 1852-55)'. In: *Journal of the Ueno Library* Vol. 1, No. 1. Tokyo.
- Blussé, L., Rummelink, W., Smits, I. (ed.) 2000
Bridging The Divide. Leiden: Hotei Publishing.
- Boxer, C.R. 1950
Jan Compagnie in Japan. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Chibbett, D. 1977
The History of Japanese Printing and Book Illustration. Tokyo: Kodansha International Ltd.
- De Groot, H.W.K. 1998
Approaches to the Study of Dutch in Eighteenth Century Japan: Shizuki Tadao and Others. Unpubl. Masters thesis. Christchurch: University of Canterbury.
- Dore, R.P. 1965
Education in Tokugawa Japan. Berkeley: University of California Press.
- Enda Chomei Shōan 1856
Oranda bunten yakugosen ('A Translation of Dutch Grammar'). Edo: Izumiya.
- Hoffmann, J.J. 1882
 'Verzameling van Japansche Boekwerken door Mr. Donker Curtius op zijn reis naar Yedo in 1858 voor 't Rijk ingekocht, beschreven door wijlen Dr. Hoffmann' ('The Collection of Japanese Works Purchased by Mr. Donker Curtius During his Journey to Yedo, Described by the late Dr. Hoffmann'). In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, 4th series, vol. 6, 1-120.
- Kerlen, H. 1996
Catalogue of Pre-Meiji Japanese Books and Maps in Public Collections in the Netherlands. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Kida Jun'ichirō 1994
Nihongo daihakubutsukan; Akuma no moji to tatakatta hitobito ('The Great Museum of the Japanese Language: The Struggle with the Devil's Letters'), Tokyo: Jasuto Shisutemu.

Kiyooka Eiichi (transl.) 1966

The Autobiography of Fukuzawa Yukichi. New York: Columbia University Press.
Kodansha Encyclopedia of Japan. Tokyo: Kodansha Ltd. 1983.

Kōka Jūnirō 1936

Nagasaki yōgakushi ('A History of Western Studies in Nagasaki'). Nagasaki Gakkai.

Kōsho Sanjin 1857

Oranda bunten benmō ('Grammatica Simplified'). No publisher.

MacLean, J. 1974

'The Introduction of Books and Scientific Instruments into Japan, 1712-1854.' In: *Japanese Studies in the History of Science*, Vol 13: 9-68.

Mitsukuri Genpo (ed.) 1842

Oranda bunten zenpen ('Dutch Grammar, First Volume'), Edo: Suwaraya Ihachi.

Noordegraaf, J. 1975

'De 'Maatschappij' en haar grammatici' ('The *Maatschappij* and its Grammarians'). In: *De Nieuwe Taalgids* Vol. 68. Groningen: H.D. Tjeenk Willink: 212-124.

Noordegraaf, J. 1985

Norm, geest en geschiedenis; Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw ('Norm, Spirit and History: Dutch Linguistics in the Nineteenth Century'). Dordrecht: Foris Publications.

Numata Jirō, Ishiyama, H., Umetani, N., Ōmori, M., Katagiri, K., Sakai, S., Yabe, I. (eds.) 1984

Yōgakushi jiten ('Dictionary of the History of Western Learning'). Tokyo: Yushodo Press Ltd.

Ōba Sessai (transl.) 1855-7

Yaku Oranda bunten ('Dutch Grammar in Translation'), Edo: Suwaraya.

Ogawa Gen'an 1856

Garamachika kun'yaku ('A Japanese Translation of Dutch Grammar'). No publisher.

Ohara Kyōnosuke 1857

Sōyaku Garamachika ('Grammatica with translations inserted'). Edo: Okadaya.

Ōtsuki Gentō (n.d.)

Nederduitsche Spraakkunst Mendr Rareket ('Dutch Grammar Mendr Rareket'). Manuscript, Waseda University Library.

Saitō, S. 1985

Nihon ni okeru Orandago kenkyū no rekishi ('A History of Dutch language Studies in Japan'), Tokyo: Daigaku shorin, 1985.

Siegenbeek, M. 1810

Syntaxis of woordvoeging der Nederduitsche taal. Leiden etc.

Siegenbeek, M. 1814

Grammatica of Nederduitsche Spraakkunst. Leiden etc.

Siegenbeek, M. 1846

Syntaxis of woordvoeging der Nederduitsche taal. Leiden etc. (repr. Nagasaki 1856).

Sugimoto Tsutomu 1977

Rangogaku no seiritsu to sono tenkai ('Dutch Linguistics, Its Formation, Growth And Development'), Vol. II. Tokyo : Waseda Daigaku Shuppanbu.

Takeuchi Munekata 1856

Oranda bunten dokuhō ('Dutch Grammar - A Reader'). Edo: Izumiya.

Van der Pyl, R. 1822

Gemeenzame Leerwijs, voor degenen, die de Engelsche Taal beginnen te leeren. Dordrecht: Blussé en Van Braam (Repr. Nagasaki 1857).

Weiland, P. 1846

Nederduitsche Spraakkunst. Dordrecht: Blussé en Van Braam (repr. Nagasaki 1859).

Yanagishita Motoyoshi and Kaneko Tadanori (ed.) 1856

Shintei Oranda bunpan zenpen ('A New Dutch Grammar, Volume One'). Edo: Izumiya.

Anonymous works:

Garamachika wage ('A Translation of Grammatica'). Manuscript, Seikado Collection, Tokyo (n.d.).

Kunten Oranda bunten ('Dutch Grammar with Instructional Marks'). No publisher 1857.

Oranda bunten zenkōhen chokuyaku ('A Direct Translation of Dutch Grammar, First and Second Volumes'). Manuscript, Waseda University Library, Tokyo (n.d.).

Het Reisplan van Joast Halbertsma

A. Feitsma

Abstract – At the beginning of 1833, H.W. Tydeman – the secretary of the Maatschappij van Nederlandse Letterkunde in Leiden – asked the Frisian philologist Joast Halbertsma (1789-1869) to write an essay about the historical development of some cognate languages and their mutual relations, especially with regard to Dutch, so a group of members could refresh and discuss their linguistic knowledge. Halbertsma however, was very slow in delivering the definitive version of his essay and because of the growing irritation against Halbertsma's opinions of Dutch, especially the Hollandic Dutch, and of the official Dutch orthography, as established by Siegenbeek, the chairman of the Maatschappij, the essay was refused in 1838. Halbertsma's 'itinerary' is now published for the first time.

1. Inleiding

In zijn *Reisplan voor een gezelschap Hollanders* (PB 122 hs) zet Halbertsma op verzoek van enige leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zijn ideeën uiteen over de oorsprong van de Germaanse volken en talen in Westeuropa en hun onderlinge betrekkingen, in het bijzonder met het oog op de positie van het Nederlands. Halbertsma moet in 1833 met het schrijven van dit stuk begonnen zijn en het zal dus iets weergeven van zijn taalkundige ideeën zoals die zich hadden ontwikkeld kort nadat hij omstreeks 1830 kennis had gemaakt met de vergelijkend-historische taalkunde van mensen als Rask, Grimm en Bopp.

In diezelfde periode levert hij zijn commentaar op de *Anglosaxon Controversy* met enerzijds zijn enthousiasme over de nieuwe taalkunde bij volgelingen van Grimm (Kemble) en Rask (Thorpe) in Engeland en anderzijds zijn instemming met Angelsaxische tekstuitgaven die niet lijden onder een te strakke navolging van de taalkundige theorie (Feitsma 1999). In 1836 komt zijn vergelijkende bijdrage *Friesic. Ancient and Modern Friesic compared with Anglo-Saxon* uit voor Bosworth (1836), die later ook in het voorwerk van de Dictionary van Bosworth (1838) wordt opgenomen. Daardoor krijgt Halbertsma ook in Engeland de nodige aandacht. Tezelfdertijd schrijft hij stukken over de Friese spelling voorin de derde druk van een verzamelbundel van Friese literaire teksten van hemzelf en zijn broer: *De Lapekoer fen Gabe Scroar* (1834b) en zijn verhandeling met overeenkomstige strekking over de *Friesche spelling* in het *Friesch Jierboekjen* (1834a). Het Reisplan,

de vergelijking tussen Fries en Angelsaxisch en zijn 'Friesche spelling' zijn alle drie geschreven op verzoek, resp. van enkele leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, van Joseph Bosworth en van het Friesch Genootschap. Ook al heeft Halbertsma voor 1830 nog niet zo veel gepubliceerd over taalkunde, het is duidelijk dat hij als taalkundige het nodige gezag genoot.

Als een eerste stap in het onderzoek naar deze activiteiten van Halbertsma in de dertiger jaren heb ik in dit artikel een tekstuitgave van het Reisplan gemaakt en van commentaar voorzien. Ijs en weder dienende zullen daarop volgen een vergelijking tussen het Reisplan en de verhandeling over Fries en Angel-Saxisch voor Bosworth, en een onderzoek naar zijn lektuur over Engelse dialekten en naar de invloed van zijn eigen ideeën over dialekten in Engeland. Een laatste vraag in dit verband is wat de positie en de betekenis van Halbertsma is geweest in het kader van de traditie over de verwantschap van Engels en Fries.

Van het Reisplan zijn twee handschriftelijke versies bewaard gebleven, waarvan ik alleen de laatste heb weergegeven. Over de exacte datering van de twee, over de vraag op welke versie de datering februari 1833 eigenlijk slaat, en of er nog meer Nederlandse versies zijn geweest, zal ik me hier niet uitspreken. Dat de hier weergegeven tekst inderdaad de laatste versie van de twee moet zijn, blijkt uit de stilistische wijzigingen en de uitweidingen die daarin zijn aangebracht, soms op grond van potloodaantekeningen die al in de oudere versie waren toegevoegd. Bovendien had Halbertsma in zijn brief van 1-6-1833 al aangegeven wat hij nog in zijn tekst wilde veranderen: hij achtte 'het oordeel omtrent Rask en Grimm [...] met al te ronde woorden uitgebracht om zo gedrukt te kunnen worden', en hij wilde de gelegenheid hebben om 'sommige expressies te verzachten en er kleine, myns inziens belangryke byvoegsels in te vlechten'. De hieronder weergegeven versie is, vergeleken met andere manuscripten van Halbertsma, duidelijk geschreven en kan dus best bedoeld zijn als eindversie. Ik heb de tekst zo nauwkeurig mogelijk weergegeven zoals ik hem vond. Eventuele nadere informatie is te vinden in de drie laatste afdelingen. De pagina-nummering van het handschrift is aangegeven door vetgedrukte cijfers tussen ronde haken. Vierkante haken in de tekstuitgave beantwoorden aan vierkante haken in het handschrift.

Persoonlijke gevoeligheden leiden er tenslotte toe dat het stuk niet is gedrukt, wat wel de bedoeling was. Over die kant van de zaak komen we het nodige aan de weet uit de correspondentie tussen Halbertsma en H.W. Tydeman (destijds secretaris van de Maatschappij), terwijl voor de animositeit tussen Halbertsma en Siegenbeek (destijds voorzitter van de Maatschappij) in het

bijzonder Halbertsma's stukken over de Friese spelling de nodige achtergrondinformatie leveren.

Na de tekst van het Reisplan (2.) komen achtereenvolgens aan de orde:

3. een toelichting op de inhoud van het Reisplan, in het bijzonder wat de taalkunde betreft;
4. een beschrijving van de gang van zaken aangaande de ontvangst resp. de weigering van het Reisplan;
5. aantekeningen;
6. bibliografie.

De inleiding, of beter gezegd de 'aanbiedingsbrief', van Halbertsma voor het Reisplan (8 april 1836), hoort inhoudelijk vóór de tekst van het Reisplan, maar aangezien daarin ook goede informatie staat over de gang van zaken, heb ik de 'aanbiedingsbrief' op de passende chronologische plaats gezet in afdeling 4.

2. De tekst van het Reisplan

(1) *Taalkundig reisplan voor een gezelschap Hollanders*

Wie de waarde der burgerlijke instellingen van zijn vaderland wenscht te kennen, zal nimmer slagen, zo lang hij in andere landen geen maatstaf van vergelijking zoekt. Zo gaat het ook den vaderlandschen taalkenner. Hij reist naar vermaagschapte volkeren, ten einde den oorsprong zijner moedertaal, of hare betrekking tot andere talen, natesporen. Beide deze oogmerken onderstellen de kennis van 't geen men thuis vindt, en deze kennis behoort dus het eerste voorwerp van ons onderzoek te wezen.

De hoofd-vraag is hier, vanwaar de Heren beginnen zullen? Eigenlijk behoorde men uit te gaan van het punt, waarop de Germaansche volken, na eeuwen heen en weder woelens, zich onder Charlemagne vaste woonplaatsen kozen, en in hunne zetels de algemene taal tot scherper getekende dialecten ontwikkelden. Ongelukkig is van alle Germaansche taaltakken gene armer aan oude oirkonden dan de Hollandsche. Haar eerste monument is de keure van Brussel ten jare 1229, die de taal reeds als volkomen gevestigd, en aan vele kanten afgeslepen, maar nog in onbesmette zuiverheid, leert kennen. Dit stuk geeft de gewichtige verzekering, dat ons *Hollandsch zuiver Brabandsch is*, en van deze taal zullen de Heren zich wel gelieven meester te maken. [Willems, Ned. Tael en Letterk. I. p. 133.] Men kan er bij voegen de keuren van Middelburg van 1253/54 ten dienste der zulken die deze voor echt houden, zoo als de keure van Brussel buiten allen twijfel is. [Hist. Crit. Holl. Kluit. T. II. p. 654-656.] Verder dienen er een paar boeken, (2) eerst uit Maerlant, vervolgens uit Melis Stoke gelezen, en de algemene trekken

der woordvormen, en der verbuigingen door declinatie en conjugatie in het geheugen geprent te worden.

Dit bezoek bij Melis Stoke te Utrecht afgelopen zijnde gaan de Heren naar Amsterdam, en laten zich over het IJ zetten. Hier treffen zij Friezen aan, maar ongelukkig gene monumenten hunner taal. De tirannij der graven geholpen door den invloed van handlangende priesters, stikte vroeg deze gedenkstukken hunner zelfstandigheid en vrijheid; maar konde niet beletten, dat de Waterlanders nog in de 17de eeuw de taal spraken, welke men op dezen dag in den zuidhoek van Friesland aantreft.

De heren vervolgen hunne tocht over den hals van het meir Flevo, en vragen naar de taal dier eeuw in het tegenwoordige Friesland. De wetten, aldaar toen van kracht, geven er hun in weinige bladzijden een genoegzaam denkbeeld van. [Oude Friesche wetten. Campen. 1782.] Wanneer uwe verbeelding nu de gaping aanvult, welke Noord Holland open laat, en bedenkt hoe veel sneller zich de taal te Brussel dan onder de afgezonderde, stugge, van alle nieuwigheid en vreemden afkerige Friezen vervormen moest, dan vindt gy hier het vervolg van den draad terug, die aan gene zyde van het IJ uwe handen ontviel. Het Hollandsch is een onmerkbaar uitvloeisel van het Friesch.

De Heren gaan over de Lauwers. Alweder Friezen, maar onder andere namen, die ons evenwel, gelyk zij de letterzifters gedaan hebben, niet verbijsteren zullen. Het *Hunsingoër* landrecht geeft u een volkomen denkbeeld van de taal in dat gedeelte der Ommelanden: jammer slechts dat dit gedenkstuk, één der zuiverste van de Friesche taal, tot dus verre (3) zonder vertaling, en wemelende van de schreeuwendste fauten, het licht ziet. [Verhandel. pro excolendo Jure patrio. II. in fine.]

Nu den Dollart overstekende landen de Heren aan te Embden, alwaar hun het *Emsiger Landrecht* [Leeuwarden. 1830] wordt overhandigd. Van de *Brockmers* ontfangen zij verder de *Brokmer wilkeuren*, uitgegeven door Wiarda. [Berlin. 1820.] Aan deze en gene zyde der Jade eindelyk tonen u de *Rustringers* hun *Asegabok*, door den zelfden Wiarda aan het licht gebracht. [Berlin. 1805.] Het is voornamelyk over den tongval, die tusschen de Eems en de Wezer gesproken wierd, dat de Grammatica van Rask loopt. [Frisisk Sproglære. 1825. Koppenhagen.] Deze man behandelde de taal gelyk een mechanicus zijn raderwerk; een reden, waarom hij even naauwkeurig en voortreffelyk in het opgeven der declinatie en conjugatie, als oppervlakkig in de Syntaxis en ongevoelig voor den genius der taal is. Dit is min of meer van toepassing op alle de werken van Rask.

Wij gaan nu over de Wezer. Het volk tusschen de Eems en de Wezer noemden de ouden *Cauchi minores*, en tusschen de Wezer en de Elve *Cauchi majores*. Maar hoe zij toen en naderhand ook geheten wierden, door namen,

gelyk gezegd is, laten wij ons niet misleiden; zij waren op de karakter beschrijving van Tacitus [Tac. de more Germ. cap. 35] af stellig Friezen, wier grensmaal ten oosten aan de Elve in het Dannebergsche niet verre van Hitzacker stond. De heerszucht, dat bestendig erfdeel dergenen, die de christelijke zelfversmading prediken, blies den Bremer bisschoppen in om met ene heilige woede de Friesche taal en vrijheid zo veel en zo vroeg mogelijk in deze oorden uit te roeien. Het Glossarii Chaucici specimen [Leibnitzii Collectanea Etymol. II. 33.] (4) bewijst, dat toen reeds de sporen van het Friesch volkomen uitgewischt waren. De Saxers verdrongen hier ten eenen male de Friezen.

In deze optocht langs de zomen der Noordzee zullen de Heren aan de taal bemerkt hebben, dat men zich langzaam van den Hollandschen bodem verwijdert, en dien der zogenaamde Angelsaxen nadert. En inderdaad, wij laten ons over de Elve zetten, en staan daarmede op den ouden klassieken grond der Saxen. Hoger dan de Saxen in het Noorden aan de Oostzee vinden wij tusschen Sleswijk en Flensburg de Anglen, terwijl de kust der Noordzee van de hoogte van Flensburg tot aan de Elve door Friezen beslagen wordt; ten zuiden door de Dithmarsische Friezen, en ten Noorden, onmiddelyk ten westen der Anglen, de *Strant-* en *Noordstrant Friezen*. Boven deze volkfamilien tot aan den uitersten punt van den Chersonesus Cimbricus woonden de *Gutten* [Gotten] of Jutten, en hier mede eindigt ons geslacht, beginnende van Fransch Vlaanderen af en langs de zomen der Noordzee voortkruipende tot den uitersten punt van Jutland toe.

Onder deze volken tusschen de Elve en den hoek van Jutland zat de onrust van het Friesche uurwerk. Het verholen vuur, de koenheid en de onderneemzucht van het Friesche karakter was hier als in een gemeen brandpunt vergaderd. Van hier heeft zich ons geslacht het eerst ter zee uitgebreid, en door zijne ingeschapene liefde tot vrijheid en vaderland, namen van dezelfde betekenis, ene meerderheid in beschaving en regeerkunst verkregen, die met altoos aandringende en groeiende veerkracht over het lot van twee werelddeelen, Europa en Amerika, tegelyk beslist. Waar het Anglo-Friesche ras regeert, regeert ook de Anglo-Friesche taal. En aan wat hoek van den aardkloot regeert dat geslacht niet?

(5) Een ieder kent de tocht der Angelsaxen naar Engeland in het midden der vijfde eeuw, en de bemachtiging van dit eiland, die er het gevolg van was. Weder laten wij ons door gene namen misleiden. Anglen en Saxen speelden den hoofdrol, zegt men, in deze zeereizen. Procopius [de bello Gothico, lib. IV.] zwygt van Saxen, en zegt *αγγιλοι και φρισσωνες*. De waarheid is deze, dat de expeditie, uit den hoek der Angelen begonnen, bij de volgende bezoeken door al de geslachtgenoten gedeeld wierd, vooral door de Friezen, die nader bij Engeland woonden dan de Angelen. De taal bewijst

mijne stelling; want schoon Junius te recht inzag, en Grimm na hem, dat Friesch het hoofdbestanddeel der Angelsaxische taal is, zo zal een naauwkeurige opmerker echter dikwerf stoten op de sporen van meer Cimbrische en Nedersaxische dialektvormen. Deze verschillen hadden zich echter in die eeuw nog niet tot die grootte uitgemonsterd, dat de geslachtgenoten, gelijk naderhand, onverstaanbaar voor elkander waren: immers zij deden de zee-tochten gezamentlijk. Ook de eerste zendelingen der Engelschen konden zich nog twee eeuwen daarna in de prediking des Christendoms aan de toenmalige bewoners van den Frieschen [Nu Hollandschen] bodem doen verstaan. Vergelijk de wetten van *Aethelbirht*, van *Hlotharius* en *Eadric*, van *Wihtræd* en *Inæ* [David Wilkins. *Leges Anglosax.* Lond. 1721] met enige plaatsen uit de *Leowerdera Bota* [G. Japicx. 1681. p. 23. II. deel, onvertaald.] uit het *Hun-singoër Landrecht*, of nog liever uit het *Asegabôk*; bedenkt, dat deze monumenten 500 jaar jonger dan (6) de Angelsaxische zijn; onthoudt vooral dat de dialektverscheidenheden onder een volk, dat waarachtig vrij is, op kleine afstanden zelfs ontelbaar zijn, en gij zult aan den noordoever der Elve den keten wedervinden, waarvan de schalmen in het vak tusschen den Wezer en de Elve ontbraken. De Gramatica van Rask of Bosworth, [zonder evenwel *dit* punt te roeren] geeft een' liefhebber genoegzame inlichting. [The elements of Anglosaxon Grammar by J. Bosworth. Lond. 1823. A Grammar of the Anglosaxon tongue by Erasmus Rask. Copenhagen. 1830.]

Even krachtig breidden zich de Saxen aan de landzijde uit, weinig of in het geheel niet gemengd met het Friesche ras, dat de stranden der Noordzee besloeg, of dat der Jutten, hetwelk in den zak van het schiereiland op woonde. Gelijk deze ligging het aanwijst zo wordt het door de taal bevestigd. Evenwel het ongetemde, dat het Friesche ras kenmerkt, was deze Saxen ook bijzonder eigen, en het is bekend, welke woedende oorlogen Charlemagne gevochten heeft om dit volk den nek te buigen.

Wandelt van de Eider op naar de Trave, van daar langs het strand der Oostzee [Sinus Codanus, i.e. Gothanus.] op de Peene, van daar op den oorsprong der Peene, van daar op den oorsprong der Elde tot op de zamen-vloeiing van de Elde met de Elbe; nu langs de Elbe opwaarts tot de zamen-vloeiing van Elbe en Sale; de Sale opwaarts tot aan de zamen-vloeiing der Unstrut met de Sale, vandaar naar den oorsprong der Unstrut, vervolgens op Paderborn, op Ervete tusschen de Rhoer en de Lippe, van daar op Duisburg, Elten; van hier op de Eem. Nu noordoostwaarts aan langs de grenzen van Friesland naar Oldenburg, Vanhier eindelyk op de Wezer en de Eider. De landen, binnen dezen cirkel gelegen, waren ten tijde van Charlemagne geheel met Saxen bezet.

(7) De taal, in dezen omtrek gesproken, kan weinig verscheeld hebben van de *Harmonia Cottoniana*, het enige bekende alliterative gedicht in het

Nedergermaansch, waarin de verhalen der Euangelisten zijn opgenomen. Het is uitgegeven zonder vertaling of woordenboek, zodat de taal grote moeilykheden voor de Heren hebben zal [*Heliand* ausgeg. durch Schmeller. Monachii 1830.] Ondertusschen is ene vertaalde proeve te zien by Rask Anglos. Grammar § 453, alwaar men wel de Friesche woorden *manega*, *reckean*, [rekkenje] *libbiandes*, *licht*, *habad*, *cuning*, *witen*, *barn*, *thou*, aantreft, maar daaronder ook *waron*, *word*, *godes*, *waro*, *ewig*, *hardo*, *farholen*, *fader*, *thesaro*, *weroldes*, *geseggian*, *mag*, *sia*, die ene toenadering tot den Nederlandschen tongval aanduiden. Als de Heren nu vervolgen met de vertaling van het capitulare van Lodewyk I, waarbij hij den Franken de vrije beschikking over hunne goederen geeft, [Broweri et Masenii Antiqq. et Annal. Trevirenses, c. 10. p. 26.] dan overgaan tot den eed van Karel de Kale [in teudisca lingua.] waar Roquefort het facsimile van leverde; [Glossaire de la langue Romane par Roquefort. Disc. prelim. p. XX. Paris 1808.] en als zij eindelyk sluiten met de psalmen-vertaling, aan welke Lipsius zijn Glossarium ontleende, [Niederdeutsche psalmen aus der Karolin[ger] zeit. Breslau. 1816. Hulde aan Gijsbert Japicx. Schetsberg. Leeuwarden. 1827. II. p. 264] dan gelove ik, dat zij, het verschil van den ouderdom der stukken in aanmerking genomen, niet verre van het punt verwyderd zijn, waar zij van uitgegaan waren, namelyk de Brusselsche keure van 1229.

(8) Zo zijt gy dan den Neder Germaanschen taalcirkel rondgelopen, en zijt door onmerkbare veranderingen en overgangen te lande gekomen op het zelfde punt, van het welk gij uitgegaan waart. De Franschen ten zuiden kunnen hier in gene berekening komen, aangezien hunne taal te veel van de onze scheelde, om bij mogelijkheid op de woordvorming [Syntaxis is iets anders!] te kunnen invloeden, zonder zich dadelijk door hare vreemde montéring te verraden. Maar de ligging van den Nederlandschen bodem, grenzende ten Noorden aan de Friezen, ten Oosten aan de Saxen, geeft reden, waarom het Hollandsch, hoewel een dialect *sui generis* uit den Frieschen taaltak, even wel in de eigenschappen van het Saxisch deelt, meerder of minder naar de verwijdering van het land der Saxen. Dit beginsel is eenvoudig, maar de toepassing schijnt moeilijk, wegens het weinig gebruik dat ervan gemaakt wierd. De ouden hadden *tweelf* en twaalf; [zie *twelefte* in de keure van Middelburg:] nu is het duidelijk dat *twaalf* moet gevormd zijn door de zulken van der Heren voorouders, die *twa* en *lif* zeiden in plaats van *twee*, dat is, die nog Friezen waren, terwijl *twelef* uit het meer Saxische *twé* gesproten is. In den negentienden Theotischen Hymnus [*Hymnorum Veteris Ecclesiae XXVI Interpretatio Theotisca*. Gottingæ. 1830] zullen de Heren vinden *tagarod* aurora; dit woord konde door hunne voorvaderen niet als *dageraad* zijn uitgebracht, indien zij niet *dage* voor aurora en *raad* voor (9) rood gezegd, en dus gesproken hadden als de Friezen nog heden ten dage doen. *Tagarod*

immers moest in het Hollandsch van dezen tijd *dagrood* luiden. Zodanige opmerkingen, hoe eenvoudig ook, vielen niet onder het bereik van mijnen overledenen vriend Bilderdijk; bij gebrek ener genoegzame kennis van het Friesch moest hij toevlucht zoeken bij zijn vernuft, hetwelk hem altijd ten dienste stond, en ook in dit geval den *dageraad* als een' *rade*, dat is, toestel tot den dag, deed te voorschijn treden. [Verklarende geslachtlyst der Nederd. naamwoorden door Bilderdijk. Amst 1832.] Dit is een groot exempel, en kan daarom te beter tot waarschuwing dienen. Van tijd tot tijd waren er loffelyke navorschers van de gronden der Nederlandsche taal, die zich grote moeite met het Gothisch, het IJslandsch en het Frankisch gaven, doch het Friesch en Saxisch met de uiterste tippen der vingers naauwelyks aanroerden. Hoe heb ik het dan, Mijne Heren? Heeft ene bekrompene *vorliebe* voor het Friesch mij het gezond verstand beneveld; of wijst de natuur der zake ons aan, dat wij, om in den grond van het Hollandsch te dringen, in de eerste plaats ene volledige kennis moeten verwerven van de taal der Saxen en Friezen, burenen, die meer dan alle andere volken met elkander op de vorming van het Hollandsch invloeden? Ik spreek hier van de vorming op het tijdstip, dat ons enige monumenten in handen geeft. De drukke omgang van een handeldrijvend volk met de meeste volken der aarde in later tijden is gene oorzaak van taalverandering, die onder mijne tegenwoordige berekening valt. Naar (10) de vorm van het woord *niemand*, bij voorbeeld, vraag ik dus niet; want de ouden zeiden *nieman*, gelyk de Hedendaagsche Friezen *nimmen*. *Niemand* is blijkbaar van het Deensche *mand*, mensch, zijnde *nieman* van *ne ien man* gelyk *nemo* van *ne hemo*, voor het latere *homo*.

Wanneer de Heren op deze wyze al de Neder Germaansche dialekten hebben doorlopen zullen zij vraagstukken op te lossen vinden, hunner krachten waardig. De plaats, bij voorbeeld, welke het Friesche ras aan de uiterste zomen der Noordzee inneemt, zodat het zelfs de gansche reeks van eilanden, die zomen nog bestrijkende, bevolkt heeft; hunne onbeweegbaarheid van deze zetels ten lande in [want de zee was hun tweede vaderland!], zo lang de geschiedenis spreekt; dit schijnt aan te duiden, dat onze vroegste vaderen bij het oprukken uit Asien onder onze andere Germaansche stamgenoten de voortocht gehad hebben. Maar welke richting nam de optocht in ons geslacht zelve? Liep de stroom bij de Noord om naar het westen en zuiden om het week Germaansch met de liefelykste zachtheid in het oude Friesland, nu Holland en Vlaanderen, te laten uitvloeien? Of omgekeerd viel de stroom van den Vlaamschen kant in om langs de boorden van de Noordzee en het Baltische meir voortkruipende in zichzelf terug te keren? Met één woord, hadden wij of de Jutten bij de verhuizing uit Asie de voortocht? Als de heren dit hebben opgelost kennen zij tevens de achterhoede, aan welke zich de voorhoede der volgende Theotiskien aansloot, en den invloed, die deze buur-

schap wederzijds (11) op de taal oefenen moest. De geschiedenis zwijgt lang, en eindelijk begint zij haar stilzwijgen te breken met liegen; maar de taal liegt nimmer voor hem, die haar weet te raadplegen.

De gehele kring der Neder Germaansche taaltakken is nu van ons doorlopen. Met zuivere denkbeelden van hun algemeen karakter doordrongen gaan wij naar de andere afdeling des Germaanschen volks, de Theotischen, of eigenlyke *Hoogduitschers*. [Alt-hochdeutsch.]

Vooraf moet ik nog zeggen, dat de Franken, die in Gallien vielen, uit een zamenvloeijsel van *Neder-Germaansche* volken bestonden, en hunne taal verloren even als de Gothen in Italie en Spanje. In de Romantische talen, welke zij vormden, schuilen echter ene menigte oud Germaansche woorden, die in gene echt Germaansche monumenten meer voorkomen, en dus niet gemist kunnen worden om de gapingen in het algemene lexicon aan te vullen. Van dien kant zijn deze talen, noch door degene, die haar spreken, noch door den vreemdeling, ooit beschouwd geworden. Indien de heren zich daartoe verledigen zullen zy ene zonderlinge zwarigheid ontmoeten. Daar de Gothen en Franken het Latijn hunner overwonnelingen overnamen en dat op zijn Gothisch of Frankisch verknoeiden; daar er overigens tusschen oud Germaansch en Latijn in ene talloze menigte woorden ene onbetwifelbare overeenkomst heerscht, zo staat men niet zelden verlegen uit welke der beide talen het woord af te leiden zij.

Om nu tot de Theotiske of oud Hoogduitsche taaltakken, waarvan Beijersch een overblijfsel is, op de minst gevoelige wyze te naderen, neme men weder de Brusselsche keure van 1229 in handen, vervolgt met de Lipsiaansche (12) Psalmberijming, en begint dan met den Willeram, zodanig als van Wijn diens taal in zijne historische avondstonden heeft leren kennen. [Willerami Canticum canticorum. Ed. Merula. Lugd. Bat. 1598.] Nu zijn de Heren goed op weg en komen gemakkelyk tot Otfrid; van Otfrid tot Kero; van Kero tot de Theotiske woorden in de Salische wetten, en zo zijn zij zoetvoerig gekomen in de verste uitersten van den Theotischen tongslag. Ik zeg *tongslag*; want als de Heren uit elk dezer stukken [in den Thesaurus van Schilter te vinden,] een proefje gelezen hebben, zullen zij tot het besluit komen, dat het Theotisk in zijn etymologisch deel en in zyne grote Grammatikale omtrekken dezelfde taal als het Neder Germaansch is; met dit grote onderscheid, dat de consonanten ten hevigste aangeblazen zijn, en de vokalen potstausendsch entonneren, beide lijnrecht tegen de weke natuur van het Neder Germaansch. Kan er iets meer tegen den aanleg onzer organen en van ons karakter strijden, dan te zeggen, *kankanne*, *keaukan*, *kelaubpam*, *kicozenaz*, *kuote*, voor *gangene*, [gaan], *ge-ogen* [monstrare] *gelova*, *gegotene goede*; *Pantot*, *peidero*, *picraban*, *pikinnes*, *pouma*, *priadra*, voor *band*, *beider*, *begraven*, *bekent*, *bomen*, *broederen*; *teik*, *theotpurk*, *thiarna*, *touft*,

lauterchait, voor *deeg*, *dietburg* [volkstad] *deerne*, *doop*, *louterheid* [doorluchtigheid]? Welke mag de reden zijn dat talen, die elkander anders zo na raken, in dit opzicht zo afkerig van elkander zijn? Alle consonanten zijn op de letterladder ééne trede versprongen; maar wat is de reden, dat zij dit in het Theotisk ter halve hebben gedaan, en de Hoogduitsche taal dus als een tweeslachtig wezen in den overgang van den enen staat tot den anderen is blijven steken? Het is een pop gebleven, tusschen den vlinder en de rups in. De Theotiske taal (13) heeft hare dialekten als de Neder Germaansche, die echter voor het doel der Heren gene andere waarde hebben, dan om tot overgangen te dienen, langs welke zy zoetvoerig uit het Nederduitsch in het Hoogduitsch overkomen.

De twee grote afdelingen der Germaansche taal alzo gemonsterd hebbende, zullen de Heren zich gereed moeten maken voor een reisje over de Oostzee naar Scandinaviën. Hier treffen zij het Scandinavisch aan [Runisch, IJslandsch, Oudnoordsch] het welk thands met Scandinavische vluchtelingen nog ene schuilplaats in IJsland vindt. Rask geeft ene Grammatica van het IJslandsch in het Zweedsch [Anvisning till Isländskan, eller Nordiska Fornspråket af Erasmus Christian Rask. Stockholm. 1818.] Het Zweedsch niet verstaande kunnen de Heren de Grammatica van Hickes [Thesaurus Linguarum Septentrionalium. Oxoniæ 1705. II.] met genoegzame vrucht voor hun bijzonder doel gebruiken. Deze taal is nog onmisbaarder voor de etymologische kennis van de beide Germaansche taaltakken, dan het Arabisch voor de Hebreeuwsche, of het Aeolisch voor de Latynsche taal. Stellig behoort zij, wat de weekheid der vokalen en vooral der consonanten betreft, tot de Nedergermaansche taaltak, en naar het schemerachtig licht te oordelen, het welk de wieg dezer taal bestraalt, kan ik er niets anders in zien, dan het afzetsel der taal, die eeuwen voor onze jaartelling in den zak van den Chersonesus Cimbricus gesproken wierd. Van daar zou men dus naar de Deensche eilanden overgestoken zyn en alzo Scandinaviën bevolkt hebben. Doch waar van daan dat talloos heir van IJslandsche substantiva, die de *r* in plaats van de schevatische vokaal der Neder Germaansche taaltak tot terminatie opnemen? Hoe komen (14) zy aan *kostr*, *drattr*, *völlr*, *skioldr*, voor *koste*, *drade* [uitstel] *velde*, *schilde*? Waarvandaan de bestemde en onbestemde vorm in de declinatie der adjectiva? Waarvandaan de plaatsing des artikels achter het substantivum, en beider zamensmelting tot één woord? Waarvandaan de passive vorm der verba, hoewel het waarschyglyk zij dat deze vorm het IJslandsch *oorspronkelyk* niet eigen was? Allen eigenschappen, waarvan de twee afdelingen der Germaansche taal geen voorbeeld leveren. Misschien is het geen nutteloze wenk voor de Heeren, dat de Sanscritsche *ri* een vokaal is, gelijkstaande met de natuur der vokalen in welke de latere geslachten

hunne woorden lieten eindigen. De Engelschen breken hunne *r* op het einde der substantiva zo sterk, dat hy van geen vokaal te onderscheiden is.

Er is één hoofdpersoonadje, wien wij meer dan gehele natien, ene visite schuldig zyn, namelijk den Bisschop Ulfilas. Vooraf zullen de Heren evenwel de goedheid hebben om nog vliegend ene rondte met mij te doen. Verbeeldt u het land der Saxen in het middenpunt, omringd ten Noorden van de Scandinaviërs, ten Noordwesten en Westen van Friezen, ten Zuidwesten van Nederlanders, ten Zuiden en ten Oosten van de Theotischen. Als de Heren nu op de lijn van demarcatie rondgaan, die deze volken van de Saxen scheidt, zullen zy licht begrijpen, dat de taal, op die linie gesproken, er omtrent moet uitzien als de kleur, die tusschen twee aangrenzende hoofdkleuren in den regenboog liggende, uit beiden gemengd is. Zweedsch en Deensch is Scandinavisch met Saxisch gemengd; platduitsch langs de Noordzee is Saxisch op een' Frieschen stam geënt; Twentsch en Geldersch is uit Nederlandsch en Saxisch gemengd. Het saxisch verdringt of wordt verdrongen naarmate de omringende volken zwakker of sterker waren; zo moest het Friesch wijken voor het Saxisch en het Saxisch op zijne beurt een groot terrein inruimen aan het Theotisk. De bekende *Idiotica* zullen dit klaar maken. [*Idioticon* Osnabrugense. Leipzig. 1756. *Bremisch-Niedersächsisch Worterbuch*. Bremen. 1767, 5.d. *Idioticon* (15) *Hamburgense*. von M. Richey. Hamburg. 1754. *Holsteinisches Idioticon*. Hamburg. 1800. 4d. *Chytræi Nomenclator Latino Saxonicus*. Rostock. 1625. 8°] Reeds de negende eeuw geeft een merkwaardig gedenkteken dezer vermenging van Saxisch en Friesch op de toenmalige linie van demarcatie. Het is de lijst der inkomsten van het klooster Freckenhorst bij Warendorp in Munsterland. Dorow heeft dit stuk met die zorg uitgegeven, welke het om de grijsheid zijner taal verdient; maar de toegang tot den genius dier taal was hem geweigerd bij gebrek van het eenvoudig sleuteltje, het welk ik de eer had de Heren aan te bieden. [*Denkmaler alter Sprache und Kunst*. Erst. band. 2es und 3es heft. Van Dr. Dorow. Berlin. 1824.]

Met de kennis van de voorgaande tongvallen voorzien komen wy tot Ulfilas, en zullen nu gemakkelyk beslissen tot wie zijne taal de naaste betrekking heeft. De *r*, door de IJslanders in plaats onzer scheva achter de adjectiva en substantiva gevoegd, wordt by Ulfilas de sisletter *s*, gelyk *arbos* voor *arbor*. *Mahteigs*, machtig; *jungs*, jong; *aiths*, eed; *stols*, stoel; *wokrs*, woeker; *dags* dag; *hunds*, hond; gelyk hun comparativus niet is *batira*, beter, maar *batiza*, van *bats*. Ook hier als by de IJslanders vinden wij de bestemde en onbestemde [concrete en abstracte] vorm in de declinatie der adjectiva; insgelyk een zweem van de passive vorm der verba. Opmerkelijk is het, dat hij de weekste consonanten der Nedergermanen gebruikt, welke hij zomtyds in dit opzicht overtreft, zeggende b.v. *du* inplaats van *toe* of *te*; daarentegen enton-

neert hij krachtiger en welluidender nog met zyne vokalen dan de (16) Theotischen, en zo wij ons verbeelden kunnen hoe deze taal uit den gorgel van een reusachtigen Goth donderde, twijfelen wij geen ogenblik meer aan de waarheid van Cæsars verhaal, dat de Romeinsche soldaten beefden als zy de Germanen voor de eerste maal hoorden spreken. [Cluverii Germ. Ant. p. 115, 119. Tristium Lib. V. Eleg XII.55.] Weder is de staart der infinitiva zodanig als de Friezen die altijd hadden en nog hebben, namelijk *jan*. b.v. *pagkjan* [thankjan] danken, bij de Friezen *tankjen*. En welk is het woord bij Ulfilas waartegen wij het zelfde woord uit de Neder Germaansche talen niet zouden weten over te zetten? Daarentegen heeft hy nog een dualis in zijn verbum; hij verdubbelt dikwerf den wortel om het præteritum te maken, en maakt van *valda*, impero, *vaivald*, imperabam, gelyk de Latynen van *mordeo*, *momordi*, de Grieken van *μνημαι*, *μειννμαι*, en het Sanskritsch van *lîsh* [de Friezen zeggen *lits*, klein.] *lilisha*, minui. Van deze twee eigenschappen zijn gene voorbeelden in enige dialekt van opper of neder Germanje aanwezig, hoewel allen ze gehad hebben. Dit alles leert ons dat wij deze taal nergens anders kunnen plaatsen dan enige eeuwen voor Christus geboorte tusschen de bewoners van den uithoek van Jutland en het Friesche ras in. En ongelukkig vinden wij Ulfilas met zijne Moeso Gothen omstreeks de laatste helft der 4de Eeuw in Turkijen. Hoe dit te rijmen? Nu gaan de Heren zoeken in de fragmenten van Pytheas, die ruim 300 jaar voor Christus geboorte de barnsteen kusten opzoekende, en om het ultima Thule, dat is, de kaap van Jutland, door de Belten stevenende, de kusten der *Guttonen* [d.i. der Gothen] voorbijvoer. Het zijn deze Gothen, die (17) waarschijnlijk geprangd door een hongersnood, de gewone prikkel tot de uitvallen uit het toen onbebouwde en altoos onvruchtbare Noorden, zich aan de Weichsel in Pruisen en Pommeren nedersloegen, en vervolgens zegevierend naar Dacien voortrukten. Hun opperhoofd Ermanarik, een berucht veroveraar, zwaaide aldaar wijd en zyd de scepter omtrent het midden der vierde eeuw, en het was onder diens stadhouder Frithigern, dat Ulfilas den bijbel voor de West-Gothen vertaalde. Ik hoop dat deze historische wenk de Heren van enig nut in het onderzoek der Gothische taal mag zijn. De voornaamste Grammatikale byzonderheden vindt men in een kort bestek by Zahn, die evenwel de onbegrijpelyke blindheid heeft om met anderen het Moeso Gotisch thuis te brengen onder het allersteilste Theotisk. [Ulfilas Gothische bibelübersetzung, herausgegeben von J.C. Zahn. Weissenfels 1805] – Mijn Vriend Jacob Grimm spreekt over al de dialekten, welke wy doorliepen, en het moet erkend worden, vooral over het Theotisk, met grote *ακριβεια* grammatica. Maar de omvang van het werk, de vorm van onderwyzen, de gelykheid der letters voor alle talen, omringen dit uitmuntend proefstuk van menschelyke vlijt met zoveel moeilijkheden voor den liefhebber, dat het als eerste leerboek eerder zyn afkeer

van dan liefde tot de Noordsche taalstudie opwekken zoude. [Deutsche Grammatik von J. Grimm. Göttingen. 1822. 3 tom.]

Wij hebben nu den Germaanschen taalstam in zyne hoofdtakken nagegaan. Andere stammen, gelyk de Keltische en Slavoonsche, staan in een zeker verband tot dezen; maar ik kan niet denken dat liefhebbers in hunne nasporingen een plan volgen, waartoe de voorbereidselen noch gering noch gemakkelijk zijn. [Bovendien zo voortvarende, zouden wy aan het grote problema komen, de eerste algemene taal uit de bestaande optesporen] Ééne taal (18) is er evenwel, met welke de Heren even goed en waarschyntlyk beter dan ik bekend zyn, de Grieksche namelijk, die vooral met de Germaansche taaltakken moet vergeleken worden.

Als wy spreken over Grieksch is het over de oudste vormen, die in het Aeolisch en Latijn bewaard zijn. Nu zullen de Heren al de woorden optekenen, welke het Germaansch met deze taal gemeen heeft; niet bij gewaagde afleiding, maar buiten allen twijfel. Deze woorden rangschikt men volgens de taalkundige verdeling der consonanten, en begint te vragen, tot welke afdeling van ons behoorden de Grieken in het tijdperk toen Germanen en Grieken van elkander scheidden? En die afdeling uitgevonden zynde, is verder de vraag, was de taal der Grieken in de consonanten weker of aangeblazener dan die der afdeling, tot welke de Germanen in het algemeen behoorden? Gy hoort van de Friezen, by voorbeeld, *fīa* [fiha], bezitting, goed, *fader*, *folle*, *fara*, *fana*, *fel*, *fiif*, *fior*, *fire*, *fisk*, *fori*, *ful*; gij hebt als de Duitschers de *f* verlaten om op de *b* te komen, maar gy zijt midden in die reis blyven steken, en hebt opgehouden by de *v*; gij zegt dus *vee*, *vader*, *veel*, *varen*, *vaan*, *vel*, *vijf*, *vuur*, *ver*, *vol*; doch by de Grieken de Latijnen vindt gij *pecus*, *pater*, *πολυς*, *πολλη*, *πορευω*, *pannus*, *pellis*, *πεμπει*, *πυρ*, *porro*, *piscis*, *pro*, *plenus* [per lit. metathesin *por*, *pelnus*]. In zulke vergelykingen vindt gy gemaklyk het antwoord op bovengenoemde vragen. Nu vergelijkt men klinkers tegen klinkers en vindt dat het Grieksch in het byzonder met het Friesch overeenstemt en in het algemeen de malschheid der Nederlandsche vokalen met de meest entonerende der Gothen verenigt. Men komt tot het dualis en de passive vorm der verba, en wat onbestemd, schemerachtig, schaarsch bij Goth en IJslander was, vindt men in de ziel der Grieksche taal met vaste trekken gegrifd. Verder denken wij na over den genius der Phrase, over de syntaxis, en zien dat het één en ander in duizenden eigenaardigheden met het Nederlandsch overéénstemt. Kortom, de Heren komen tot het besluit, dat het Grieksch van elk der (19) Germaansche taaltakken iets heeft, en dat dit iets altijd het beste is. De ondervinding nu leert, [en de natuur der zaak zegt, dat het niet anders kan zijn] dat verwante dialekten voormaals in één taal besloten waren, die zich vervolgens in hen oploste; dus moet er in elke taal een tijdperk zijn, waarin de kiemen der volgende dialekten, gelyk

enigermate by Homerus voor het Grieksch, door elkander gespreid liggen. Als wij dit nu op de talen in het groot tot elkander toepassen, dan moet er één taal geweest zijn, in welke al de bijzonderheden, door welke de Germaansche talen zich thans onderscheiden, of althans de kiemen dier bijzonderheden, verenigd waren, en na de Heren myne opmerking op bl. 12 herinnerd te hebben, laat ik hun gaarne beslissen, of het de Grieksche zij, dan niet. Over deze stoffe is nimmer met juistheid nagedacht. Gewapend met hunnen scherpen Grammatikalen blik zullen de Heren zeer gemakkelijk op dit nieuwe veld ontdekkingen doen, verrasschend voor hun zelven, en weldadig, zo ik mij verbeelde, voor de etymologie van het Grieksch, dat zich nimmer van dit uitmuntend hulpmiddel mocht bedienen.

Den weg naar het Oosten zal ik aan het geëerd gezelschap niet wijzen. Daar de Heer Hamaker in hun midden is zou het vermetelheid zijn iets over het Sanskrit te zeggen, hoewel ik overtuigd ben, dat de studie dezer taal weinig met het Semitisch gemeen heeft, en daarentegen onmiddelyk behoort tot de beoefening der Germaansche taaltakken. Maar ik zal iets vragen. Omstreeks de 6de Eeuw waren de Anglen, de Saxen, en de Friezen, of zo gij hen wilt noemen, in Brittanje gezeteld. Sedert dien tijd heeft zich de taal gedurende 13 of 14 eeuwen aan gene zijde des canaals bij onze colonisten, en aan deze zijde in Friesland ontwikkeld, zonder dat zij in een taalkundigen zin iets met elkander te doen (20) hadden. Door de Normannische overheersching is de taal onder de Engelschen zelfs met een vreemdsoortig bestanddeel gecroisseerd geworden. Onder zo strydige invloeden heeft echter de ontwikkeling hetzelfde resultaat gegeven; dat is, het modern Friesch en Engelsch gelykt meer op elkander, dan op hunnen moederstam, dat is, op de taal dergenen, die Vortigern in Brittanje kwamen helpen. De oorspronkelyke aanleg namelyk van organen en karakter in beide volken dezelfde zijnde moest in beiden, dwars door allerlei hinderpalen heen, denzelfden gang houden, evenals dezelfde kiemen zich in de plantenwereld tot dezelfde bloemen en vruchten ontplooien. Dit dan gesteld en de verwantschap van het Germaansch met het Sanskritisch erkend zynde, zo vrage ik, of het Sanskritisch meer overéénkomst heeft met de Brusselsche keure van 1229, dan met de taal der Nederlandsche constitutie van 1816? Ik kan niet zien waarom dezelfde oorzaak andere uitkomsten onder de grote afdelingen des menschdoms zou geven, als onder stamgenoten, door zeeën en lotgevallen van elkander gescheiden.

En hiermede, Myn Heren, kruip ik weder in mijn cel. Ik heb een vrij grote reis gedaan, groter dan ik meende, en ik mag wel vergeving vragen, dat ik onder het voorgeven van een uitstapje te doen de Heren een groot plek van de aarde rondgevoerd heb. Misschien heeft het verrasschende van het aanzoek mij tegen mijne gewoonte tot deze wijdlopiegheid uitgelokt. De

studie, van welke de ruwe omtrekken hier geschetst zijn, behoort onder de Hollanders meer tot de liefhebberijen, dan de ernstige wetenschappen. Ben ik dan zo van (21) het spoor, en uwe weetgierigheid met mij? Zoude de aanspraak op ene grondige kennis van het Latijn niet gewaagd zijn zonder het Grieksch te kennen? Kan men Hebreeuwsch leren zonder Arabisch te verstaan? Hoe wil men dan Hollandsch doorgronden zonder de Germaansche taaltakken te kunnen, die onze taal even na en nog nader raken dan de genoemde talen het Hebreeuwsch of Latijn? Gewis; het is Leiden, de bestendige school van klassieke taalgeleerdheid, waardig, dat enige Hollanders zich verenigen om door den luister van hunnen naam deze versmade studie haren ouden rang onder de deftige wetenschappen in het vaderland van Junius te hergeven, en het zal mijn roem zijn, mij aan hunne pogingen tot dit doel, hetwelk zeker patriottisch is, te mogen aansluiten.

Halbertsma.

Febr. 1833.

3. Toelichting

3.1. Wijzigingen van Halbertsma in de nieuwste versie

De in de brief van 1-6-1833 aangekondigde wijzigingen in de tekst van het Reisplan, voorzover die overeenkomen met verschillen tussen onze oude en nieuwe versie, betreffen veelal details en aanvullingen en hebben geen principieel karakter. Een van de opvallendste (meer stilistische) wijzigingen die Halbertsma in zijn nieuwste versie heeft aangebracht, betreft zijn protest tegen de opmerking dat taalonderzoek als dat van Halbertsma maar een aardigheidje is, 'even of ik bezig was om canarievogels uit te broeden'. In de oudere versie komt dat protest twee maal voor, aan het begin en aan het einde, maar die kanarievogel is in de kortere formulering die aan het eind van de nieuwste versie is overgebleven, helemaal verdwenen. Ook verschuift de terminologie wel eens wat, zoals Theotiskien in plaats van Franken, en Scandinaviërs in plaats van Cimbren. Opmerkelijk is in dat verband ook dat de term Anglo-Friesch enkel in de nieuwste versie voorkomt (p. 4).

Voorbeelden van aanvullingen in de laatste versie zijn op p. 14 de vermelding (naar aanleiding van de IJslandse substantieven op *-r*) van de vocalische Sanscritische *ri* en de Engelse slot-*r* die niet altijd van een vocaal te onderscheiden is, en gevallen van reduplicatie in verschillende talen (p. 16). Op p. 15 is verder de 'lijst der inkomsten van het klooster Freckenhorst' vermeld als voorbeeld van vermenging van Saxisch en Fries. Op p. 9 illustreert Halbertsma de gebrekkige etymologie van Bilderdijk met diens foutieve verklaring van *dageraad*.

Van wat principiële karakter is zijn opmerking op p. 9-10 dat zijn beschrijving van de taalontwikkeling niet slaat op de latere 'drukke omgang van een handeldrijvend volk', maar op 'het tijdstip dat ons enige monumenten in handen geeft', en die op p. 17 dat hij zich hier niet aan het problema van het opsporen van de eerste algemene taal uit de bestaande wil wagen.

Halbertsma wilde ook zijn karakteriseringen van Rask en Grimm wat veranderen. Als we kijken naar de formulering van Halbertsma's oordelen over Rask en Grimm, dan blijkt dat het oordeel over Rask nu wat anders is geformuleerd. In de eerste versie staat dat 'deze man de taal behandelt als een mechanicus; een reden, waarom hij zeer naauwkeurig is in het opgeven der declinatie en conjugatie, maar van de Syntaxe geen flauw denkbeeld heeft. Dit is van toepassing op alle werken welke ik van Rask zal aanhalen.' In de tweede versie is de mening zelf niet veranderd maar de formulering is inderdaad wat verzacht. Het oordeel luidt nu: 'Deze man behandelde de taal gelijk een mechanicus zijn raderwerk; een reden, waarom hij even naauwkeurig en voortreffelijk in het opgeven der declinatie en conjugatie, als oppervlakkig in de Syntaxis en ongevoelig voor den genius der taal is. Dit is min of meer van toepassing op alle de werken van Rask.' (p. 3).

Terwijl het werk van Rask in de oudere versie een paar keer als studiemateriaal wordt aanbevolen, is het enige dat in de oudere versie aan Grimm herinnert, zijn met potlood toegevoegde naam aan het eind van de conclusie over de verwantschap der talen in de slotalinea's van het stuk. In de latere versie wordt Grimm tweemaal genoemd: de eerste keer wordt Grimm ingevoegd in Halbertsma's constatering dat 'Junius terecht inzag, en Grimm na hem, dat Friesch het hoofdbestanddeel der Angelsaxische taal is' (p. 5) en de tweede keer geeft hij een curieuze beoordeling van Grimm's *Deutsche Grammatik*: 'Mijn Vriend Jacob Grimm spreekt over al de dialecten, welke wij doorliepen, en het moet erkend worden, vooral over het Theotisk, met grote *ακριβεια* grammatica. Maar de omvang van het werk, de vorm van onderwyzen, de gelykheid der letters voor alle talen, omringen dit uitmuntend proefstuk van menschelyke vlijt met zoveel moeilijkheden voor den liefhebber, dat het als eerste leerboek eerder zyn afkeer van dan liefde tot de Noordsche taalstudie opwekken zoude.' (p. 17). Een heel goed boek dus, maar niet geschikt voor 'liefhebbers'. Een op zich niet onjuiste karakterisering van de lijvige boekwerken van Grimm, maar misschien ook enigszins gemunt op zijn doelgroep?

3.2. Aard van de handleiding

In een brief van 27 januari 1833 (6185 hs 140, nr. 9) vraagt H.W. Tydeman Halbertsma om 'een soort van handleiding', zoals Halbertsma het in zijn

aanbiedingsbrief van 8-4-1836 noemt. In deze brief lijkt het nog te gaan om een korte samenvatting vooraf. Hoe dat ook zij, het verzoek is aldus geformuleerd:

dezen frankeer ik voor rekening van de Maatsch. Letterkunde om dat de dienst dien ik U te vragen heb daarop betrekking heeft. Eenige leden onzer Maatsch. hier te Leiden (Siegenbeek, Hamaker, Geel, Bodel, ik, (en misschien nog een paar, Reuvers, Bergman etc.) wenschten wel regulier zamen een conversabelen cursus te doen, ter herinnering en volmaking van 't geen zy, oppervlakkig en onvolkomen weten van de nieuwe en oude Noordsche talen, in derzelve onderling verband en met het ouder en tegenwoordig Nederduitsch. Ik zeg nieuwe en oude, omdat wy gemakshalve aldus retrogradiendo wilden opklimmen. Nu heb ik aangenomen U te verzoeken, ons/my vóór Vrydag 1 febr. kortelyk (*αυτος εφρα*) te willen voorschryven, met welke taal, Zweedsch, Deensch, of andere men zou moeten beginnen en hoe verder opklimmen, in eene niet te omslagtige of te kostbare Grammatica, Lexicon en chrestomathie of opgave van boeken ter cursorische lectuur.

Zulke onderwerpen hadden vanaf de oprichting in de belangstelling van de Maatschappij gestaan. Om nu een maatstaf van vergelijking te krijgen moest de moedertaal, aldus Halbertsma, vergeleken worden met andere talen. Volken en talen liepen bij Halbertsma – evenals bijvoorbeeld in de eerste van de *Akademische Voorlezingen* van Hamaker (1835) en in de anonieme *Verhandeling* in de *Werken van de Maetschappy* (1788) – parallel. Voor de plaatsbepaling van de talen was zijn uitgangspunt dan ook de beschrijving van woonplaatsen en verhuizingen van de betreffende volken, waarop we hier niet verder zullen ingaan. Vandaar ook dat zijn handleiding het karakter kreeg van een reisplan, van het Nedergermaans naar het Theotisk (= hoogduits of frankisch), naar het Scandinavisch en tenslotte naar het Gotisch. Na de Germaanse talen (ook wel dialecten of tongslagen genoemd als onderdelen van die ene Germaanse taal) worden verwante talen vermeld zoals het Keltisch en het Slavoons, en in het bijzonder het Sanskrit, allen afstammend van één gemeenschappelijke stamtaal, zoals wij dat ook van Grimm kennen. Tenslotte werd de vraagstelling toegespitst op de vergelijking van Germaans en Grieks.

Het Reisplan is, overeenkomstig het verzoek van Tydeman, opgezet als een didactische handleiding voor belangstellenden, of 'liefhebbers', zoals ze in de correspondentie genoemd worden. Onder aanvoering van Halbertsma worden 'de Heren' rondgeleid langs de verschillende volken, meestal uit het verleden, en onderweg krijgen ze allerlei aanwijzingen en literatuuropgaven voor hun huiswerk. Daarbij worden hun ook verschillende vragen voorgelegd, opdat ze zich in bepaalde problemen kunnen verdiepen en, in de beste

traditie van de Leidse universiteit, kunnen bijdragen tot de oplossing ervan (p. 21).

3.3. Halbertsma over taal

Verskillende verwante talen vinden, zoals gezegd, hun oorsprong in één gemeenschappelijke taal. Die algemene taal kan zich later 'tot scherper getekende dialekten ontwikkelen' (p. 1). Maar van het begin af aan draagt die algemene taal de kiemen in zich van latere ontwikkelingen: 'er moet in elke taal een tijdperk zijn, waarin de kiemen der volgende dialekten, gelyk enigermate by Homerus voor het Grieksch, door elkander gespreid liggen' (p. 19).

Maar de in oorsprong gemeenschappelijke aanleg van organen en karakter bij Angelen, Saxen en Friezen handhaaft zich, niettegenstaande alle strijdige invloeden in de loop van de geschiedenis, en dat heeft gemaakt dat 'modern Friesch en Engelsch' nog altijd op elkaar lijken, meer nog dan op 'hunnen moederstam' tijdens de Angelsaxische invasie. Dezelfde kiemen, aldus Halbertsma, ontwikkelen zich tot dezelfde bloemen en vruchten (p. 19). Dat komt dichtbij wat men nu een soort substraat van het Fries in het Engels zou noemen of andersom. Een soortgelijk idee, nieuw in verhouding tot Halbertsma (1822) en tot de oudste versie van het Reisplan, maar terugkerend in zijn later werk (vergelijk Feitsma 1997b), is zijn opvatting dat aan de Germaanse elementen in het Frans ten onrechte geen aandacht was besteed in het onderzoek. In de geromaniseerde taal van de Franken gaan namelijk heel wat Germaanse woorden schuil, 'die in gene echt Germaansche monumenten meer voorkomen' (p. 11). Hier dus, uit Halbertsma-idioom vertaald, ook al weer een soort van Germaans substraat in het Frans.

Het uitgangspunt van Halbertsma in het Reisplan is evenwel, weer overeenkomstig de opdracht, de positie van het Nederlands en de onderlinge verhoudingen tussen de Germaanse talen. Op grond van de oudste Nederlandse oorkonde van Brussel uit 1229 beschouwt hij het Hollands als zuiver Brabants (p. 1). Naar die keure keert het Reisplan steeds weer terug. Eerdere 'navorschers van de gronden der Nederlandsche taal' richtten zich wel op Gotisch, IJslands en Frankisch, doch roerden 'het Friesch en Saxisch met de uiterste tippen der vingers naauwelyks' aan. Wijst de aard van de zaak dan niet uit, 'dat wij, om in den grond van het Hollandsch te dringen, in de eerste plaats ene volledige kennis moeten verwerven van de taal der Saxen en Friezen, bureu, die meer dan alle andere volken met elkander op de vorming van het Hollandsch invloeden?' (p. 9). Daarzonder kan men het Hollands niet doorgronden. Deze stelling wordt kracht bijgezet met het standpunt van Schultens en Hemsterhuis, die betoogden resp. dat men geen He-

breeuws kon beoefenen zonder Arabisch en geen Latijn zonder Aeolisch (ofwel oud-Grieks) (p. 13 en 21). Verwantschap met onder meer de Schola Hemsterhusiana vertoont ook de stelling dat de taal van de 'de afgezonderde, stugge, van alle nieuwigheid en vreemden afkerige Friezen' zich daardoor minder snel vervormde.

Halbertsma onderscheidt twee grote afdelingen van het Germaans: de Nedergermaanse en de Theotiske (Hoogduitse). Het centrale criterium daarbij is het contrast tussen 'de weke natuur van het Nedergermaansch' tegenover de aangeblazene consonanten en de klankrijke 'potstausendsch entonnerende' vokalen van het Theotisk. Die Theotiske eigenschappen waren strijdig met 'den aanleg onzer organen en van ons karakter'. Dat het Theotisk toch dezelfde taal is als het Nedergermaans, blijkt uit zijn 'etymologisch deel' en 'zijne grote Grammatikale omtrekken' (p. 12). Uit Halbertsma's vergelijkingen tussen Theotiske tenuis en Nedergermaanse media: resp. *k* en *g*, *p* en *b*, *t* en *d*, waarbij de consonanten 'op de letterladder ééne trede versprongen' zijn, blijkt overeenkomst met het begrip klankverschuiving, maar de vergelijking van Fries *f* en Duits *v* tegenover Grieks en Latijns *p*, met de constatering dat de Theotikken midden in de reis tussen *f* en *b* op de *v* zijn blijven steken, past weer niet in dat kader (p. 18).

Zulke beschrijvingen van het verschil tussen weke en harde talen zijn van ouder datum. Ook iemand als Adelung (1806:362-363) onderscheidt twee 'Hauptmundarten' in het Duits. De ene wordt gekenmerkt o.a. 'durch ihre Neigung zu Hauch- und Blaselauten, zu harten und verdoppelten Consonanten', de andere door o.a. 'weiche Mitlaute, [...], Vermeidung der Doppel-laute, Scheu vor Hauch- und Blaselauten'. Die taalverschillen hangen volgens Adelung samen met cultuurverschillen. Vergelijk Adelung (1781:17-18). Ook de anonieme auteur van de verhandeling over de vraag of 'de grond onzer tale' in het Moesogothisch en Angelsaxisch te vinden was, die in 1780 in de vergadering van de Maatschappij was beoordeeld en in 1788 in het zevende deel van de Werken der Maatschappij was gepubliceerd (1788: 8-13), behandelde uitvoerig het verschil tussen de harde en zachte dialecten van het Germaans. Dit verschil moet los gezien worden van de in de jaren twintig en dertig door Grimm gesystematiseerde klankverschuivingen, ook al komen bepaalde onderdelen overeen.

Als Halbertsma na 'de twee grote afdelingen der Germaansche taal' over het Scandinavisch, het IJslands, komt te spreken, dan constateert hij daar verschillende bijzonderheden zoals bijvoorbeeld de *r*-uitgang achter bepaalde substantieven, het achter het substantief geplaatste lidwoord en het passief. Het Gotisch heeft soortgelijke bijzonderheden, en bovendien nog de dualis en de reduplicatie. Het IJslands en het Gotisch hebben meer overeenkomst met het Nedergermaans dan met het Theotisk. Van de dualis en de reduplica-

tie 'zijn gene voorbeelden in enige dialekt van opper of neder Germanje aanwezig, hoewel allen ze gehad hebben' zegt Halbertsma daarover (p. 16). Een paar decennia later vindt hij de dualis evenwel in het Noordfries (in Sleswijk) in Bendsens Noordfriesche grammatica. Daarbij merkt Halbertsma (1865:428) op, 'dat, noch in het oud-Friesch, noch in een eenige der latere dialecten van 't Friesch, eenig spoor van een dualis is overgebleven.'

Ook het Grieks moet met de aard van consonanten en vokalen in het Germaans worden vergeleken om te bepalen met welke afdeling van het Germaans het overeenkomt. De dualis en het passief in het Grieks hebben vroeger ook tot het Germaans behoord, terwijl het Grieks in de genius der phrase en de syntaxis 'in duizenden eigenaardigheden met het Nederlandsch overeenstemt' (p. 18). De syntaxis en de genius van de taal of van de phrase komen een paar keer in het Reisplan voor. Uit die vindplaatsen blijkt dat voor Halbertsma het verschil tussen buigingen en woordvormen enerzijds en syntaxis en genius van de taal anderzijds van groot belang is. Dat zien we aan zijn beoordeling van Rask, die volgens hem goed is in declinaties en conjugaties maar niet in syntaxis en genius der taal (p. 3), en uit zijn opmerking op p. 8 over 'de woordvorming [Syntaxis is iets anders!]'. Ook Dorow wordt gekritiseerd om zijn tekort aan inzicht in de genius der taal (p. 15). Het begrip van de genius der taal of de Sprachgeist is ook eigen aan Hemsterhuis en aan Grimm, maar anders dan bij Hemsterhuis en Halbertsma, slaat dat begrip bij Grimm op de hele taal. Vergelijk Feitsma 1997b.

Halbertsma waardeert verder taalverscheidenheid positief: die hangt samen met de vrijheid en de vrijheidszin van een volk, en hij prent zijn medereizigers dan ook in dat ze er rekening mee moeten houden 'dat de dialectverscheidenheden onder een volk, dat waarachtig vrij is, op kleine afstanden zelfs ontelbaar zijn' (p. 6). Beoordelingen van talen 'op karakter', zoals we die hier en elders bij Halbertsma vinden, waren in die tijd niet ongewoon. Had Siegenbeek in 1810 al niet een *Betoog van den rijkdom en de voortrefelijkheid der Nederduitsche taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering van dezelve tegen te gaan* (1810b) geschreven? Het verschil was dat Siegenbeek de standaardtaal Nederlands aanprijst, terwijl Halbertsma meer oog heeft voor het Fries en het Saxisch. Al in Halbertsma (1822) had hij gewezen op het nut van 'de betrekking, waarin twee verschillende tongvallen tot elkander staan', en wilde hij 'uit eenige Vriesche voorbeelden het nut der dialecten voor de etymologie en uitlegkunde' aantonen (Feitsma 1997a). Ook de menging (en de graad van menging) van dialecten heeft zijn aandacht: het is gemakkelijk te begrijpen, aldus Halbertsma, dat de taal, op een scheidingslijn van talen gesproken, 'er omtrent moet uitzien als de kleur, die tusschen twee aangrenzende hoofdkleuren in den regenboog liggende, uit beiden gemengeld is' (p. 14). Op de reis onder zijn leiding zijn

‘de Heren’ door onmerkbare veranderingen en overgangen te lande gekomen op hetzelfde punt, van hetwelk men uitgegaan was: de keure van Brussel van 1229. Het is niet vreemd dat Grimm met zijn studie van de geleidelijke ontwikkeling van de taal Halbertsma meer heeft aangesproken dan Rask, die zich vooral bezighoudt met de vergelijking van (standaard)talen.

Overigens is Halbertsma zich bewust van de invloed van de (politieke, etc.) macht op de levenskansen van een taal: ‘Het saxisch verdringt of wordt verdrongen naarmate de omringende volken zwakker of sterker waren; zo moest het Friesch wijken voor het Saxisch en het Saxisch op zijne beurt een groot terrein inruimen aan het Theotisk.’ (p. 14).

Evenals in zijn artikel van 1822 wijst Halbertsma er ook nu op dat bepaalde zaken die hij naar voren brengt, door eerdere onderzoekers veronachtzaamd zijn. Dat geldt in het Reisplan speciaal voor zaken als de Germaanse elementen in het Frans (p. 11) en de aard van de verwantschap tussen Grieks en Germaans (p. 19). Meer dan de geschiedenis, aldus Halbertsma, levert de taal een betrouwbaar getuigenis voor hem, die haar weet te raadplegen (p. 11). En ook die stelling is karakteristiek voor Halbertsma.

3.4. Halbertsma en Siegenbeek

Tydeman veronderstelt dat de spotternijen van Halbertsma over het Hollands en over de spelling van Siegenbeek geleid hebben tot de actie van Siegenbeek tegen het Reisplan. Volgens Tydeman (18-3-1838) heeft Siegenbeek dat gedaan ‘om U uwe spotternyen met zijn Hollandsch en zyne Spelling betaald te zetten’. Wat Halbertsma in zijn Reisplan over het Hollands zegt, kan inderdaad niet als zeer positief opgevat worden. Ongelukkig, zo schrijft hij, ‘is van alle Germaansche taaltakken gene armer aan oude oirkonden dan de Hollandsche’. Verder is ‘ons Hollandsch zuiver Brabandsch’. En als klap op de vuurpijl: ‘Het Hollandsch is een onmerkbaar uitvloeisel van het Friesch’, wat overigens niet zo’n ongewone stelling was in die tijd (p. 1 en 2).

Het Fries van vroeger dagen krijgt daarentegen in Halbertsma’s geografie een grote uitgestrektheid, mede omdat hij zich niet als een letterzifter laat verbijsteren door namen als Chauken en Dithmarschers, die eigenlijk Friezen zouden zijn. Ook het ontbreken van de naam van de Friezen in verschillende bronnen betreffende de expeditie naar Engeland is voor Halbertsma geen doorslaggevend argument tegen de deelname van de Friezen. Het taalkundig argument is voor hem beslissend: het Fries is, naast Cimbrisch en Neder-saxisch, het hoofdbestanddeel van het Angelsaxisch (p. 5).

De betekenis der vrijheidslievende Friezen wordt breed uitgemeten. Door de onrust van het Friese uurwerk had het Anglo-Friesche ras zich eerst ter zee uitgebreid, ‘ene meerderheid in beschaving en regeerkunst verkregen’,

en 'over het lot van twee werelddelen, Europa en Amerika, tegelijk beslist. Waar het Anglo-Friesche ras regeert, regeert ook de Anglo-Friesche taal. En aan wat hoek van den aardkloot regeert dat geslacht niet?' (p. 4).

In het Reisplan zelf spreekt Halbertsma zich niet uit over de spelling. Voor de irritatie die volgens Tydeman op dat punt bij Siegenbeek heeft geleefd, moeten we te rade gaan bij andere bronnen. Dat Halbertsma in zijn eigen exemplaar van Siegenbeek (1810a) verschillende kritische aantekeningen in de marge heeft aangebracht, kan ons inlichten over de opvattingen van Halbertsma, maar kan moeilijk aanleiding zijn geweest tot een reactie van de kant van Siegenbeek. Wel is er een brief van Siegenbeek van 20-5-1830 (PB 6185 hs, nr. 127) aan Halbertsma bewaard, waarin hij bedankt voor het toezenden van de tweede druk van de Lapekoer (1829) en zijn 'genoegen' uitspreekt over het besluit van Halbertsma om zich voortaan te houden aan 'de aangenomene spelling'.

Ik ken de betreffende brief van Halbertsma met die mededeling niet, maar in de derde druk van de Lapekoer van 1834 heeft Halbertsma zijn besluit nog eens geformuleerd en toegelicht, en het genoegen van Siegenbeek over die formuleringen kan, lijkt me, niet zo groot zijn geweest. In de Lapekoer (1834b:25) verklaart Halbertsma dat hij verre van zich werpt 'het vermoeden dat ik eenige inbreuk zou willen maken op de gevestigde Nederlandsche spelling; veeleer wensch ik voortaan het voorbeeld eener blinde onderwerping aan den minsten harer regelen te geven. [...]. Hoe gaarne men ook eenige der grofste misslagen zou wenschen te herstellen, de tijd is voorbij! Mogt ik dus de opstellers, invoerders of doordrijvers dezer spelling een' raad geven, het zoude deze zijn, dat zij nimmer eene poging doen om eene enkele letter, ik laat staan het geslacht in een woord te veranderen, en dat zij dus alles, wat eenmaal door hun in de taaltariven is bepaald, tot de minste jota ofte tittel toe, als eene eeuwige en onveranderlijke wet van Persen en Meden doen eerbiedigen.' En zo gaat het verder in dezelfde toon.

In de Friesche Spelling (1834a:44-54) staat Halbertsma dezelfde beginse-len voor. De 24 tekens van het alfabet zijn niet voldoende om 'de ontelbare spraakgeluiden aan te duiden'. 'De taalmeesters zeggen u: 'Leest zoo als er staat!' Doodelijker les zouden zij u nooit geven kunnen. Ik zegge u: 'Leest niet zoo als er staat. Leest veeleer het woord, dat u de letteren herinneren; leest het in zijne ware uitspraak, gelijk het u door de taal, niet door het gebrekkig afbeeldsel der taal, opgegeven wordt.' Halbertsma's voorkeur gaat uit naar de levende gesproken taal: 'spreekt uit, gelijk gij van uwe moeder geleerd hebt'. De goede uitspraak is 'niet zoo pedant als de half-geleerden, niet zoo gemaakt als sommige grooten, en niet zoo ruw en onbeschoft als het gemeen; maar gelijk de wel opgevoede burgerman daar vrij en natuurlijk henen spreekt.' (Halbertsma 1834b:7).

Dit in tegenstelling tot het ideaal van Siegenbeek (1810a:18-19), die de zuiverste en beschaafde taal 'zonder vervalsching en verbastering' specificeert als 'de algemeene uitspraak van het beschaafde gedeelte des geheelen volks'. Voor een zuivere uitspraak is vereist, 'dat men alle letters, welke tot een woord behooren, zoo veel mogelijk, volkomen en onvermengd doe hooren' (Siegenbeek 1810a:18). Blijkens een aantekening in de marge bij deze passage vindt Halbertsma dit een omkering van het principe van Siegenbeek (1810a:14), dat de spraak 'ten rigtsnoer' moet strekken voor het schrift. En in een andere aantekening bij Siegenbeek (1810a:20) constateert Halbertsma dat de suprematie der provincie (Holland) ook in de taal berustte: 'de uitspraak van dit aanzienlijkst deel der Republiek' was volgens Siegenbeek 'ten grondslag der spelling aangenomen'. Het is duidelijk dat Halbertsma's opvattingen diametraal tegenover die van Siegenbeek staan.

Halbertsma stelt de volkstaal (weliswaar van 'de welopgevoede burgerman') boven het algemeen beschaafd, zoals we het taalideaal van Siegenbeek tegenwoordig zouden noemen. Parallel daarmee acht hij het Fries en het Saxisch ook essentieel in zijn Reisplan. Daartegenover staat bij Siegenbeek vanzelfsprekend het Hollands centraal. Halbertsma's dissidente opvattingen zullen de beschaafde burgers van Siegenbeek geprovoceerd hebben. Dit te meer omdat Halbertsma's provocaties recht op het doel gericht waren.

4. Hoe het het Reisplan verder verging

Ik neem aan dat na een eerste korte instructie van Halbertsma (vóór 1 februari 1833) in de loop van februari de eerste versie van zijn Reisplan in Leiden is binnengekomen. Aan de hand van brieffragmenten uit de correspondentie tussen Halbertsma en H.W. Tydeman (PB 6185 hs 140 en 122 hs, en Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer 101 E 25 KL (1 en 2)) kunnen wij de verdere lotgevallen van het Reisplan voor een belangrijk deel volgen. De verhandeling van Halbertsma wordt niet op de vooraf bepaalde dag voorgelegd; eerst op 18 april 1833 leest Tydeman het stuk voor. In een brief van 29 april (6185 hs. 140, nr. 10) schrijft Tydeman aan Halbertsma:

2) Op den bestemden dag der byeenkomst, waar uw stuk gelezen zou worden, had Hamaker met zyn Pylades Geel een diné aangenomen – en eischte uitstel: en Tys was Geit genoeg om daar aan te defereren – Sedert heeft het geduurd tot nu Vrydag 18 dezer, eer wy de commissie by elkander konden krygen. 3) hoe fraai gy, voor uw doen, ook geschreven had, is er toch in uwe hand iets bizars, waardoor de meerderheid verklaarde 't stuk niet te kunnen lezen. Ik had dus de eer van 't voortelezen: ieder vond het even fraai,

geleerd, belangryk; ofschoon niet ieder leep genoeg was, om de fyne persiflage te gevoelen – Dit moet ik echter tot eer van Hamaker en Geel (die mede de knapsten van ons 9 zyn) zeggen, zij gevoelden ze wel, maar maakten zich er niet boos over. Maar nu moest elk een kopy van dat gemeenschappelyk stuk hebben! – 8 a 9 afschriften laten maken, en die dan een voor een collationeren, was geweldig lastig: wy oordeelden, t zou weinig meer kosten, er een 25 exemplaren *als manuscript* van te laten drukken. Dit is ons even geoorloofd, als het te laten *afschryven*: het is dus niet zoo zeer om uwe permissie ertoe te vragen, dat ik het U melde: als wel om U te verzoeken dat gy er zelf een versie van nazien wilt; en U te vragen, hoeveel exemplaren gy voor U zelf wilt hebben? – en, of gy ook nog iets by te voegen hebt? ('t is ons niet duidelyk, waar gy het *Deensch* en *Zweedsch* plaatst –). Gy hebt zeker een brouillon of opstel thuis, en kunt my dus de alteratie of supplement die gy te maken had, wel indiceren.

In een ongedateerde, op 1 juni 1833 geschreven brief aan Tydeman (SA en Ath.bibl. Deventer 101 E 25 KL (2)) vraagt Halbertsma zijn stuk evenwel terug om het nog eens te bekijken; hij wil zijn uitlatingen over Grimm en Rask nog eens heroverwegen en hij wil er nog 'kleine myns inziens belangryke byvoegsels' aan toevoegen:

L'accueil flatteux waarmede men myn reisplan ontfangt streelt my niet weinig maar het oordeel omtrent Rask en Grimm is met al te ronde woorden uitgebracht om zo gedrukt te kunnen worden. Daar ik geen copy gehouden heb naauwkeurig genoeg om er het origineel op te veranderen verzoek ik het laatste een paar dagen by gelegenheid terug om sommige expressies te verzachten en er kleine myns inziens belangryke byvoegsels in te vlechten.

Indien gy het in het allerlaatste van Augustus of nog liever in het begin van September kooft brengen kan ik het zelf met u bespreken.

In antwoord op die brief schrijft Tydeman op 14-6-1833 (6185 hs. 140, nr. 11):

Hoogst onaangenaam toch is het my, dat ik U juist misreis. Ik denk half July op reis te gaan [...]. Het is ons aangenaam, dat gy ons toestaat uw Noordsche *reisplan* te laten drukken: maar wy hadden 't gaarn spoediger gehad, dan nu er uw reis tusschen komt, gedurende welke gy aan de revisie niet zult kunnen doen, en dus volg ik uw voorschrift en houdt het nog zoo lang onder my.

In een brief van 14(of 24)-6-1833 (SA en Ath.bibl. Deventer 101 E 25 KL (1)) schrijft Halbertsma in zijn antwoord onder meer:

Deze dient nu om u te verzoeken dat gy my het glottologisch reisplan ten spoedigsten overzendt; want ik denk het in Friesland in order te brengen en dan dadelyk aan U ter hand te stellen. Dewyl het gedrukt wordt kan ik er enige dingen by voegen zonder vrees dat zy my ontfutseld worden. Evenwel alles kort; wenken! Niets meer.

In een brief van 2-5-1834 (6185 hs. 140, nr.12: 'Onze betrekking heeft sedert een jaar zoowat gesluimerd') beklagt Tydeman zich erover dat Halbertsma zijn Reisplan nog altijd niet heeft gestuurd:

1) gy hebt de Maatsch. van Letterkunde teleur gesteld en de werkzaamheid van ons comité van Noordsche Letterkunde in de kiem verstikt, door ons uw *reisaanwyzing* te onthouden, die wy met zoo veel achting en liefde ontfangen hadden, en die ik zoo verlangde op onze kosten recht netjes te laten drukken.

In antwoord op een niet overgeleverde brief van Halbertsma van 28-5-1834 dringt Tydeman op 27-6-1834 (6185 hs. 140, nr. 13) nogmaals aan op het terugzenden van het reisplan:

Hoe gaarn ik ook wilde, kan ik uw excuus over het terugvragen en zoolang terughouden van uw aanwyzing voor onze Noordsche taalreis, niet aannemen. Alleen de wederuitlevering kan hier voldoen – dan zal ik gaarn U een half-boekdeel doen inruimen voor taalkundige brokken in onze Werken; en een avond voor eene soirée etymologique; die zeker met belangstelling bygevoond zal worden.

Anderhalf jaar later, in een brief van 30 december 1835 (6185 hs. 140, nr. 14) legt Tydeman Halbertsma een plan de campagne voor:

Nu over 't *Reisplan*; na conferentie met onzen Monarch Siegenbeek (NB een goed monarch; die zich nog al wil laten leiden door zyne ministers.) 't voorlopig resultaat is: 1) drukken te Deventer. mits niet boven de 5 't gedrukte vel: dit betalen wy te Dordr. 2) 300 exemplaren: 50 voor U. 250 voor ons: (dit is minder dan wy *leden* hebben, en dus wil ik dit nog wel zien te veranderen): – doch 3e. daar 't nu reeds zoo lang geleden is, wenschen wy zeer, het stuk eer het ter perse gaat, leesbaar geschreven nog eens hier te hebben; om 't en petit Comité nog eens te herlezen en er ons profyt mee te doen: waarna wy 't terstond zullen terug zenden. Inmiddels komt ook onze february Vergadering der Maatsch. (5 febr.) en kunnen wy dan 't *getal exempl.* finaal bepalen.

Blijkbaar in antwoord op een reactie van Halbertsma daarop geeft Tydeman in een brief van 31-1-1836 (6185 hs. 140, nr. 17) nog een nadere toelichting:

Dat Schryven om de *Taalkundige reis* eerst nog eens ms. te lezen, was eigenlijk slechts van mij, die vreesde dat de uitgaaf lang mocht achterblijven: Over 't getal exemplaren, na d. 12 febr. (want de Vergad. is opgeschort) nader:

Uit een brief van Tydeman van 5(of 6)-3-1836 (6185 hs. 140, nr. 15) blijkt dat het toch weer anders moet:

De zaak van uwe pittoresque Inleiding tot de Noordsche Taalstudie is door Siegenbeek op de laatste Vergadering van Letterkunde in de war gestuurd: en het resultaat is geweest, dat de Maatschappij zich *niet* kon inlaten met eenige exemplaren van het buiten haar in 't licht gegeven werk voor hare rekening te koopen – (welke zy dan moeite hebben zou weer uit te venten; en daardoor toch weer aan het debit des uitgevers schade doen) maar dat zy gaarne zoude zien dat het stuk aan haar voor hare werken aangeboden wierd. Kunt gy hiertoe besluiten, dan zou dit my zeer aangenaam zyn: het zou pro forma in handen van een paar leden gesteld worden; die er minder van wisten dan gy; en ik zou dan wel maken dat het spoedig in 't licht kwam. ook, zoo gy dit gaarn had, dat het by de Lange kon gedrukt worden (echter was 't voorzichtigst dit niet terstond op den voorgrond te stellen, omdat wy eigenlijk ons accoord met Blussé hebben: daarna zou zich dit wel schikken, vooral als er letters in komen die Blussé niet heeft) Gy krygt, volgens de wet, 25 exemplaren gratis: en kondt dan, slechts het papier betalende, nog ligt 25 daarby laten overdrukken. –

Halbertsma heeft daarna zijn reisplan ingestuurd, voorzien van een inleiding, bij wijze van aanbiedingsbrief voor de Maatschappij, gedateerd 8 april 1836:

H. d. L.

Het volgende opstel is zyne geboorte schuldig aan enige geleerde vrienden te Leiden, die zich onderling wenschten te oefenen in de gronden der Nederlandsche taal, en mij ten dien einde reeds in 1832 om een soort van handleiding verzogten. Met het begin van 1833 had ik aan dit vererend verlangen voldaan, en mijn vriend Tijdeman las het gezelschap mijnen wegwijzer voor: doch toen men hierop besloot om het ten geryve der leden en van enige andere liefhebbers te laten drukken, heb ik het dadelyk teruggevraagd, om het der perse meer waardig te maken. Ik heb mijn opstel toen aan alle kanten meerdere uitbreiding gegeven, en het vooral belang pogen bij te zetten door ene strenge en Analogische vergelyking van de Germaansche talen met het Grieksch en Latijn; Ik heb dit alles eindelijk in het Latijn overgebracht. Doch

toen ik op het punt stond om myn arbeid in dezen vorm aan het gezelschap terug te geven wierden aan hetzelfde zijne twee beste steunsels, mijne vrienden Hamaker en Reuvens, en daarmede ook aan mij, aan de treurende wetenschappen, en aan het vaderland, dat hen in deze tijden zo node missen kon, voor altoos ontruikt. Ik heb vervolgens dien arbeid door mijn' vriend Tydeman der Maatschappij van Nederl. Letterkunde te Leiden laten aanbieden, om voor hare rekening afzonderlyk gedrukt en uitgegeven te worden, en ik meende op deze wijze aan de buitenlanders, die geen Hollandsch lezen, te tonen, dat er ook hier te lande letterkundige genootschappen bestaan, en wat die genootschappen doen en bedoelen. Doch het bestuur meende redenen te hebben om dit aanbod in February jongstleden afteslaan, en mij daarentegen te verzoeken, om myn Hollandsch opstel, zoals het vroeger aangeboden was, in hunne werken te mogen opnemen. Aan dit verzoek wordt bij dezen voldaan, met de herinnering, dat de lezers hier een wegwijzer, en gene reisbeschrijving te wagten hebben.

H.

Deventer 8 April 1836

Volgens een brief van Tydeman van 27-4-1836 (6185 hs. 140, nr. 18) lijkt alles in orde te komen:

Uw *taalkundig reisplan* is dankbaar aangenomen: aan drukken is niet te denken dan nadat de zomerzwerm- en zwerftijd over is.

Uit een brief van Tydeman aan Halbertsma van 18-3-1838 (122 hs) blijkt evenwel dat van de plannen om het Reisplan te drukken niets is terechtgekomen. Tydeman schrijft dan aan Halbertsma:

Zie daar uw reisplan terug; en nu goede reis daarmee! Het spyt my, dat gy U daarover zoo 'zereifert' hebt, van zoo lang eene philippica er over te schryven, die *ik* niet verdiende, en aan de Maatsch. niet heb durven voorlezen. Het spyt my, dat men U met dit werk zoodanig geturlupineerd en mishandeld heeft. dat komt van dat wy nog erger dan in een anarchie leven: want in een anarchie is het imperium à prendre – maar S. heeft nog juist zooveel verstand en kracht en invloed als vereischt wordt om zyn conservativen (d.i. faineanten of verknoeyenden) scepter te blyven vasthouden. Ja nog zelfs meer: want deze teleurstelling heeft hy ons gebakken; zeker om U uwe spotternyen met *zyn Hollandsch* en *zyne Spelling* betaald te zetten. zoo dat de 'weerlooze Christenen' toch ook nog gal kunnen hebben. hadt gy dit wel geweten?

Doch wyt dit niet aan onze Maatschappy! anders mocht ik ook desespereren van de Hervormde Kerk en my by de separatisten voegen, om dat ze nu

bestierd wordt à la Siegenbeek; sed auguror meliora! perissent les hommes (imo sponte pereunt) Vivent les principes!

Uit de advysen op uw stukje, die ik bygevoegd heb (ik had geen advys meer te geven, nu de beide anderen het eens waren –) zult gy zien dat de bevreemdende vermelding en allegatie dier Verhandeling in het 7 deel van de quarto-werken der Maatsch. (anonym, en ik weet niet van wien ze is –) eigenlyk geen beschuldiging van plagiaat inhoudt. maar dat gy hier op zegt ‘ik ken die oude Werken niet, en begeer ze niet te kennen!’ non laudo! De apostel Paulus gaf een bescheidener les: π.δ.τ.κ.κ.

Ik heb dan aan de Maatsch. gezegd dat gy uw werk terug eischte! – Toen waren de Heeren wel wat verlegen, en hadden wel een moderatie willen zoeken: maar, ‘het te laten drukken zoo als ’t daar was, kon toch ook niet.’ – Dus ik begreep kortst en best te doen met my aan den letter uwer instructie te houden.

Tydeman heeft bij zijn brief aan Halbertsma drie stukken ingesloten die op de beoordeling betrekking hebben: de mededeling over verzending van het Reisplan door secretaris Tydeman (a) en de twee ‘advysen op uw stukje’ waarin de namen van de beoordelaars zijn weggewerkt (b en c):

a.

By besluit der Maatschappij d. 4 Nov. 1836 in handen gesteld van de Leden [.....] benevens den Secretaris; ingevolge a. 79 sqq. der Wetten. en dus aan den Heer Clarisse verzonden d. 5 Nov. door my HW Tydeman, Secret. der Maatsch.

b.

Mijn advies, onder verbetering, hier op uitkomende, dat ‘bij al het goede, dat dit stuk van den Heer Halbertsma bevat, en in weêrwil van zijne veelvuldige taalkennis & kennis van de taalgeschiedenis, nogtans de vorm, aan hetzelfde gegeven, geenszins zoodanig is, als voegt voor de Werken der Maatschappij,’ acht ik onnoodig, zoo over het geheel, als over byzonderheden, en nog veel meer, over kleinigheden (b.v. bl. 19, *13 a 14 eeuwen na de 6e!*) aanmerkingen te maken. De geleerde schrijver mogt zijn Opstel omwerken, uitbreiden, staven en, hier en daar, duidelyker maken (b.v. reeds p. 2. *hoe het Hollandsch een uitvloeisel uit ’t Friesch zyn zal*: – en hoe *dit* gezegde overeenbrengen zij met de *verdere onderzoekingen*). Eenigzins bevreemdde mij, bij zoo vele aanhalingen, niet eens gevoegd te zien de leerryke Verhand., die in het VIIe Deel vande *Werken der Maatschappij* geplaatst is (1788.4.), bl. 1-67.

c.

Met zeer veel genoegen heb ik de taalkundige verhandeling van den Zeergeleerden Heer H. gelezen en ik twijfel niet, of dezelve zal, met eenige nadere

bewijzen uitgerust, na kleine verbeteringen in den vorm, door beminnaars van zoodanige nasporingen met welgevallen opgenomen worden, terwijl ik mij vlei, dat de een of andere grondige kenner der germaansche taaltakken door dezelve zal uitgelokt worden, om eene soortgelyke reis te ondernemen, ten einde het gevoelen van den Heer H. ten aanzien van den naasten oorsprong der nederlandsche taal te toetsen.

Eer ik mijn advies besluit, kan ik niet voorbij, op te merken, dat, ook volgens den beroemden aardrykskundigen Conraad Mannert, *de Friezen de stamvaders der hedendaagsche Nederlanders zijn*. (Geographie der Griechen und Römer 3r Theil. p. 275. Lpz. 1820). waardoor het gezegde van Halbertsma, bl. 2, *dat het Hollandsch een onmerkbaar uitvloeisel van het Friesch is*, zoude kunnen gestaafd worden.

6 Oct. 1837

D.

Naspel

Sinds 1838 is het een hele tijd stil gebleven om het Reisplan heen, totdat Goffe Jensma een deel van het tweede hoofdstuk van zijn boek 'Het rode tasje van Salverda' (1998:72-79) aan de verhandeling wijdde. De tekst van Halbertsma staat hier in dienst van Jensma's betoog over de 'uitvinding' van de Friese identiteit. Jammer genoeg heeft Jensma die 'uitvinding' niet in een breder perspectief geplaatst: hij heeft niet, in navolging van Halbertsma, in andere landen een 'maatstaf van vergelijking' gezocht.

Met mijn uitgave van het Reisplan probeer ik redelijk betrouwbaar materiaal te leveren waarop nader onderzoek en eventuele ideologische interpretatie verder kan bouwen. Zo heeft het Reisplan van Halbertsma - wat laat - in zekere zin toch nog zijn bestemming gevonden.

5. Aantekeningen

Bij 2. tekst Reisplan

p. 5:

Procopius, De bello Gothico IV, 20, 7-8.

p. 5:

Junius, Observationes 1655, Ad Lectorem, p. 3: Ex Anglo-Saxonicâ verò promanavit magna pars Anglicâ & Scoticâ, tota quoque Belgica, præcipuè tamen Frisica illa vetus, reliquis universi Belgii incolis vix intellecta, propterea quòd in plurimis vocibus, atque in ipsâ quoque plurimorum vocabulorum orthographiâ & pronuntiatione manifestissima Anglo-Saxonicâ vestigia usque in hunc diem retinuerit.

p. 7:

Brouwerus et Masenius, *Antiquitatum Libri XXV. I, cap. X. De veteris populi lingua* (p. 23-26).

p. 7 en 12:

Lipsius, *Psalmen*. [Wachtendonkse psalmen]. Cf. *Niederdeutsche Psalmen* voorwerk; Halbertsma in *Hulde II* (1827, 264-274): De eerste en tweede psalm, benevens de vijf eerste versen van den derden, in het oudste bekende Nederlandsch, uitmakende een gedeelte van het psalterium van Wachtendonk, waaruit Lipsius zijn beroemd glossarium getrokken heeft; Halbertsma, *De oudste vertaling der psalmen in het Nederlandsch*, in: *Overijsselsche Almanak 1838*, 274-321 (met psalm 19).

p. 8:

den negentienden Theotischen Hymnus [*Hymnorum Veteris Ecclesiae XXVI Interpretatio Theotisca*. Gottingæ. 1830] [Murbacher hymnen]. Zie onder Grimm 1830.

p. 9:

De verklaring van *dageraad* staat bij *Bilderdijk* op p. 138.

p. 12:

In Schilter, *Thesaurus I*: Willeramus, Otfrid, Kero.

In Schilter, *Thesaurus II*: *Lex Salica*.

In Schilter, *Thesaurus III*: Glossarium: *kankanne* (500), *keaukan* (504), *ke-laubpam* (506), *kicozzenez* (513), *kuote* (522), voor *gangene* [gaan], *ge-ogen* [monstrare] *gelova*, *gegotene*, *goede*; *Pantot* (655), *peidero* (656), *picraban* (659), *pikinnes* (659), *pouma* (663), *priadra* (664), voor *band*, *beider*, *be-graven*, *bekint*, *bomen*, *broederen*; *teik* (785), *theotpurk* (788), *thiarna* (788), *touft* (793), *louterchait* (792), voor *deeg*, *dietburg* [volkstad] *deerne*, *doop*, *louterheid*, [doorluchtigheid]

p. 15:

arbos voor *arbor*, is een Latijnse variant.

p. 16:

Cluverius: 115 en 119: Polyænus lib. VIII, de Cimbris Teutonibusque loquens: [...] qui homines erant agrestes, immanique magnitudine, facie inusitatâ, & ferinâ voce præditi.

Sermonem Tacitus, *historiar. II*, [...], Germanis tribuit *horridum*. quod tam de voce, sive vocis sono, quàm de loquelâ ipsâ intelligendum. est enim Germanis nostris vox gravis, rauca, atque horrida; [...].

Ovidius, *Tristia Lib. V. Eleg. XII. 55-56*:

omnia barbariae loca sunt vocisque ferinae,
omniaque hostilis plena timore soni.

p. 16:

pagkjan [thankjan] danken, bij de Friezen *tankjen*.

In de tekst van Halbertsma is *pagkjan* met gotische karakters gespeld; de betekenis van het gotische woord is overigens *denken*.

Bij 4: Hoe het het Reisplan verder verging

De volgorde van enkele brieven uit de briefwisseling Halbertsma-Tydeman

1833

De brief van Halbertsma (101 E 25 KL (2)) moet op 1 juni geschreven zijn: Halbertsma's vreugde over de positieve ontvangst van zijn reisplan is duidelijk een directe reactie op Tydeman's brief van 29-4-1833; maar Halbertsma wil vanaf begin juli misschien vijf weken in Friesland zijn; dat past Tydeman slecht: in antwoord op Halbertsma's brief van 1 juni (die datering wordt genoemd in Tydeman's brief van 14-6-1833) schrijft Tydeman dat zij elkaar op die manier misreizen: hij is zelf van plan om half juli op reis te gaan. En dat komt dus in strijd met de reisplannen van Halbertsma.

In de brief van 1 juni 1833 schrijft Halbertsma verder:

Te Copenhagen heeft men my *membre ordinaire de la Société des Antiquaires du Nord* gemaakt. Lieber Gott! Was wäre ich ohne titel! Kunt gy my geen Litt. Doctor te Leiden maken? Ben ik zo veel niet als Bosworth die het oppermanswerk zelf doet en over alle mogelyke questiën voor zyn Angelsaxisch Dictionnaire myne toelichtingen vraagt en overneemt? Verwacht dit jaar ene 3de voor de helft vermeerderde editie van de *Lapekoer*. De aanvraag wordt zo lastig dat 'k niet langer wederstaan kon.

Op de adressering van zijn brief aan Halbertsma van 14-6-1833 schrijft Tydeman achter de naam van Halbertsma: 'Membre de la Société des Antiquaires du Nord resid. à Copenhagen – en V.D.M. te Deventer' en links onderaan: 'p.f.' Dat lijkt een direct antwoord te zijn op Halbertsma's brief van 1 juni.

Bosworth kreeg in 1831 'the degree of Ph.D.' van de Leidse universiteit. Cf. Dict. Nat. biography II, 903 en brief Bosworth aan Halbertsma van 14-5-1832, waarin hij meedeelt dat hij in Leiden de doctorsgraad heeft gekregen; Halbertsma kreeg daar een eredoctoraat in februari 1837. De derde editie van de *Lapekoer* verschijnt in 1834. Halbertsma is in afwachting van de verschijning van dat boek. Al die dateringen passen goed bij de datering van Halbertsma's brief op 1 juni 1833.

1836

brief nr. 17 uit 6185 hs 140 is getuige de nummering abusievelijk gedateerd op 31 juni 1836 in plaats van op 31 januari 1836 en komt dus chronologisch

na brief nr. 14 van 30 december 1835 en voor brief nr. 15 van 5 of 6 maart 1836.

Bij enkele afzonderlijke brieven:

Halbertsma 8-3-1836:

H.A. Hamaker (1789-1835) is overleden op 7-10-1835;

Mr. C.J.C. Reuvens (1793-1835) is overleden op 26-7-1835.

Tydeman 18-3-1838:

π.δ.τ.κ.κ. = παντα δε δοκιμαζετε, το καλον κατεχετε (Thess. 5:21).

in brief ingesloten stuk a:

a. 79 sqq. = artikel 79 en volgende; in Wetten van de Maatschappij 1835 (in Negende Hoofdstuk. Van de ingeleverde stukken, en van het uitgeven der Werken: art. 79-85).

in brief ingesloten stuk b:

over de anonieme verhandeling in deel 7 van de Werken van de Maatschappij (1788) zie Kossmann 1966, 27 en 65-66 en Van de Velde 1966, 294-304. Vermoedelijk slaat de opmerking over plagiaat in de brief van Tydeman op een meningsverschil tussen Halbertsma en Tydeman over de bedoeling van de opmerking over deze verhandeling in dit advies.

6. Bibliografie

PB = Provinsjale en Buma Biblioteek fan Fryslân (Leeuwarden)

BH = behorend tot de boekerij die door Joast Halbertsma is nagelaten aan de PB

J.C. Adelung, *Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in den Königl. Preuß. Landen.* Berlin 1781.

J.C. Adelung, *Aelteste Geschichte der Deutschen, ihrer Sprache und Litteratur, bis zur Völkerwanderung.* Leipzig 1806.

[anoniem], 'Antwoord op de Vraag, van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden: In hoe verre kan men uit de overblijfsels van het Moesogotthisch en Angelsaxisch, tot opheldering der oudheid van het Nederduitsch, aantoonen, dat de grond onzer tale in de bovengemelde te vinden is'. In: *Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden.* Zevende deel. Leyden 1788, 1-67. (PB s 3 AW/werken vol. VII)

Asega-Buch. Ein Alt-friesisches Gesetzbuch der Rüstringer. (ed. T.D. Wiarda). Berlin und Stettin 1805. (PB 1077 R)

- Mr. Willem Bilderdijk, *Verklarende Geslachtlijst der Nederduitsche naamwoorden, op stellige taalkunde gevestigd. Eerste deel.* Amsterdam 1832. (PB 2180 TL, BH)
- J. Bosworth, *The Elements of Anglo-Saxon Grammar, with copious notes, [...]: and A Grammatical Praxis with a literal English version: to which are prefixed, Remarks on the history and use of the Anglo-Saxon, and an Introduction, on the origin and progress of alphabetic writing, [...].* London 1823. (PB 1764 TL, BH)
- J. Bosworth, *The Origin of the Germanic and Scandinavian Languages, and Nations: with a Sketch of their Literature, and short chronological specimens of the Anglo-Saxon, Friesic, Flemish, Dutch, [...]: tracing the progress of these languages, and their connexion with the Anglo-Saxon and the present English.* London, 1836. (1500 TL, BH); ook in: Bosworth 1838.
- J. Bosworth, *A Dictionary of the Anglo-Saxon Language, containing [...], with a preface on the origin and connexion of the Germanic tongues - a map of languages - and the essentials of Anglo-Saxon Grammar.* London 1838 (PB 1771 TL, BH)
- Bremisch-niedersächsisches Wörterbuch, zie onder Versuch*
- Willküren der Brockmänner, eines freyen friesischen Volkes.* (ed. T.D. Wiarda). Berlin 1820. (PB 1079 b R, BH)
- Christ. Brouwerus et Jacobus Masenius, *Antiquitatum et Annalium Trevirensium Libri XXV.* Leod. 1670. (1671 RUL). (1670 KUN Maastricht)
- Nathan Chytræus, *Nomenclator Latinosaxonicus.* Rostock 1625. (1974 VU, RUL, KUN: reprint naar Rostock 1582)
- Philippus Cluverius, *Germaniæ Antiquæ Libri tres.* Lugduni Batavorum 1616. (PB 38A fol.)
- Wilhelm Dorow, *Denkmäler alter Sprache und Kunst.* I. Band. 2es und 3es Heft. Berlin 1824. (PB 1558 TL, BH)
- Het Emsiger landregt, van het jaar 1312.* (ed. de Haan Hettema), Leeuwarden 1830. (PB 3165 en 3166 TL; BH)
- A. Feitsma, 'De eerste taalkundige publicatie van Joast Halbertsma (1822)'. In: Ariane van Santen en Marijke van der Wal (red.), *Taal in tijd en ruimte. Voor Cor van Bree.* Leiden 1997, 143-152. (1997a)
- Anthonia Feitsma, 'Taalkundig reisplan voor een gezelschap Hollanders. J.H. Halbertsma als taalideoloog en taalkundige'. In: *TNTL* 113 (1997), 124-144. (1997b)
- A. Feitsma, 'Joast Halbertsma en de Anglosaxon Controversy'. In: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 18 (1999), 151-175.
- Jacob Grimm, *Deutsche Grammatik I-III.* Göttingen 1822, 1826, 1831. (PB 1514 TL/I-III, BH)
- Jacob Grimm, *Ad auspicia professionis philosophiæ ordinariæ in Academia [...] invitat Jacobus Grimm. Inest Hymnorum veteris ecclesiæ XXVI. Interpretatio Theotisca nunc primum edita.* Gottingæ 1830. (PB 1590 TL)

- Gysbert Japix, *Friesche Rymlerye. Dy oorde druwck, mei ien twaede Diel forgreat.* Leuward 1681.
- J.H. Halbertsma, 'Ontwikkeling der gronden van mijn gevoelen nopens een paar regels uit Giisbert Japiks, voorkomende in eene redevoering van den hooggeleerden R. Koopmans over dien dichter'. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen 1822, II (Mengelwerk)*, p. 526-534, 582-593, 625-633.
- J. Hiddes Halbertsma, *Hulde aan Gysbert Japiks II.* Leeuwarden 1827.
- J.H. Halbertsma, Twee brieven aan H.W. Tydeman (kopieën) 1833. (Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer, 101 E 25 KL (1 en 2))
- J.H. Halbertsma, 'Friesche Spelling'. In: *Friesch Jierboekjen foar it jier 1834.* Lieauwerd 1834, 3-76. (1834a)
- J.H. Halbertsma, 'Friezen!'. In: J. en E. Halbertsma, *De Lapekoer fen Gabe Scroar. Tredde Jefte.* Dimter; 1834, 5-32 (voorwerk). (1834b)
- J.H. Halbertsma, 'Friesic. Ancient and Modern Friesic compared with Anglo-Saxon'. In: J. Bosworth 1836, 35-80. Ook in: Bosworth 1838.
- J.H. Halbertsma, 'Die Nord-Friesische Sprache nach der Moringer Mundart, zur Vergleichung mit den verwandten Sprachen von Bende Bendsen Leiden, 1860'. In: *De Vrije Fries X* (1865), 245-438. (recensie)
- Mr. D.F.J. van Halsema (ed.), 'Het aloude Ommelander Wetboek van Hunsingo, in de oude oorspronkelijke Friesche landtale omtrent 't midden der dertiende eeuw vervaardigd'. In: *Verhandelingen ter nasporing van de Wetten en Gesteldheid onzes vaderlands: [...] door een Genootschap te Groningen Pro Excolendo Iure Patrio. II.* Groningen 1778. (PB 3419 R)
- H.A. Hamaker, *Akademische Voorlezingen, over het nut en de belangrijkheid der grammatische vergelijking van het Grieksch, het Latijn en de Germaansche tongvallen met het Sanskrit.* Leyden 1835. (PB 9 TL, BH)
- Heliand: poëma Saxonum seculi noni: accurate expressum ad exemplar Monacense insertis e Cottoniano Londinensi supplementis nec non adjecta lectionum varietate / nunc primum edidit J. Andr. Schmeller. – Monachii [etc.] 1830.* (PB 1591 TL, BH)
- Georg. Hickesius, *Linguarum veterum septentrionalium Thesaurus grammatico-criticus et archaeologicus.* Oxoniæ 1705. II. (PB 1723 TL fol, BH)
- Holsteinisches Idioticon*, zie onder Schütze.
- B. Huydecoper, *Proeve van Taal- en Dichtkunde; in vrymoedige aanmerkingen op Vondels Vertaalde Herscheppingen van Ovidius. Eerste deel.* Leyden 1782. (PB 2489 TL)
- Idioticon Osnabrugense*, zie onder Strodtmann
- Goffe Jensma, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw.* Ljouwert/Leeuwarden 1998.
- Franciscus Junius F.F., *Observationes in Willerami Abbatis Francicam Paraphrasin Cantici Canticorum.* Amstelodami 1655. (PB 1601 TL)
- Cornelis Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae, et rebus a Frisiis olim præclare gestis, libri tres [...].* Coloniae Agrippinae 1588. (PB 3143 G)

- A. Kluit, *Historia critica Comitatus Hollandiae et Zeelandiae ab antiquissimis inde deducta temporibus Tom. II. Pars II. Medioburgi* 1782. (PB 1662 G/III)
- F.K.H. Kossmann, *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Geschiedenis van een initiatief*. Leiden 1966.
- G.G. Leibnitiuss, *Collectanea etymologica, Illustrationi Lingvarum, veteris Celticæ, Germanicæ, Gallicæ, aliarumque inservientia*. Hanoveræ 1717. (PB 1502 TL, BH)
- Konrad Mannert, *Geographie der Griechen und Römer, aus ihren Schriften dargestellt. 3. Theil: Germania, Rhaetia, Noricum, Pannovia. 2. völlig umgearbeitete Auflage*. Leipzig: Hahn 1820. VIII, 723 p. (UB Maastricht)
- Niederdeutsche Psalmen aus der Karolinger Zeit.* (ed. Von der Hagen). Breslau 1816. (PB 2393 TL, BH)
- Oude Friesche wetten, met eene Nederduitsche vertaling en ophelderende aanteeke-ningen voorzien*. Campen en Leeuwarden, J.A. de Chalmot en J. Seydel. 1782. (PB 1075 R)
- Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*. 1838. Derde Jaargang. Deventer 1837.
- P. Ovidius Naso, *Tristia*. Liber V, Elegium XII.
- Procopius, *De bello Gothico* IV: 20 (begin).
- E.C. Rask, *Anvisning till Isländskan, eller Nordiska Fornspråket. Från Danskan öfversatt och omarbetad af Författaren*. Stockholm. 1818. (PB 1727 TL, BH)
- R. Rask, *Frisisk Sproglære udarbejdet efter samme Plan som den islandske og angelsaksiske*. København 1825. (PB 3105 TL, BH)
- Erasmus Rask, *A grammar of the Anglo-Saxon tongue with a praxis. A new edition. Translated from the Danish, by B. Thorpe*. Copenhagen, 1830. (PB 1763 TL, BH)
- M. Richey, *Idioticon Hamburgense, oder Wörterbuch zur Erklärung der eigenen, in und um Hamburg gebräuchlichen Nieder-Sächsischen Mundart*. Hamburg. 1754. (PB 1712 TL, BH)
- J.B.B. Roquefort, *Glossaire de la langue Romane I*. Paris 1808. (PB 1310 TL 1; BH)
- Joannis Schilteri *Thesaurus Antiquitatum Teutonicarum Ecclesiasticarum, Civilium, Litterariorum. Tomis tribus. Primus Sacra continet Monumenta: [...] Alter Civilia; Leges, Bella, Triumphos, &c. [...] Tertius Glossarium Teutonicum: [...]*. Ulmæ 1728. fol. (PB 1552 TL fol, BH)
- Titelbladen van de drie delen:
- Tomus Primus, Exhibens Monumenta Ecclesiastica Christiana Veterum Francorum & Alemannorum vernacula: Edita, Inedita. Otfridi Monachi Weissenb. Opus Evangelicum: Notkeri Psalterium: Willeramii Paraphrasin Geminam Cantici Canticorum Salomonis: Regulam S. Benedicti per Keronem: Alia. [...]*. Ulmæ, 1727.
- Tomus Secundus, Exhibens Monumenta Civilia, Historica, Miscella: Edita, Inedita. Legem Salicam novo & gemino conspectu cum Notis. [...]*. Ulmæ 1727.

- Tomus Tertius, Exhibens Glossarium ad Scriptores Linguae Francicae et Ale-
mannicae veteris. [...].* Ulmæ 1728.
- J.F. Schütze, *Holsteinisches Idiotikon, ein Beitrag zur Volkssittengeschichte; [...].*
Hamburg und Altona 1800-1806. IV Theile. 2 Bde. (PB 1715 TL, BH)
- Matthijs Siegenbeek, *Verhandeling over de Spelling der Nederduitsche Taal, ter
bevordering van eenparigheid in dezelve.* Derde druk. Amsterdam 1810. (PB
2153 TL, BH) (1810a)
- Matthijs Siegenbeek, 'Betoog van den rijkdom en de voortreffelijkheid der Neder-
duitsche taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering
van dezelve tegen te gaan'. In: *Werken der Bataafsche Maatschappij van
Taal- en Dichtkunde. Vyfde Deel.* Amsterdam 1810. (PB 34 AW/ Bat. My.
V) (1810b).
- M. Siegenbeek, Brief aan J.H. Halbertsma 20-5-1830 (PB 6185 hs 127).
- [Melis Stoke], *Hollandtsche Riim-Kroniik Inhoudende de gheschiedenissen der
Graven van Hollandt tot het Jaer M. CCC. V. Door enen wiens naeme noch
onbekent is/ voor 286. Jaren beschreven. [...].* Amstelredam. 1591. (PB 1663
G, BH)
- Joh. Christ. Strodtmann, *Idioticon Osnabrugense.* Leipzig und Altona. 1756. (PB
1713 TL, BH)
- Caji Cornelii Taciti *De situ moribus et populis Germaniae libellus [...]* – *Editio
altera auctior et emendatio* / [...]. – Lipsiae [etc.] 1824. (PB 542 G, BH)
- H.W. Tydeman, Brieven aan J.H. Halbertsma 1833-1838. (PB 6185 hs 140; en 122
hs)
- R.G. van de Velde, *De studie van het Gotisch in de Nederlanden. Bijdrage tot een
status quaestionis over de studie van het Gotisch en het Krimgotisch.* Gent
1966.
- Verhandel. Pro Excolendo Jure Patrio*, zie onder Halsema
- Versuch eines bremisch-niedersächsischen Wörterbuchs, herausgegeben von der
bremischen deutschen Gesellschaft. 5 Theile.* Bremen 1767-1771. (PB 1714
TL, BH)
- Wetten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.* 1835. (vast-
gesteld op de Algemeene Vergadering der Maatschappij, den 19 Junij 1835.
M. Siegenbeek, Voorzitter. Mr. H.W. Tjiedeman, Secretaris.) (PB s 3 AW
fol/wetten)
- Hendrik van Wijn, *Historische en letterkundige avondstonden, ter opheldering van
eenige zeden der Nederlanderen, [...], en van den stand der Nederd. dicht-
kunde, sedert de vroegste tijden tot aan het begin der 16e eeuw.* Amsterdam
1800. (PB 269 G BB)
- David Wilkins, *Leges Anglo-Saxonicae Ecclesiasticae et Civiles. [...].* Londini 1721.
(PB 3381 R fol, BH)
- J.F. Willems, *Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde, opzigtelyk
de zuydelyke provintien der Nederlanden.* Antwerpen 1819. (PB 2257 TL)

Willeramus, *In Canticum canticorum Paraphrasis gemina: Prior rhythmis Latinis, altera veteri lingua Francica.* (ed. Merula). Lugd. Bat. 1598. (PB 1600 TL en 1600 bis TL; beide BH)

J.C. Zahn (ed.), *Ulfilas Gothische Bibelübersetzung.* Weissenfels. 1805. (PB 1568 TL, BH)

Wie was Gerrit Kouwenaars *drs van schaffelaar*?

Gerrold van der Stroom

Voor Baukje (1950-2000)

Abstract – The Dutch poet Gerrit Kouwenaar published the poem ‘drs van schaffelaar’ (Van Schaffelaar MA) in 1969. Jan van Schaffelaar was a mediaeval warrior who committed suicide so as to provide his comrades-in-arms with a means of unopposed withdrawal. Over the past few years this poem has rightly brought attention to Kouwenaar’s own activities for the Dutch underground press. More amazing perhaps is that the main character of the poem has always remained shielded behind his Middle Ages’ alias. Archive research has shown that drs van schaffelaar is none other than Kouwenaar’s teacher Johan Benders MA who, in 1943, committed suicide in German custody rather than betray his compatriots.

drs van schaffelaar

Hoewel de stenen marva van de generaal
over zijn schouder meelas, brak hij
de atjeh-oorlog af, stak hij het socialistisch
ochtendblad op, haast in tranen, daags na
het vervalste sprookje van andersen, genaamd
de kristalnacht

de dood was toen nog niet vertaald
de onsterfelijkheid nog gangbaar in deze taal
maar hij vervoegde het werkwoord doodmaken
enige malen, en dat zaaide ongemak verbazing, zelfs
agitatie in de klas, hij was
een gewone leraar, oh hij had
een uitgesproken naam, maar u lezer
kunt volstaan met van schaffelaar

lexicologisch bekeken zoals hij het zelf
gewoon was, was hij zonder meer laf, ja
zeker, maar pas dik 30
denkt men achteraf en van kostbaar vlees
de schaarste al meedragend, toen hier zelfs
de bloedworst nog niet op de bon was, men moest
tegen wil en dank lachen
om zijn bolle betrokken wangen als van

Het Amsterdams Lyceum, 2e klas onderbouw, schooljaar 1938-39: 3e rij van voren, 3e van links Gerrit Kouwenaar (*schoolarchief Het Amsterdams Lyceum*).

een hamster, al lang vóórdat
er uit zijn mythen en sagen een echte
storm opstak

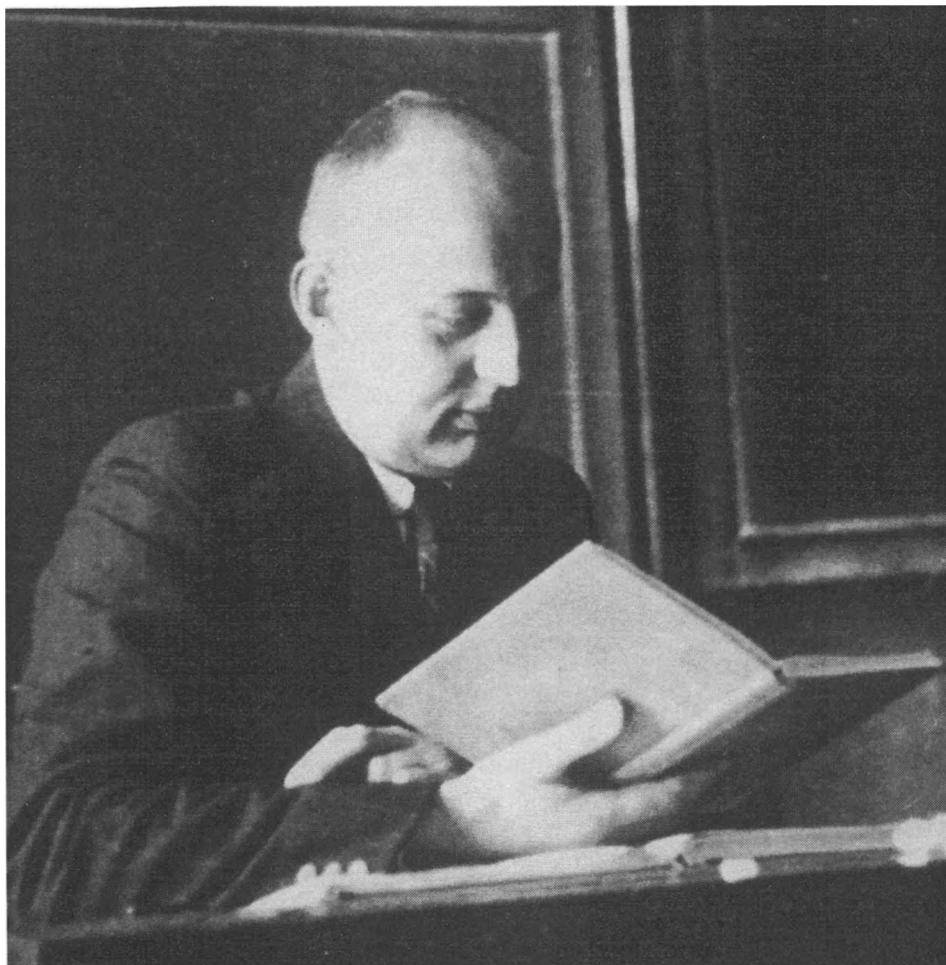
hij was laf, hij ondervond blijkbaar
van bepaalde trefwoorden bij voorbaat de haast
eetbare inhoud en omvang, hij sprong
drie jaar later nadat van dood
en doorslaan nu ook letterlijk sprake
in het huis van bewaring aan de havenstraat
van de 3de ring af

de gemengd gehuwde kalfaktor karl
millimeterend het ontijdig artiestenhaar
van k, wees fluisterend met zijn schaar: dáár
kwam van schaffelaar neer, jongen, hij was
zo goed als plat, oh het spatte
tot hier, godzijdank
vandaag geen transport –

Toen wij in 1978 als eerstejaarsstudenten van prof.dr. Margaretha H. Schenkeveld het gedicht 'drs van schaffelaar' van Gerrit Kouwenaar (1969:115-116; 1982:431-432) leerden lezen, kostte het één telefoontje naar de conrector van Het Amsterdams Lyceum om te achterhalen wie deze *drs van schaffelaar* is geweest: drs. Johan Benders (1907-1943), van 1935 tot zijn zelfgekozen dood op 6 april 1943 leraar geschiedenis en Nederlands aan die school, destijds een gebruikelijke combinatie van vakken. Kouwenaar bezocht het Lyceum van 1937 tot in 1940 en had er Benders als docent gehad. Dat dit Lyceum het decor is van het gedicht, blijkt uit de openingsregels:

Hoewel de stenen marva van de generaal
over zijn schouder meelas, brak hij
de atjeh-oorlog af [...]

Tegenover de school staat het Van-Heutszmonument uit 1935: vóór dat monument voor de "pacificator" van Atjeh, gouverneur(-generaal) J.B. van Heutsz (1851-1924), staat een vrouwenfiguur die het Nederlands gezag in voormalig Nederlands-Indië symboliseert.¹ Hoogteijling (1982:118) heeft in een uitgebreide interpretatie stilgestaan bij deze plek, al spreekt hij voorzichtig over de "mogelijke plaats van handeling". Aan Kouwenaars eigen illegale activiteiten rond *Lichting*, "het meest felle anti-Duitse literaire blad" (Calis 1989:499), besteedde hij geen aandacht. Later deden Calis (1989 en 1993: 88) en Bonte (1998) dat wel, maar de identiteit van *van schaffelaar* werd niet

drs. Johan Benders

onthuld: Calis laat het bij "een zekere drs van schaffelaar" (1989:156); Hoogteijling heeft eerder in een voetnoot op grond van Loe de Jongs standaardwerk gesuggereerd dat de zelfmoord van de Haagse verzetsstrijder en zenuwarts dr. Gerrit Kastein (1909-1943) de dichter geïnspireerd zou kunnen hebben. De Jong (1975:618 (593)) schreef namelijk over Kasteins dood: "De verhoormethode van 'de SD' kennend, besloot hij zijn kameraden te beschermen: hij sprong plotseling op, stortte zich geboeid en al door het gesloten venster en maakte een dodelijke val." Hoogteijlings niet onlogische suggestie (1982:124, noot 2) is evenwel onjuist. Bonte (1998:212-213) ten slotte, citeert Kouwenaar zelf die tijdens een interview in 1989 zei:

"Drs Van Schaffelaar staat voor een leraar Nederlands en geschiedenis die ik op het lyceum heb gehad. Politiek zeer bij de tijd, en ook zeer bewogen als er iets gebeurd was. De klas hing aan zijn lippen. Inderdaad kwam hij op een ochtend, na de kristalnacht [9/10 november 1938], de klas in, wapperend met de ochtendeditie van Het Volk, zeer geëmotioneerd. (...) In 1943 heeft hij, nadat hij door de Duitsers was opgepakt, in de gevangenis zelfmoord gepleegd, bang dat hij zou doorslaan. Het toeval wilde dat ik een paar dagen daarna in dezelfde gevangenis terechtkwam."

Die gevangenis was de Duitse afdeling van het Huis van Bewaring II aan de Amsterdamse Amstelveenseweg/Havenstraat. Gerrit Kouwenaar werd wegens "Besitzes und Verbreitung deutschfeindlicher Schriften" op 15 november 1943 door het *Deutsche Obergericht in den besetzten niederländischen Gebieten* tot een halfjaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest veroordeeld.² Hij werd onmiddellijk vrijgelaten, omdat hij sinds 11 mei had vastgezeten. Hij dook direct onder.³

Johan Benders, Kouwenaars leraar, was het slechter vergaan. Nadat hij in de nacht van 4 op 5 april 1943 in zijn huis te Amstelveen was gearresteerd, werd hij naar de Havenstraat overgebracht, waar hij de volgende dag zelfmoord pleegde. Wie is deze Johan Benders geweest?

Benders was vóór de oorlog een principieel pacifist en lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij.⁴ Een "beetje linkse leraar", zeker aan het chique Amsterdams Lyceum van toen, met bolle wangen "alsof hij daar nootjes in bewaarde".⁵ Hij gaf zijn lessen met groot enthousiasme en wees zijn leerlingen op de actuele politieke toestand. In de jaren dertig hielp hij Joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland en in de oorlog zette hij zijn hulp aan Joden voort. Hij vervalste op zijn zolder persoons- en doopbewijzen (die hij overmoedig op de schoorsteenmantel te drogen zette), zocht onderduikadressen en het echtpaar Benders nam twee "half-Joodse" kinderen in huis. "We hadden altijd hele bossen Joodse mensen bij ons thuis", herinneren zijn doch-

ters zich (Visser 1989:295). In oktober 1940 werden de Joodse leraren noodgedwongen ontslagen en in mei 1941 zou Benders in de school voor de "stillen, verschämten jüdischen Lehrer" geld hebben ingezameld. Uiteraard ontkenen zowel Benders als zijn rector C.P. Gunning tegenover de met de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) sympathiserende inspecteur van het onderwijs ooit voor de Joodse leraren te hebben gecollecteerd.⁶ Toen in september 1941 ook de 72 Joodse leerlingen het Lyceum moesten verlaten en in bepaalde Amsterdamse buurten werden geconcentreerd, kwamen hun medeleerlingen naar Benders om raad. Onder hen de klasgenoten Frank Wibaut, de latere seksuoloog, en Tineke (Wibaut-)Guilonard. Beiden sloten zich naderhand aan bij de militante verzetsgroep CS-6 (bij neerlandici vooral bekend vanwege haar koerierster Reina Prinsen Geerligts).⁷ Tineke Guilonard overleefde in januari 1944 het beruchte bunkerdrama in het concentratiekamp Vught. Later werd zij onder meer naar het *Frauenkonzentrationslager* Ravensbrück overgebracht. Na de oorlog keerde zij naar huis terug.⁸ Ongetwijfeld is de gedreven Benders hun tot voorbeeld en steun geweest.

Het netwerk breidde zich uit en Benders raakte – waarschijnlijk – betrokken bij de verzetsgroep van de kunstenaar Gerrit van der Veen (1902-1944).⁹ Van der Veen organiseerde met zijn kunst- en wapenbroeder Willem Arondeus (1894-1943) de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister.¹⁰ Het was hun bedoeling de honderdduizenden persoonskaarten door middel van een explosie te verbranden, opdat de bezetter die niet meer kon gebruiken voor zijn Jodenvervolging. Deze opzet lukte maar gedeeltelijk: bij de aanslag, 27 maart 1943, verbrandde zo'n 15% van de kaarten. Aan de actie waren maandenlange voorbereidingen voorafgegaan, en velen waren ervan op de hoogte. Ook Benders moet ervan geweten hebben, want "in de vroege morgen van de 28e maart wandelde hij met een van zijn Joodse pleegdochters naar de Kalfjeslaan¹¹ om te zien of er rookwolken boven de stad hingen" (Visser 1989:295). Door het doorslaan van de vriend van Arondeus en door loslippigheid van anderen kreeg de *Sicherheitspolizei* in het tijdsverloop 1-15 april 1943 maar liefst acht van de negen daders in handen. Van de in totaal 27 mensen die hadden meegewerkt aan de overval bleven uiteindelijk alleen Van der Veen en Willem Sandberg, de conservator van de Amsterdamse gemeentemusea, op vrije voeten.

Benders wordt niet tot die 27 gerekend, maar zijn aanhouding valt wel binnen de twee weken van de arrestatiegolf: laat in de avond van 4 april kwam de *Sicherheitspolizei* hem halen. Ineens stond het huis vol Duitsers en werd het doorzocht. Benders zag nog wel kans een aantal belastende papieren te vernietigen, maar zijn boekje met in code de adressen van achttien (!) Joodse onderduikers viel in Duitse handen. Ook een jonge Jodin die bij het gezin-Benders zelf ondergedoken was, en één van de "half-Joodse" pleeg-

dochters werden opgepakt. Diezelfde nacht schijnt Benders aan de Havenstraat aan een zwaar verhoor, en alles wat daar blijkbaar bij hoorde, onderworpen te zijn. Bij Benders kwamen veel lijnen van het verzet samen. Vanzelfsprekend was hij bang uiteindelijk de code te moeten prijsgeven, wat ongetwijfeld aan achttien Joden het leven zou kosten en tot gevolg zou hebben dat de andere bewoners van de onderduikadressen zouden worden gearresteerd. "Benders besloot dat zijn eigen leven minder woog. Maar de uitvoering van dit besluit moet – met de gedachte aan zijn gezin – onnoemelijk zwaar geweest zijn" (Visser 1989:295).

Benders had eertijds met zijn vrouw afgesproken dat hij zelfmoord zou trachten te plegen als hij was opgepakt. Nu was het zover. Eerst probeerde hij met aangescherpte paperclips zijn polsen door te snijden. Dat ging niet. Daarop trachtte hij glasscherven in te slikken. Zijn celgenoten weerhielden hem hiervan. Tegenover de opgetrommelde cipiers verklaarde hij: "Ich bin in einer melancholischen Stimmung." Toen werd hij weggevoerd. Desalniettemin zette hij door en benam zich het leven door van de hoogste omgang ("de 3de ring") van de gevangenis naar beneden te springen. Pas op 17 april werd zijn vrouw, vijf maanden zwanger van hun derde kind, bij de Duitse politie ontboden om te horen dat haar echtgenoot dood was. Zij zette hun werk zo goed mogelijk voort. Benders werd op 22 april gecremeerd. De trein naar het crematorium Driehuis-Westerveld zat die dag vol leerlingen van Het Amsterdams Lyceum.¹²

Dat de arrestatie van Benders verband houdt met de nasleep van de aanslag op het bevolkingsregister, is aannemelijk. Aan Benders' pleegdochter die tegelijk met hem was gearresteerd, vroeg de Duitse politie of zij Arondeus kende. Zij vond dit zo'n malle naam, dat zij om de vraag moest lachen. Zij werd betrekkelijk snel vrijgelaten. (Uiteindelijk ontkwam de Joodse onderduikster uit Benders' huis aan deportatie door bij het transport vanaf de Hollandse Schouwburg de andere kant op te lopen.) Een celgenoot van Benders tijdens diens laatste nacht verklaarde in de jaren '90 dat hij in de gevangenisadministratie, waar hij tewerkgesteld was, op Benders *Karteikarte* had gelezen dat deze verdacht werd van betrokkenheid bij de aanslag op het bevolkingsregister. De schriftelijke bronnen ondersteunen dit weliswaar niet direct, maar wijzen ook niet op het tegendeel: Benders' naam komt in de Duitse stukken van het proces tegen Arondeus c.s. niet voor¹³ en een Amstelveense NSB'er zou zich later hebben laten ontvallen dat hij Benders ver-raden had (Visser 1989:295). De Stichting 1940-1945 rapporteerde in 1949: "Doordat een koerier aan N.S.B.-ers de naam van de Heer Benders genoemd heeft, werd betrokkene op 4 April 1943 in zijn huis gearresteerd".¹⁴ Toen Kouwenaar een maand later de gevangenis aan de Havenstraat werd binnen-gevoerd, gonsde het nog van de geruchten over Benders' einde. In 1969

publiceerde Kouwenaar 'drs van schaffelaar', het gedicht over Johan Benders' heldendood. De gemeente Amstelveen op haar beurt eerde Johan Benders in de jaren vijftig door een laan naar hem te vernoemen, maar het duurde nog jaren voor hij de internationaal hooggewaardeerde Yad-Vashemonderscheiding ontving. Deze Israëliëse onderscheiding voor *the Righteous among the Nations* werd het echtpaar Benders in 1998 postuum toegekend in Het Amsterdams Lyceum. Waarschijnlijk moet Johan Benders nog worden bijgeschreven op de lijst van gevallen naar aanleiding van de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister.

De neerlandistiek lijkt niet bijzonder in de persoon van *van schaffelaar* geïnteresseerd te zijn. Vanzelfsprekend legt iedereen het verband tussen de zelfmoord aan de Havenstraat en de daad van de Bourgondische krijgsman Jan van Schaffelaar, die in 1482 van de Barneveldse kerktoeren sprong om zijn strijdmakkers tegenover de Hoekse belegeraars van gevangenschap te vrijwaren.¹⁵ Maar de voor de hand liggende parallel met Kouwenaars leraar wordt amper getrokken, diens naam werd niet onthuld en de dichter zelf noemde die ook niet:

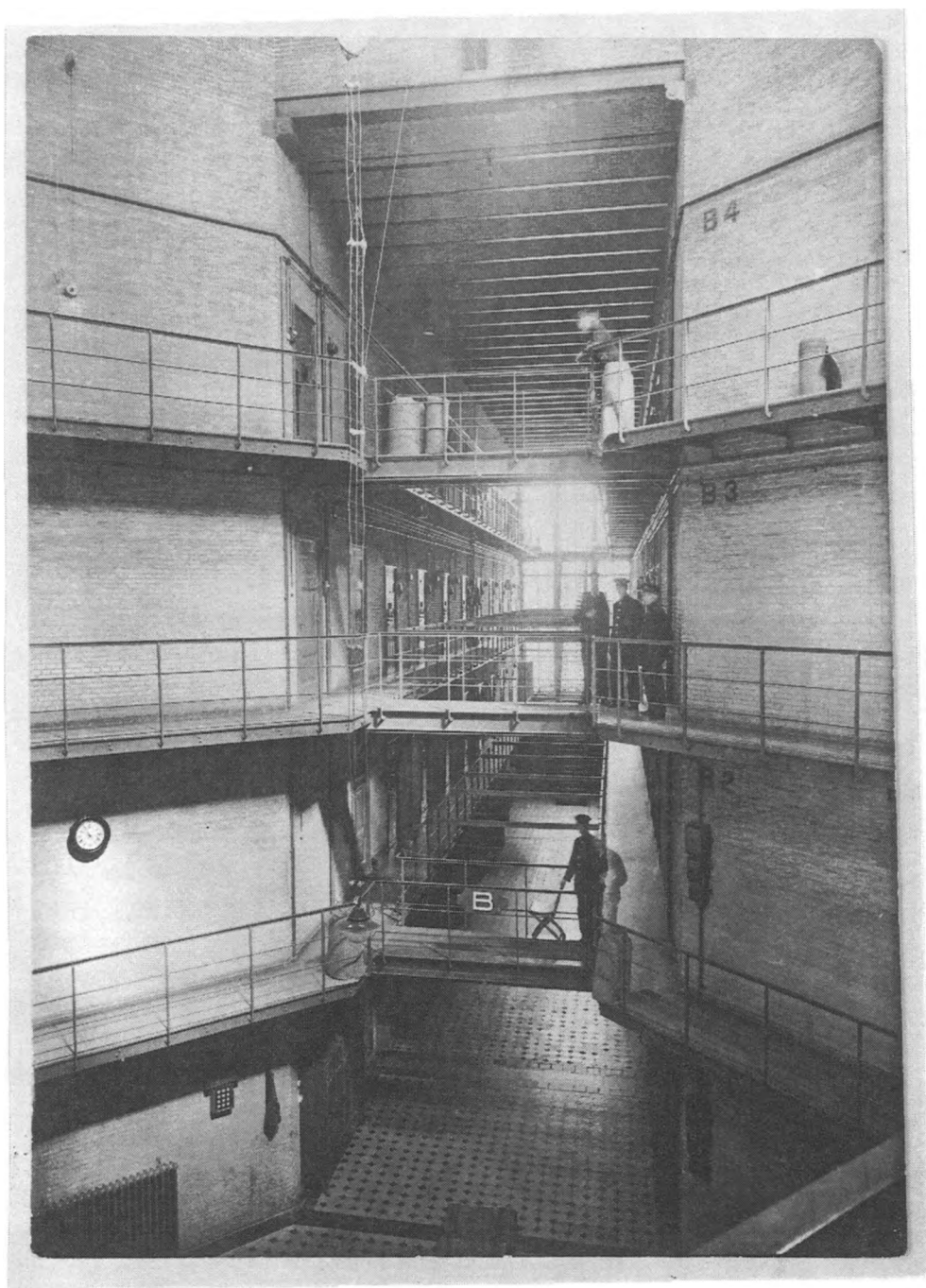
[...] u lezer / kunt volstaan met van schaffelaar.¹⁶

Ik meende dat het zo langzamerhand tijd werd Benders bij naam te noemen. Zoals hierboven is aangetoond, was de identiteit van deze *drs van schaffelaar* eenvoudig te achterhalen. Daartoe was niet veel meer nodig dan een rechttoe rechtaan onderzoek in voor de hand liggende collecties als die van de Oudleerlingenorganisatie van Het Amsterdams Lyceum en van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.¹⁷ De neerlandistiek heeft bij het oplossen van vraagstukken evenwel de neiging weinig in archieven te zoeken.¹⁸ Dat is jammer, want daardoor is drs. Johan Benders zo'n dertig jaar lang verscholen gebleven achter zijn laat-middeleeuwse alias.

Noten

- 1 Het stadsdeel Oud-Zuid van de gemeente Amsterdam heeft in de zomer van 2000 op advies van het Instituut Clingendael besloten het monument een andere naam te geven: "Nederlands-Indië".
- 2 De Duitse tekst van de dagvaarding gebruikte Kouwenaar in zijn gedicht "jeugd-sentiment de jaren '40" (Kouwenaar 1969:120; 1982:436). Het volledige vonnis bevindt zich in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, Hauptabteilung Justiz, 1 O 68/43 (229). Vergelijk Calis 1989:152 e.v. Voor het *Obergericht*, zie Gerrold van der Stroom: *Duitse strafrechtspleging in Nederland en het lot der veroordeelden*.

- 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1982, en Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel: *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 1999 (proefschrift UvA).
- 3 Calis 1989:172; Ischa Meijer: "Het onvoltooid verleden van Kouwenaar". In: *Haagse Post* 6-12-5 1970:66-67; Jan Brokken: "Gerrit Kouwenaar, poëzie is gestolde tijd". In: *Haagse Post* 13-11-1976:42.
 - 4 Voor dit overzicht van het leven van Johan Benders is gebruik gemaakt van dagboekfragmenten R.C. (Willems)-Wijnberg, 5-24 april 1943; Gunning 1947: 15; verzetsrapport Stichting 1940-1945 t.n.v. Benders, 26 maart 1949; *Voormalig Verzet Nederland*, 28 juli 1956; Wibaut-Guilonard 1983:22; Visser 1989:216-217;295-297; *Amsterdams Lyceum* 1992:36-39; *Amsterdams Lyceum* 1995:9,14; Olink 1995:12, van het lerarenboek van rector Gunning en van de toespraken ter gelegenheid van de postume uitreiking van de Yad-Vashemonderscheiding aan het echtpaar Benders op 13 mei 1998 (Oud-leerlingenorganisatie van Het Amsterdams Lyceum), brief van Yad Vashem, Jeruzalem, 20 maart 2000; gesprekken met Ellen en Mart Benders, zomer 2000.
 - 5 Gerrit Kouwenaar, 1/2 februari 1984.
 - 6 NIOD, Verzameling Documentatie II (zaken), 363A Joden – maatregelen tegen – verzet, a, 7.
 - 7 Voor CS-6: zie De Jong 1975:165-167; 613-614 (158-159; 588-589) en 1976: 957-968 (924-934), en Rob van Olm: *Recht al barste de wereld. Reina Prinsen Geerlig's en de ondergang van de verzetsgroep CS-6*. Schoorl: Conserve, 1998.
 - 8 Voor het bunkerdrama, zie: De Jong 1978: 685-688 en 690-692 (651-654 en 656-657); Wibaut-Guilonard 1983, en Olink 1995.
Het echtpaar Wibaut overleed op 6 oktober 1996: "Wij hebben 50 jaar samen geleefd, nu kiezen wij voor de dood", stond in hun overlijdensadvertentie.
 - 9 Voor Gerrit van der Veen en het verzet, zie: Anita van Ommeren en Ageeth Scherphuis: *"Die man had moeten blijven leven"*. Amsterdam: Sijthoff, 1988.
 - 10 Voor deze aanslag, zie: De Jong 1975:712-736 (680-704).
 - 11 De grens tussen Amsterdam en Amstelveen. (vdS)
 - 12 Paula van Cleef-Joachimsthal, 18 mei 2000.
 - 13 Anklageverfügung SS- und Polizeigericht X, 11 juni 1943. NIOD, Doc. II, 97 Bevolkingsregister Amsterdam – aanslag, a, 5.
 - 14 Zie noot 4.
 - 15 Over Jan van Schaffelaar: Els Helle, Jelle van der Meulen, Adèle Nieuweboer: *"Enen geheten Jan van Schaffelaar ..."* *De geschiedenis van het voortleven van een held*. Barneveld: Barneveldse Drukkerij en Uitgeverij, 1978 (Schaffelaarreeks 4), en D.A. Berents: "Het Sticht Utrecht, Gelre en Friesland 1423-1482". *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.4 (Middelen eeuwen). Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1980, 292-303, i.c. 295-296.
 - 16 Overigens heeft het akelige gerucht de ronde gedaan dat Benders wél zou zijn doorgeslagen. Noch bij de Stichting 1940-1945, noch bij het NIOD is daarvoor ook maar enige aanwijzing te vinden. Voorts is het verspreiden van een dergelijk verhaal natuurlijk een bekende truc bij verhoren door de politie.

De ringen in de gevangenis aan de Havenstraat (NIOD)

Aan de vraag of een mens, alles in aanmerking genomen, daadwerkelijk schuldig zou kunnen worden geacht aan doorslaan, besteedde Kouwenaar aandacht in zijn roman *Ik was geen soldaat* uit 1951 (opgenomen in Kouwenaar 1984).

- 17 Opgemerkt moet worden dat er bij het NIOD betrekkelijk weinig over Benders te vinden is. Dit is waarschijnlijk een gevolg van zijn snelle dood: de *Sachbearbeiter*, de Duitse rechercheur, kan niet ver gevorderd zijn met het onderzoek tegen Benders. Tot een daadwerkelijk proces of afhandeling binnen de sfeer van de Duitse politie zelf, is het niet gekomen.
- 18 De (lokale) geschiedschrijving vertoont die neiging natuurlijk minder. Tini Visser bracht in 1989:295 in de geschiedenis van *De bezettingsjaren in Amstelveen* Benders dan ook al in verband met Kouwenaars 'drs van schaffelaar'.

Literatuur

Amsterdams Lyceum 1992

Het Amsterdams Lyceum 1917-1992. Lustrum-uitgave. Amsterdam: Amsterdams Lyceum.

----- 1995

Het Amsterdams Lyceum. Herinneringen aan de bezettingsjaren. Amsterdam: Amsterdams Lyceum.

Bonte, Rita 1998

"Als een bestofte handschoen hangen mijn cursieve jaren hier". De Tweede Wereldoorlog in de poëzie van Gerrit Kouwenaar'. In: *Literatuur* 98-4, 206-214.

Calis, Piet 1989

Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945. Amsterdam: Meulenhoff (proefschrift KUN).

----- 1993

Speeltuin van de titaantjes. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948. Amsterdam: Meulenhoff.

G[unning], C.P. 1947

Gedenkboek 1940-1945 van het Amsterdams Lyceum. Amsterdam: "Door-geven".

Hoogteijling, J. 1982

'Een hel van woorden. Over "drs van schaffelaar" van Gerrit Kouwenaar'. In: *Over gedichten gesproken. Analyses van gedichten*, bijeengebracht door T. van Deel, R.L.K. Fokkema en J. Hoogteijling. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Jong, L. de 1975, 1976, 1978

Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, dl. 6, 7, 8. 's-Gravenhage: Nijhoff (Staatsuitgeverij).

Kouwenaar, Gerrit 1969

100 gedichten. Amsterdam: Querido.

----- 1982

Gedichten 1948-1978. Amsterdam: Querido.

----- 1984

Drie romans: Negentien-nu [1950]; Val, bom [1950]; Ik was geen soldaat [1951]. Amsterdam: Querido.

Olink, Hans 1995

Vrouwen van Vught. Een nacht in een concentratiekamp. Amsterdam: Lubberhuizen.

Wibaut-Guilonard, Tineke 1983

Zo ben je daar. Kampervaringen. Amsterdam: Ploegsma.

Visser, Tini 1989

Jaren van verduistering. De bezettingsjaren in Amstelveen. Zutphen: Walburg.

Het perfectum in bijzinnen ingeleid door *toen*

Debby Overeem

Abstract – The claim that the Dutch present perfect cannot be used in subclauses introduced by toen (“when”) is shown to be incorrect. Whether or not the combination of toen and the present perfect is felicitous depends on the kind of relationship existing between the situation in the subclause and the situation in the mainclause. The present perfect is incompatible only with narrative toen-clauses.

1. Inleiding

Het woordje *toen* kan op twee manieren worden gebruikt: als bijwoord en als voegwoord. In dit artikel staat het gebruik als voegwoord, zoals gedemonstreerd in (1), centraal.¹

(1) Janet Jackson stond geïrriteerd op *toen* een fan om haar handtekening vroeg.

In (1) wordt *toen* gecombineerd met een onvoltooid verleden tijd (*vroeg*). In dit artikel zal een andere combinatie behandeld worden, namelijk *toen* en het perfectum (voltooid tegenwoordige tijd). De combinatie van *toen* met een perfectum komt niet vaak voor. In de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS) wordt zelfs gesteld dat deze combinatie helemaal niet mogelijk is. De ANS zegt het volgende over deze combinatie:

Met het feit dat het imperfectum [o.v.t., DO] de werking koppelt aan een bepaald moment in het verleden, hangt samen dat in een door het voegwoord *toen* ingeleide bijzin (het referentiepunt), en in de bijbehorende rompzin [hoofdzin, DO], geen perfectum gebruikt kan worden. (1997:123)

In dit artikel zal ik laten zien dat dit een onjuiste bewering is, want *toen* en het perfectum kunnen wel degelijk in een bijzin gecombineerd worden. Ik zal eerst de betekenis van *toen* behandelen, daarna de betekenis van het perfectum en ten

slotte zal ik laten zien in welke gevallen de combinatie van het voegwoord *toen* en het perfectum wel mogelijk is.²

2. De betekenis van *toen*

Wanneer we de betekenis van het voegwoord *toen* bekijken, blijkt dat we dit woord kunnen parafraseren als *op het moment dat*. Als we *toen* uit zin (1) vervangen door *op het moment dat* dan krijgen we het volgende:

- (2) Janet Jackson stond geïrriteerd op, op het moment dat een fan om haar handtekening vroeg.

Aan de hand van dit voorbeeld kunnen we zeggen dat *toen* inderdaad vervangen kan worden door de woorden *op het moment dat*, zonder dat de betekenis van de zin verandert. Om nu zonder meer te concluderen dat *op het moment dat/waarop* de betekenis van *toen* is, gaat mij iets te ver, want andere elementen spelen ook een rol bij het bepalen van de betekenis van *toen* als voegwoord.

Kenmerkend voor het gebruik van *toen* als voegwoord is dat het, net zoals alle voegwoorden, twee gebeurtenissen of toestanden op de een of andere manier aan elkaar koppelt. Er is sprake van een gebeurtenis en die wordt aan een andere gebeurtenis gerelateerd door het gebruik van het woordje *toen*.

- (3) De bom ontplofte toen Ilse de auto startte.

Laten we het ontploffen van de bom hier E1 noemen en het weggaan met de auto E2. E2 wordt gebruikt om aan te geven wanneer E1 plaatsvond. In (veel) *toen*-zinnen is er sprake van twee situaties die aan elkaar gekoppeld worden door het woordje *toen*. Er wordt ook wel gezegd dat het woordje *toen* een temporeel kader aanduidt voor beide gebeurtenissen (E1 en E2) die in de *toen*-zin staan (Ritchie 1979:89). Met *toen* wordt een tijdsinterval aangeduid waarin zowel E1 als E2 gebeurden, maar de precieze tijdsrelatie tussen E1 en E2 is daarmee nog niet vastgelegd. Dat blijkt bijvoorbeeld in (4)-(6), Nederlandse vertalingen van de voorbeelden die Ritchie geeft.

(4) Toen zij de brug bouwden, gebruikten zij de beste materialen

⇒ E1: het bouwen van de brug

⇒ E2: het gebruiken van de beste materialen

E1 en E2 vallen samen, want tijdens het bouwen van de brug, wordt er gebruik gemaakt van de beste materialen.

(5) Toen de bel ging, opende ik de deur.

⇒ E1: het gaan van de bel

⇒ E2: het openen van de deur

E2 komt na E1, want de deur wordt pas geopend als de bel is gegaan.

(6) Toen zij inbraken in ons huis, belden zij op om te controleren of we weg waren.

⇒ E1: inbreken

⇒ E2: opbellen ter controle

E2 gaat vooraf aan E1, want er werd eerst opgebeld om te controleren of er iemand thuis was en vervolgens werd er ingebroken.

In deze drie voorbeelden creëert *toen* een tijdsinterval waarin zowel E1 als E2 gebeurde, maar E1 en E2 onderhouden in deze voorbeelden een verschillende temporele relatie met elkaar. Hieruit blijkt dus dat *toen* een tijdsinterval aanduidt en dat E1 en E2 daarbinnen verschillende temporele relaties met elkaar kunnen onderhouden. Welke temporele relaties E1 en E2 met elkaar onderhouden, wordt bepaald door wereldkennis. Wereldkennis is ook de oorzaak van het feit dat in sommige bijzinnen ingeleid door *toen* een causale relatie wordt gelegd tussen E1 en E2. In zin (3) kan zo'n causale relatie gelegd worden. Ik zal de zin hier nog even herhalen:

(7) De bom ontplofte toen Ilse de auto startte.

Een mogelijke interpretatie zou kunnen zijn dat de bom ontplofte (E1), juist doordat Ilse de auto startte (E2). Je moet dan denken aan de situatie van een autobom; Ilse draait het contactsleuteltje om en doordat zij dit doet, ontploft de auto. De causale relatie die gelegd kan worden tussen E1 en E2 in (7) komt tot stand door kennis van de wereld en conversationele implicaties.

De betekenis van *toen* (als voegwoord) is dus als volgt te omschrijven:

- *Toen* (als voegwoord) duidt een temporeel kader aan voor twee gebeurtenissen: het duidt een tijdsinterval in het verleden aan waarbinnen beide gebeurtenissen (zowel E1 als E2) plaatsvonden.

3. De betekenis van het perfectum

Het perfectum wordt gevormd door een voltooid deelwoord en een vorm van *zijn* of *hebben*. Een voorbeeld van een zin met een perfectum is:

(8) *Jasper is ziek geweest.*

Er wordt verondersteld dat het perfectum zich heeft ontwikkeld vanuit een resultatieve constructie en dat betekent dat het perfectum zich dan ook vooral focust op het resultaat van de gebeurtenis uit het verleden en niet op de gebeurtenis zelf (zie Boogaart 1999:134 e.v. en referenties aldaar). Naar aanleiding hiervan is er beweerd dat in alle gevallen waarin er gebruik wordt gemaakt van het perfectum, verwezen wordt naar het resultaat van een situatie die in het verleden heeft plaatsgevonden, maar waarvan het resultaat nog steeds geldig is voor het heden (het moment waarop de uiting gedaan wordt). Zin (9) is geschikt voor zo'n resultatieve lezing, want in deze zin wordt het resultaat van een gebeurtenis uit het verleden gepresenteerd en dit resultaat is nog steeds zichtbaar in het heden.

(9) *Ik heb het boek gebonden.*

De gebeurtenis uit het verleden is het '(in)binden' van het boek en het resultaat is dat het boek 'gebonden' is; het boek bevindt zich in gebonden staat. Toch gaat het te ver om te zeggen dat het perfectum altijd naar een bepaald resultaat verwijst, want in veel gevallen is er geen verwijzing naar een bepaald resultaat. Kijk bijvoorbeeld weer even naar (8): wat is het resultaat van ziek zijn?

Het perfectum kan ook gebruikt worden om aan te geven dat iets zich in het verleden heeft afgespeeld. Wat is dan precies het verschil tussen (10) en (11)?

(10) *Jasper is weggegaan en later weer teruggekomen.*

(11) *Jasper ging weg en kwam later weer terug.*

De uiting in (10) kan onafhankelijk van een of andere context gebruikt worden, terwijl je bij (11) meer behoefte hebt aan een context waarin deze uiting gesitueerd kan worden. Boogaart brengt dit gegeven in verband met het onderscheid tussen narratief en non-narratief. De uiting in (10) heeft een non-narratief smaakje (Boogaart 1999:158-159), terwijl (11) juist een narratief smaakje heeft en dit narratieve smaakje vraagt om een context. Het niet-narratieve karakter van (10) bestaat hieruit dat twee gepresenteerde situaties allebei onafhankelijk van elkaar aan het spreekmoment worden gekoppeld; (10) heeft dus een link met het heden en deze link ontbreekt bij (11). Stel je voor dat je bij de politie verhoord wordt en dat je gevraagd wordt om een reconstructie te maken van wat er op de avond van het misdrijf, dat een week geleden heeft plaatsgevonden, is gebeurd. De uiting van (10) zou je dan heel goed kunnen gebruiken, want je geeft aan dat het 'weggaan' en het 'terugkomen' van Jasper in het verleden is gebeurd, maar door 'is' te gebruiken, verbind je het met het heden. De uiting is op het moment van het verhoor van belang, want op dat moment is de zin in (10) ook alle kennis die jij nu beschikbaar hebt voor de politie. Het perfectum kan dus wel aangeven dat iets zich in het verleden heeft afgespeeld, maar de betekenis van het perfectum is niet hetzelfde als de betekenis van de onvoltooid verleden tijd, want bij het perfectum wordt er altijd nog een link met het heden gelegd.

Het perfectum vertegenwoordigt dus altijd twee situaties: één situatie die in het verleden heeft plaatsgevonden en één situatie die nog een band heeft met het heden. Het perfectum koppelt een situatie altijd aan het spreekmoment. Het perfectum geeft aan dat de uiting die op dat moment gedaan wordt nog van belang is voor het heden en wat dat belang precies is, kan per situatie verschillen. De betekenis van het perfectum kan je samenvattend als volgt omschrijven:

- Het perfectum refereert altijd aan twee situaties: een situatie die vóór het spreekmoment heeft plaatsgevonden (wordt aangegeven met het voltooid deelwoord) en een situatie die geldig is op het spreekmoment zelf (wordt aangegeven met de persoonsvorm).

4. Toen en het perfectum

In deze paragraaf wordt de vraag behandeld of *toen* en het perfectum samen voor kunnen komen in een grammaticale zin. Het blijkt namelijk dat het Nederlandse perfectum bijna nooit verschijnt in een bijzin ingeleid door *toen*. In de

inleiding heb ik al gezegd dat er in de ANS wordt gesteld dat de combinatie van het voegwoord *toen* en het perfectum in een bijzin niet mogelijk is. Ik zal het citaat uit de ANS hier nog even herhalen:

Met het feit dat het imperfectum [o.v.t., DO] de werking koppelt aan een bepaald moment in het verleden, hangt samen dat in een door het voegwoord *toen* ingeleide bijzin (het referentiepunt), en in de bijbehorende rompzin [hoofdzin, DO], geen perfectum gebruikt kan worden. (ANS 1997:123)

In de ANS wordt dus met stelligheid beweerd dat *toen* (als voegwoord) en het perfectum niet samen voor kunnen komen in één zin. Daarnaast beweert de ANS dat in de bijbehorende hoofdzin ook geen perfectum voor kan komen. Het is echter onjuist dat er geen perfectum in de hoofdzin kan staan als er daarna een bijzin volgt die ingeleid wordt door *toen*, want er zijn echt heel veel voorbeelden van grammaticale Nederlandse zinnen waarin dit gewoon mogelijk is. Kijk bijvoorbeeld naar (12) en (13).

(12) Ik *heb* me *vergist* *toen* ik voor lichtblauwe shirtjes en broekjes koos.

(13) Meneer de Groot *is* onwel *geworden* *toen* hij uit het ziekenhuis kwam.

In (12) en (13) staat er in de *toen*-bijzin steeds wel een onvoltooid verleden tijd. In het vervolg zal ik laten zien dat *toen* en het perfectum ook samen voor kunnen komen in een bijzin. Voordat ik hiermee begin, zal ik eerst nog even de betekenissen van *toen* en het perfectum herhalen:

- De betekenis van *toen* (als voegwoord): *toen* schept een temporeel kader voor twee gebeurtenissen: het duidt een tijdsinterval in het verleden aan waarbinnen beide gebeurtenissen (zowel E1 als E2) plaatsvonden.
- De betekenis van het perfectum: het perfectum refereert altijd aan twee situaties: een situatie die vóór het spreekmoment heeft plaatsgevonden (wordt aangegeven met het voltooid deelwoord) en een situatie die geldig is op het spreekmoment zelf (wordt aangegeven met de persoonsvorm).

Wanneer je deze twee betekenissen onder elkaar zet, wordt het gelijk duidelijk dat het eigenlijk logisch is om te veronderstellen dat de combinatie van het voegwoord *toen* met het perfectum niet mogelijk is, want *toen* verwijst naar een punt in het verleden, terwijl het perfectum ook altijd een link met het heden heeft. Het is dus heel logisch dat *toen* voorkomt met de onvoltooid verleden tijd, want *toen* verwijst immers naar een tijdsinterval in het verleden.

Toch is de combinatie van *toen* en het perfectum niet onmogelijk. Ik heb negen zinnen gevonden waarin zowel het voegwoord *toen* als het perfectum voorkomen.³ Deze negen zinnen zijn weer te groeperen in drie verschillende groepen. De eerste groep bestaat uit drie zinnen waarvan de grammaticaliteit twijfelachtig is of de herkomst geen authentiek taalmateriaal is.

(14) ja, 't is echt waar, en ik denk nou wel ... ik heb ook wel, nou ook in deze tijd heb ik nog wel eens om me vader gedacht en om me moeder, want die boeren waren nou zo aardig niet maar je moet niet geloven, dat we, ik zal maar zeggen als er nog zo'n ja kijk, ik nou heb ik daar erg in, nou voel ik dat en ik heb veel gelezen, dat zal ik erbij zeggen, en de enen is 'n beetje ... meer oplettend als de andere, nou niet dat ik zo snugger ben, hoor, maar ... ik zag dat vooral *toen* ik hier *gekomen ben*.

(15) A: Mam, weet jij nog wanneer ik voor het eerst een boterham met kaas gegeten heb?
B: Ja, toen je bij oma gelogeed was, *toen* Marietje *geboren is*.

(16) A: Wanneer kan dat dan geweest zijn?
B: *Toen* je *geslaagd bent*, weet je nog wel.

Ik vind de zinnen (14) tot en met (16) niet echt representatieve voorbeelden omdat de grammaticaliteit in mijn ogen nogal twijfelachtig is. (14) is bijvoorbeeld al geen normale, lopende zin en daarnaast gaat het hier om gesproken taal. Het feit dat het perfectum en *toen* in één zin staan, kan bijvoorbeeld verklaard worden doordat deze spreker een dialectspreker is. Ook bij (15) kan één of ander dialect een rol spelen, want bij deze zin gaat het ook om gesproken taal (zie noot 2). Bij (16) heb ik vooral mijn twijfels over de grammaticaliteit van het zinnetje *Toen je geslaagd bent*. Als we ervan uitgaan dat (15) en (16) wel aanvaardbare zinnen van het Nederlands zijn, dan zou de verklaring voor het optreden van het perfectum kunnen zitten in het feit dat het hier om een globale temporele specificatie gaat. Het gaat in (15) en (16) om de vraag wanneer een bepaalde gebeurtenis, E1, heeft plaatsgevonden. De *toen*-zinnen geven een globale temporele specificatie van het tijdstip waarop deze gebeurtenis (E1) heeft plaatsgevonden door middel van een andere gebeurtenis (E2). In (15) is het voor het eerst een boterham met kaas eten E1 en het logeren bij oma is E2. In (16) is de vraag wanneer dat geweest kan zijn E1 en het geslaagd zijn is E2. In (15) en (16) wordt *toen* dus gebruikt om een temporeel kader aan te duiden, maar de twee situaties onderhouden alleen een temporele relatie met elkaar, want de twee situaties kunnen ook gewoon onafhankelijk van elkaar bestaan. Er wordt

dus verondersteld dat de situatie in E2 (het logeren bij oma en het geslaagd zijn) bekend is bij de luisteraar, onafhankelijk van de situatie in E1 (zie Boogaart 1999:163). De gebeurtenissen in de twee dialogen hebben dus helemaal niets met elkaar te maken en worden door middel van *toen* dan ook niet echt aan elkaar gerelateerd. Het perfectum in deze twee zinnen wordt gebruikt om aan te geven dat er nog een link met het heden is, want dat je geslaagd bent, geldt nog steeds voor het heden en in (15) wordt het perfectum gebruikt om aan te geven dat het resultaat van geboren worden ook nog steeds zichtbaar is, want Marietje bestaat.

De tweede groep bestaat uit drie zinnen waarin sprake is van temporele overlapping tussen de gebeurtenis (situatie) van de bijzin en de gebeurtenis (situatie) van de hoofdzin. Het gaat om de volgende zinnen:

- (17) Maar belangrijker voor het ontstaan van het project is de manier geweest waarop we tot elkaar zijn gekomen, *toen* we vorig jaar een aantal weken *gestaakt hebben*, als regie-afdeling van de toneelschool, omdat we democratisering wilden.
- (18) wel lekker ruig met dit scheepje gaan varen, maar ik beschouw het als erfgoed. *Toen* ik het schip *heb gekocht* ben ik de plicht aangegaan om het voor latere generaties te bewaren.
- (19) voor de verlening van gedwongen licenties wegens afhankelijkheid ook in onze wetgeving moet worden opgenomen. *Toen* wij over de rijksoctrooiwet *hebben gesproken*, is dit onderwerp inderdaad uitvoerig aan de orde geweest. Wij hebben ons toen daartegen verzet.

In (17) is het *tot elkaar zijn gekomen* E1 en het *gestaakt hebben* is E2. E1 en E2 zijn twee nauw samenhangende gebeurtenissen, want door het staken zijn de mensen tot elkaar gekomen. De mensen zijn tijdens het staken tot elkaar gekomen en dus kunnen we zeggen dat er in (17) sprake is van temporele overlapping.⁴ In (18) hebben we ook te maken met temporele overlapping, maar in deze zin is er sprake van maar één gebeurtenis in plaats van twee nauw samenhangende gebeurtenissen zoals in (17) het geval was. In (18) heeft de ik een schip gekocht en door het schip te kopen is hij de plicht aangegaan om het voor latere generaties te bewaren. We hebben dus niet te maken met twee verschillende en losstaande situaties, want *het aangaan van de plicht* (E2) is een aspect van *het kopen van het schip* (E1). In (19) is er ook weer sprake van temporele overlapping tussen E1 en E2, maar nu in de vorm van een deel-geheelrelatie. E1 is het

gesproken hebben over de rijksoctrooiwet en E2 is het uitvoerig aan de orde geweest zijn van dit onderwerp. Het uitvoerig aan de orde geweest zijn van dit onderwerp maakt deel uit van het *gesproken hebben over de rijksoctrooiwet*. In (19) hebben we te maken met één gebeurtenis en dat is het *gesproken hebben over de rijksoctrooiwet* en één van de gesprekspunten was: dit onderwerp dat behoorlijk uitvoerig aan de orde is geweest. Het perfectum wordt in al deze zinnen gebruikt om aan te geven dat iets in het verleden heeft plaatsgevonden, maar ook nog een link heeft met het heden. In (18) heeft de ik bijvoorbeeld in het verleden een schip gekocht en dit is nog steeds van belang voor het heden omdat de ik dit schip nog steeds in zijn bezit heeft. Zo'n soort redenering kun je voor elk van deze bovenstaande zinnen maken.

De derde groep bestaat uit vier zinnen waarin de *toen*-bijzin een rol vervult als specificerende bepaling bij een jaartal of een zelfstandig naamwoord.

(20) zo nu en dan komen zij wat zuidelijker, hetgeen het geval is geweest in 1965 en 1966 *toen* er verscheidene waarnemingen *zijn geweest* o.m. bij Schotland en Nederland (juni 1965 tussen Kornwerderzand en Harlingen).

(21) "[...] en de handeling van de achttiende eeuw verplaatst is naar 1830, *toen* de 'moderne wereld', zo kan men zeggen, is begonnen."

(22) "Na het afscheid van juffrouw Bavelaar, *toen* ik met haar *ben gaan eten*, hebt u met Bekenkamp, Sparrenboom, Atie Wals en Goud de boel opgeruimd." Panday knikte.

(23) "De volgende dag, *toen* u met vakantie *bent gegaan*, was Goud ziek." Aan het gezicht van Panday was niet te zien of hij begreep waar Maarten naar toe wilde.

In (20) en (21) doet de *toen*-bijzin dienst als specificerende bepaling bij de jaartallen. In (20) worden 1965 en 1966 nader gespecificeerd door *de verscheidene waarnemingen* die er in die jaren zijn geweest. In (21) wordt 1830 nader gespecificeerd door *de 'moderne wereld'*, want in 1830 is immers de moderne wereld begonnen. Zowel in (20) als in (21) is er sprake van maar één gebeurtenis. In (20) hebben we te maken met de gebeurtenis *wat zuidelijker komen* en de voorbeelden hierbij zijn *de waarnemingen die geweest zijn in 1965 en 1966* en in (21) is er sprake van *de handeling van de achttiende eeuw is verplaatst naar 1830* en 1830 wordt nader gespecificeerd door de *toen*-bijzin.

In (22) en (23) zijn de *toen*-bijzinnen ook specificerende bepalingen, maar nu zijn zij specificerende bepalingen bij een zelfstandig naamwoord. In (22) is de

toen-bijzin een specificerende bepaling bij *het afscheid* en in (23) is de *toen*-bijzin een specificerende bepaling bij *de volgende dag*.

Opvallend aan deze vier zinnen is dat een tijd die al onder de aandacht is, nog nader wordt gespecificeerd. We zouden deze vier zinnen dan ook kunnen uitbreiden met twee andere zinnen die al eerder aan de orde zijn geweest, namelijk zin (15) en (16). In (15) en (16) geven de *toen*-bijzinnen een globale temporele specificatie van het tijdstip waarop een bepaalde gebeurtenis heeft plaatsgevonden door middel van een andere gebeurtenis en in (20) tot en met (23) is er ook sprake van zo'n globale temporele specificatie.

Tot slot nog een opmerking over (22) en (23). Kenmerkend voor (22) en (23) is het non-narratieve karakter. We hebben in paragraaf 3 ook al gezien, bij het voorbeeld over het politieverhoor, dat het gebruik van het perfectum voor opeenvolgende gebeurtenissen uit het verleden mogelijk is in een niet-narratieve (reconstructieachtige) context. Ook bij (22) en (23) lijkt het of er een reconstructie wordt gemaakt van de dingen die Panday de laatste paar dagen heeft gedaan. Bij het lezen van (22) en (23) ontstaat het idee dat Panday verhoord wordt en dit wordt vooral veroorzaakt door het gebruik van het perfectum, want hierdoor word je er op attent gemaakt dat deze feiten, die zich in het verleden hebben afgespeeld, nog van belang zijn voor het heden en op de één of andere manier nog een (belangrijke) rol spelen.

5. Conclusie

In tegenstelling tot wat de ANS beweert, komt het voegwoord *toen* wel degelijk voor in combinatie met het perfectum. De combinatie van *toen* en het perfectum is mogelijk in een reconstructieachtige context (zoals in (10), (22) en (23)) en als de gebeurtenissen van de bijzin en de hoofdzin elkaar temporeel overlappen (zie (17), (18) en (19)). Daarnaast kan de combinatie ook voorkomen in *toen*-bijzinnen die functioneren als (specificerende) bepalingen (zie (20), (21), (22) en (23)). De combinatie van *toen* en het perfectum is niet mogelijk in narratieve zinnen. De term *narratieve zin* beperk ik dan, zoals Labov (1972), tot die zinnen die gebeurtenissen presenteren in de volgorde waarin ze gebeurd zijn.

Wanneer we nu even teruggaan naar de zinnen van Ritchie (zie paragraaf 2 zin (4), (5) en (6)) dan zien we dat (een deel van) deze conclusie ondersteund wordt door deze zinnen. In (4) en (6) is er sprake van een non-narratief karakter (er bestaat tussen de gebeurtenissen in deze zinnen een deel-geheelrelatie). We

kunnen de onvoltooid verleden tijd in de *toen*-zinnen dan ook zonder problemen vervangen door een perfectum:

(24) *Toen* zij de brug *hebben gebouwd*, hebben zij de beste materialen gebruikt.

(25) *Toen* zij *hebben ingebroken* in ons huis, hebben zij opgebeld om te controleren of we weg waren.

De zin in (5) is narratief: de gebeurtenissen worden gepresenteerd in de volgorde waarin ze gebeurd zijn. Bovendien ligt het voor de hand een oorzaak-gevolgrelatie tussen deze gebeurtenissen aan te nemen (zie paragraaf 2). Doordat de zin in (5) een narratief karakter vertoont, kan de onvoltooid verleden tijd niet vervangen worden door een perfectum, want dit levert een rare zin op. Zin (26) kan misschien wel weer gebruikt worden in een non-narratieve context (zoals besproken bij zin (10), (22) en (23))

(26) ? Toen de bel is gegaan, heb ik de deur geopend.

Deze zinnen ondersteunen dus de uitkomst van dit onderzoek dat de vraag of een perfectum voor kan komen in een *toen*-bijzin, afhankelijk is van het soort relatie dat er bestaat tussen de gebeurtenis (situatie) van de bijzin en de gebeurtenis (situatie) van de hoofdzin. De combinatie van het voegwoord *toen* en het perfectum is een zeldzaam fenomeen, maar onmogelijk is het niet.

Noten

- 1 In de volgende zin wordt *toen* gebruikt als bijwoord: 'We stonden gezellig te kletsen en *toen* kwam Ilse binnen'. *Toen* maakt, in dit voorbeeld, deel uit van de hoofdzin.
- 2 Ik wil Ronny Boogaart hartelijk bedanken voor zijn intensieve begeleiding en al zijn op- en aanmerkingen tijdens het schrijven van dit artikel.
- 3 De zinnen (14), (17) en (20) zijn afkomstig uit het Corpus Eindhoven.
Zin (15), zie Boogaart 1999, p. 163. Deze zin komt voor in het nummer 'Maternité' van de Nederlandstalige rockband MAM. Het staat op hun CD 'La Grande Parade' uit 1986. Het fragment is duidelijk een originele bandopname van een gesprek met een moeder. Het is dus spreektaal (enigszins Brabants van kleur). Met dank aan Erik Tiggeleer voor informatie over de herkomst van dit citaat.
Zin (16), zie Janssen 1993, p. 776.

De zinnen (18) en (19) zijn afkomstig uit het INL-corpus (Instituut voor Nederlandse Lexicologie).

Zin (21) komt uit het Programmaboek bij de opera Peter Grimes (Benjamin Britten), zoals in december 2000 uitgevoerd door de Nederlandse Opera.

De zinnen (22) en (23) zijn afkomstig uit *Het Bureau*, dl. 6, van J.J. Voskuil.

- 4 Zin (17) kan ook op een andere manier worden bekeken. Je zou namelijk ook kunnen beweren dat het *ontstaan van het project E1* is i.p.v. het *tot elkaar zijn gekomen*. Het *gestaakt hebben* blijft E2. *Toen* duidt dan een tijdsinterval aan waarin zowel E1 als E2 gebeurt. Op deze manier is er ook weer sprake van twee nauw samenhangende gebeurtenissen die elkaar temporeel overlappen.

Literatuur

Boogaart, R. 1999

Aspect and Temporal Ordering. A Contrastive Analysis of Dutch and English, Den Haag: Holland Academic Graphics.

Corpus Eindhoven

Geerts, G. e.a. 1997

Algemene Nederlandse Spraakkunst, tweede geheel herziene druk, Groningen: Martinus Nijhoff.

INL-Corpus

Janssen, Th.A.J.M. 1993

'Tenses and demonstratives: conspecific categories', in: *Conceptualizations and mental Processing in language*, Berlijn: Mouton de Gruyter, p. 776.

Labov, W. 1972

Language in the inner city, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Ritchie, D. 1979

'Temporal Clauses in English', in: *Theoretical Linguistics*, vol. 6, Berlijn, Walter de Gruyter, 1979, p. 87-115.

Personalia

Igor van de Bilt is docent Nederlands te Terneuzen. Hij is mederedacteur van de recente uitgave van de 18e-eeuwse vertaling van Adriaen Verwer, *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* (1707) en bereidt verdere studies voor op het terrein van de 18e-eeuwse taalstudie.

Lo van Driel is docent Nederlandse taalkunde aan de Lerarenopleiding van de Hogeschool Rotterdam; hij publiceerde vooral op het gebied van de geschiedenis van de taalwetenschap.

Anthonia Feitsma is emeritus hoogleraar Friese taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit en de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek is de laatste jaren vooral gericht op de predikant en taalkundige Joast Halbertsma.

Henk de Groot is a Ph.D. candidate at the University of Canterbury, Christchurch, New Zealand. His area of study is the development of Dutch language study in Japan during its period of national isolation.

J. Arjan van Leuvensteijn is verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (Opleiding Nederlandse taal en cultuur). Hij publiceert over taalkundige onderwerpen betreffende het 16de- en 17de-eeuws Nederlands. Verder is hij bijzonder hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde aan de Károli-Universiteit te Boedapest.

Debby Overeem studeert Nederlands aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; haar specialisatie is taalbeheersing.

Gerrold P. van der Stroom is neerlandicus te Amsterdam en bezorgde in 1994 de editie Tuynman/van der Stroom van P.C. Hoofts *Lyrische poëzie*. Hij was voordien jarenlang verbonden aan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, waar hij onder meer editeur was van *De Dagboeken van Anne Frank*.

Lida Zutt studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ze publiceerde eerder in *Voortgang* een transcriptie van een tekst van J.H. Halbertsma over de taalkundigen Willem Bilderdijk en Jacob Grimm.

Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU

- 1 Olf Praamstra, *Repertorium op de brieven van Conrad Busken Huet*. 1987
- 2 W.F.G. Breckveldt, *Pragmatiek van de roman, een onderzoek naar aspecten van Cornelia Wildschut, roman in brieven door E. Wolff-Bekker en A. Deken*. 1988
- 3 B.P.M. Dongelmans, *Van Alkmaar tot Zwijndrecht, alfabet van boekverkopers, drukkers en uitgevers in Noord-Nederland 1801-1850*. 1988
- 4 E. Ruijsendaal, *Terminografische index op de oudste Nederlandse grammaticale werken*. 1989
- 5 Fred de Bree & Roel Zemel (red.), *'In onse scole'. Opstellen over Middeleeuwse letterkunde voor prof.dr. Margaretha H. Schenkeveld*. 1989
- 6 C. Huygens, *Mengelingh*. Editie A. van Strien. 1990
- 7 H. Reeser, *Repertorium op de briefwisseling van A.L.G. Bosboom-Toussaint*. 1990
- 8 Jan Noordegraaf & Roel Zemel (red.), *Accidentia, taal- en letteroefeningen voor Jan Knol*. 1991
- 9 G.R.W. Dibbets, *Vondels zoon en Vondels taal. Johannes Vollenhove en het Nederlands*. 1991
- 10 Harrie Mazeland, *Vraag/antwoord-sequenties*. 1992
- 11 Willem Maas, *De onbestrafte zonde van Jacques Gans. Een bloemlezing uit Ce vice impuni, la lecture*. Ingeleid, samengesteld en van aantekeningen voorzien. 1992
- 12 Willem Bilderdijk, *Der Untergang der ersten Welt*. Übersetzt und eingeleitet von H.H. Meier. 1993
- 13 W.J. op 't Hoff e.a., *Adrianus Hofferus (1589-1644). Drie opstellen over Hofferus' ambtelijke loopbaan, godsdienstige positie en literaire betekenis, alsmede gravures en een bloemlezing uit zijn Nederduytsche poëmata*. 1993
- 14 Ronny Boogaart & Jan Noordegraaf (red.), *Nauwe betrekkingen. Voor Theo Janssen bij zijn vijftigste verjaardag*. 1994
- 15 Tieme van Dijk & Roel Zemel (red.), *Het is kermis hier. Lezingen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Nederlands aan de Vrije Universiteit*. 1994
- 17 R.J.G. de Bonth & G.R.W. Dibbets, *Voor rede vatbaar. Tien voorredes uit het grammaticale werk van Van Hoogstraten, Nyloë, Moonen, Sewel, Ten Kate, Huydecoper (1700-1730)*. Ingeleid, van commentaar voorzien en uitgegeven. 1995
- 18 G.R.W. Dibbets, *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*. 1995
- 19 Roland de Bonth & Jan Noordegraaf (eds.), *Linguistics in the Low Countries: the eighteenth century*. 1996
- 20 *Van sint Jans onthoofdinghe. Zestiende-eeuws Amsterdams rederijersstuk van Jan Thönisz*. Bewerkt en vertaald door Paul Laport, Frédérique de Muij en Marijke Spies. 1996
- 21 Adriaen Verwer, *Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poëtica, retorica (1783)*. Vertaald door J. Knol. 1996
- 22 Bart Besamusca & Frank Brandsma (red.), *De kunst van het zoeken. Studies over 'avontuur' en 'queeste' in de middeleeuwse literatuur*. 1996
- 23 *Van die becooringe des duvels hoe hij crijstus becoorden: zestiende-eeuws rederijersstuk van Jan Tomisz*. Hertaald en van een inleiding voorzien door Herman van Iperen, Renate Overbeek, Steffen Schol, Marijke Spies en Susan Trompert. 1998
- 24 Ingrid Ticken-Boon van Ostade, Marijke van der Wal & Arjan van Leuvensteijn (eds.), *Do in English, Dutch and German. History and present day variation*. 1998

- 25 Justine Pardoën, *Interpretatie. Een onderzoek naar de relatie tussen woordvolgorde en zinsbetekenis in het Nederlands*. 1998
- 26 H. Duits, A.M.Th. Leerintveld, T.L. ter Meer & A. van Strien (red.), *Een lezer aan het woord. Studies van L. Strengholt over zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde*. 1998
- 27 A. Welschen, *Duale syntaxis en polaire contractie. Negatief gebonden of-constructies in het Nederlands*. 1999
- 28 W.D. Hooft, *Door-traptje Meelis*; J. Noozeman, *Lichte Klaartje*. Ingeleid en bezorgd door Arjan van Leuvensteijn & Jeanine Stuart. 1999
- 29 *Een wandeling door het vak. Opstellen voor Marijke Spies*. Onder redactie van Henk Duits & Ton van Strien. 1999
- 30 Gerrit Paape & Maria van Schie, *Kinderplichten, gebeden en samenspraken. Geschiedt naar de vatbaarheid der jeugd*. Negentien gedichten uit een verdwenen boekje, uitgegeven en ingeleid door Anne de Vries. 1999
- 31 Saskia Daalder, *Bibliografie van gepubliceerde commentaren op persoon en werk van de Nederlandse filosoof H.J. Pos (1898-1955)*. 1999
- 32 Corine Schouten, *Zinsinitiele indefiniëte subjecten in hun context*. 1998
- 33 Willem Zonneveld, *Van Afflighen en Chaucer: Het Leven van Sinte Lutgart als jambisch gedicht*. 2000
- 34 Constantijn Huygens, *Dingen*. Ed. J.P.G. Heersche & H.M. Hermkens. 2001

Cahiers voor Taalkunde

- 1 Anthony J. Klijnsmit, *Spinoza on the 'Imperfection of Words'*. 1989
- 2 Hans Boon, *De correspondentie in het Archief-Pos. Een eerste inventarisatie*. 1989
- 3 Frank J.M. Vonk, *Dialog und Interaktion: Von Wilhelm von Humboldts Dialogbegriff zu Lew S. Wygotskis interaktionsbedingter Sprachauffassung*. 1990
- 4 Jan Noordegraaf, *Theorie en beginsel. R.J. Dam en zijn controverse met H.J. Pos*. 1991
- 5 Rüdiger Schreyer, *The European Discovery of Chinese (1550-1615), or, The Mystery of Chinese Unveiled*. 1992
- 6 Niels Helsloot, *Van ironie naar skepsis. Over de taaltheoretische gevolgen van het socra-tisch-kantiaanse kennisideaal*. 1992, tweede druk 1993
- 7 Anthony J. Klijnsmit, *Balmesian Linguistics, a Chapter in the History of Pre-rationalist Thought*. 1992
- 9 *Laconis Flandri Presbyteri Lingua Teutonica Exexlex* (Hulst 1666). Einführung von E. Ruijsendaal. 1993
- 10 Jan Noordegraaf & Frank Vonk (eds.), *Five hundred years of foreign language teaching in the Netherlands 1450-1950*. 1993
- 11 J. Huizinga, *Inleiding en Opzet voor Studie over Licht en Geluid*. Uitgegeven en ingeleid door Jan Noordegraaf en Esther Tros. 1996
- 12 Gerrit H. Jongeneelen, *Fonetiek en Verlichting. De Redenering over de talen van Jan Trioen (1692)*. 1994
- 13 Gerrold van der Stroom, *The Reception of Jac. van Ginneken's Language Biology*. 1995
- 14 Frits Stuurman (with Hansa Krijgsman), *Family Business. On the dictionary projects of H. Poutsma (1856-1937) and L.E.J. Brouwer (1881-1966)*. 1994
- 15 Niels Helsloot, *Een korte geschiedenis van de rede*. 1998

- 16 *Lectio publica Tiberii Hemsterhusii de originibus linguae Graecae*. Edited by J.H. Halbertsma (1845). New edition with a prefatory essay by Jan Noordegraaf and an introductory article by Anthonia Feitsma. 1997
- 17 Matthias de Vries, *Brieven aan H.J. Koenen*. Ingeleid en bezorgd door Sigrid de Jong, Mimi Lakeman, Jan Noordegraaf, Suzanne Pijnacker en Eva Wilders. 1998
- 18 Adriaen Verwer, *Letterkonstige, dichtkonstige en redekonstige schetse van de Nederduitse tale*. Uit het Latijn vertaald door A. Kluit naar de editie-1707. Bezorgd en ingeleid door Igor van de Bilt & Jan Noordegraaf. 2000
- 19 Lambert ten Kate, *Gemeenschap tussen de Gottische spraeke en de Nederduytsche*. Fotomechanische herdruk van de editie-1710. Bezorgd en ingeleid door Igor van de Bilt & Jan Noordegraaf. 2001

VOORTGANG, Jaarboek voor de Neerlandistiek I–XIX (1980–2000)

Besteladres:

Stichting Neerlandistiek VU
Opleiding Nederlands
Faculteit der Letteren
Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105
NL-1081 HV Amsterdam

Nodus Publikationen
Postfach 5725
D-48031 Münster

